

4

КИЇВ-1974

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Ленінські принципи соціалістичного господарювання — в дії
- В. І. Ленін і охорона природи
- Співробітництво народів СРСР у галузі культури
- Галицько-Волинський літопис як воєнно-історичне джерело
- Комуністична партія США в боротьбі за інтереси трудящої молоді

СОДЕРЖАНИЕ

Ленинские принципы социалистического хозяйствования — в действии. Статьи. *М. С. Казакова*. В. И. Ленин и охрана природы. *Л. А. Шевченко*. Сотрудничество народов СССР в области культуры. *В. Б. Вилинбахов*. Галицко-Волынская летопись как военно-исторический источник. *А. В. Потехин*. Коммунистическая партия США в борьбе за интересы трудящейся молодежи. Сообщения. *З. И. Ямкова*. Ленинские идеи экономической пропаганды и современность. *И. Л. Гошуляк*. О публикации произведений В. И. Ленина в газетах Украины 1920 г. *Л. В. Привалова*. В. И. Ленин о воспитании рабочей молодежи на революционных традициях. *В. В. Киричук*. Подготовка кадров сельских специалистов на Украине в период между XXII и XXIV съездами КПСС. *В. Т. Крюков*. К вопросу о создании Юго-Западной группы «Народной воли». К 200-летию восстания *Е. Пугачева*. *И. Г. Рознер*. Участие украинцев в Крестьянской войне 1773—1775 гг. Заметки. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Документальные очерки. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Письма в редакцию.

CONTENTS

Lenin's Principles of Socialist System of Economy—in Action. Articles. *M. S. Kazakova*. V. I. Lenin and Protection of Nature. *L. A. Shevchenko*. Cooperation of the Peoples of the USSR in the Field of Culture. *V. B. Vilinbakhov*. Galitsian-Volynian Chronicle as a Military-historical Source. *A. V. Potekhin*. Communist Party of the USA in the Struggle for the Interests of the Working Youth. Communications. *Z. I. Yamkovaya*. Lenin's Ideas of Economic Propaganda and the Present. *I. L. Goshulyak*. On Publication of Lenin's Works in the Papers in the Ukraine in 1920. *L. V. Privalova*. V. I. Lenin on Education of the Working Youth on Revolutionary Traditions. *V. V. Kirichuk*. Training of Specialists in Agriculture in the Ukraine during the Period between the 22th and 24th Congresses of the CPSU. *V. P. Kryukov*. On the Problem of Creating the South-Western Group of "Narodnaya Volya". *On the 200th Anniversary of E. Pugachev's Revolt*. *I. G. Rozner*. Participation of the Ukrainians in the Peasant War of 1773—1775. Notes. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Documentary Essays. Our Calendar. Review of Sources and Literature Criticism and Bibliography. News and Information. Letters to Editor.

ПОПРАВКИ

В № 11 за 1973 р. в огляді джерел та літератури Д. Л. Похилевича допущено кілька помилок. На стор. 138 у 28 рядку зверху фразу «Можна вважати, що основною у сплаті ренти роботою була одноденна панщина» при читанні слід опустити. На стор. 143 у рядку 26 зверху замість слів «В кінці XVI ст.» потрібно читати «В кінці XIV ст...». На стор. 144 у рядку 7 зверху замість слів «для середини XVII ст.» треба читати «для середини XVI ст...». У посиланнях 14, 27, 31 замість слів «Гисторыя Беларускай ССР...» слід читати «История Белорусской ССР, т. I, Минск,

Інститут історії УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 4 (157)
КВІТЕНЬ
1974

РІК ВИДАННЯ
СІМНАДИЦЯТИЙ

Журнал видається
з липня 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

© «Український історичний журнал», 1974 р.

ЗМІСТ

Ленінські принципи соціалістичного господарювання — в дії	3
СТАТТІ	
М. С. Казакова (<i>Донецьк</i>) — В. І. Ленін і охорона природи	13
Л. А. Шевченко — Співробітництво народів СРСР у галузі культури	20
В. Б. Вілінбахов (<i>Ленінград</i>) — Галицько-Волинський літопис як воєнно-історичне джерело	27
О. В. Потехін — Комуністична партія США в боротьбі за інтереси трудящої молоді	36
ПОВІДОМЛЕННЯ	
З. І. Ямкова (<i>Комунарськ</i>) — Ленінські ідеї економічної пропаганди і сучасність	46
І. Л. Гошуляк — Про публікацію творів В. І. Леніна в газетах України 1920 р.	52
Л. В. Привалова (<i>Одеса</i>) — В. І. Ленін про виховання робітничої молоді на революційних традиціях	58
В. В. Киричук — Підготовка кадрів сільських спеціалістів на Україні в період між XXII і XXIV з'їздами КПРС (На матеріалах західних областей УРСР)	62
В. Т. Крюков — До питання про створення Південно-Західної групи «Народної волі»	67
<i>До 200-річчя повстання О. Пугачова</i>	
І. Г. Рознер — Участь українців у Селянській війні 1773—1775 рр.	74
ЗАМІТКИ	
<i>До днів преси і радіо</i>	
В. С. Хелемендик (<i>Москва</i>) — З історії взаємодії преси, радіо і телебачення у справі підвищення трудової і суспільно-політичної активності трудящих (1924—1967 рр.)	84
І. П. Філь (<i>Ужгород</i>) — Діяльність Комуністичної партії України у справі розвитку і піднесення ролі радіо в західних областях республіки (1944—1950 рр.)	92
П. В. Йова (<i>Ровно</i>) — Заводська газета «За техніческий прогресс» — пропагандист радянсько-польської дружби	96
* * *	
Ю. Г. Борисенко (<i>Харків</i>) — Зв'язок наукової роботи студентів вузів м. Харкова з виробництвом (1946—1958 рр.)	101
П. Г. Чернозуб (<i>Одеса</i>) — Про організацію міських комітетів оборони (1941—1942 рр.)	104
М. І. Слободян (<i>Львів</i>) — З історії пропаганди ленінської національної політики на західноукраїнських землях у 20—30-х роках	108

3. Ф. Костічкіна (*Одеса*) — З історії проведення безпартійних конференцій (1918—1924 рр.) 111
- С. П. Михеев (*Миколаїв*) — Більшовики України у боротьбі за вчительську інтелігенцію в роки громадянської війни (1918—1920 рр.) 112
- М. С. Поліщук — Маловідомі дані про заборону розповсюдження творів Т. Г. Шевченка серед учнівської молоді в дореволюційній Україні 116

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

3. М. Самойлова (*Запоріжжя*) — Використання творів В. І. Леніна для викриття ревізіонізму на уроках історії 119

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- В. П. Бадяк (*Львів*) — Збереження пам'яток архітектури на Львівщині в після-воєнні роки 122

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- В. В. Абрамов (*Таллін*) — Евакуація радянських військ з Керчі та героїчна оборона Аджимушкайських катакомб у 1942 р. 126

НАШ КАЛЕНДАР

- С. Я. Случевська — Соратниця Ілліча (До 100-річчя з дня народження І. Ф. Арманд) 133
- В. Ю. Мельниченко — Легендарна Олена (До 80-річчя з дня народження С. І. Соколовської) 135
- В. М. Солонийко — Славна сторінка в історії революційної боротьби трудящих західноукраїнських земель (До 50-річчя першотравневої демонстрації трудящих у Заболотіві) 137

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- В. О. Романцов — Про стан досліджень структури робітничого класу Української РСР в 1946—1970 рр. 140

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- В. С. Петренко — Л. Ю. Беренштейн, Д. Ф. Вірник, В. В. Горак, М. Ф. Сагац, В. І. Юрчук. Аграрна політика КПРС на сучасному етапі 147
- А. Д. Скаба — З. Г. Лихолобова. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928—1937 гг.) 148
- Д. П. Барабасевич (*Луцьк*) — Луцьк—Люблін 149
- Г. Й. Чернявський (*Харків*), В. Ф. Ширяєва (*Харків*) — М. Д. Дихан. Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924—1929 рр. 150
- І. К. Васюта (*Івано-Франківськ*) — В. І. Ілько. Закарпатське село на початку ХХ ст. 151
- Х. М. Олексик (*Ужгород*), С. Ю. Пруниця (*Ужгород*) — КПЧ та наша дружба і союз з СРСР 152
- А. С. Клевченя (*Мінськ*) — И. С. Яжборовская. Идеиное развитие польского революционного рабочего движения (конец XIX — первая четверть XX в.) 154

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Ю. М. (*Ужгород*) — Всесоюзна конференція з історії соціалістичного будівництва в країнах Центральної та Південно-Східної Європи 156
- В. І. Головченко — Нова експозиція в Київському філіалі Центрального музею В. І. Леніна 157

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

- П. І. Гарчев (*Харків*) — Анкетні дані про соціальний і партійний склад делегатів II з'їзду Румчероду 159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, В. М. Нем'ятий, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.

В. о. відповідального секретаря В. І. Кузнецов

Адреса редакції: 252005, Київ, вул. Горького, 3.

Телефон: 24-29-92.

ЛЕНІНСЬКІ ПРИНЦИПИ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ — В ДІЇ

Одне з центральних місць у ленінізмі після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції зайняли теоретичні й практичні питання будівництва соціалізму, організації виробництва. Всесвітньо-історична заслуга В. І. Леніна, партії комуністів полягає в тому, що вони очолили боротьбу за створення нового суспільства. Під ленінським прапором радянський народ побудував розвинуте соціалістичне суспільство і приступив до будівництва комунізму. Керуючись ученням В. І. Леніна, будують нове життя народи країн соціалістичної співдружності. Воно надихає всіх, хто бореться за соціальне й національне визволення.

Ленінськими ідеями пройняті величні завдання, які стоять перед Комуністичною партією і радянським народом на сучасному етапі. «Звертаючись до ідейної спадщини В. І. Леніна,— говорив Л. І. Брежнев на XXIV з'їзді КПРС,— партія вбачає своє найважливіше завдання в тому, щоб на основі ленінських думок, ленінської методології знаходити розв'язання актуальних проблем комуністичного будівництва»¹. У теоретичній спадщині В. І. Леніна важливе місце займають проблеми організації економіки, виробництва. «Ми повинні займатися справою,— говорив Володимир Ілліч,— а не резолюціями. В буржуазному ладі справою займались хазяї, а не державні органи, а у нас господарська справа — наша спільна справа. Це для нас найцікавіша політика»².

Як тільки відгриміла громадянська війна, В. І. Ленін, визначаючи завдання розвитку країни в мирних умовах, підкреслював: «Тепер цілком за економіку...»³. Володимир Ілліч виходив з того, що тільки могутнє, високорозвинуте народне господарство може бути міцною матеріальною основою нового, соціалістичного суспільства, надійним джерелом піднесення добробуту народу, гарантією незалежності та обороноздатності Радянської держави.

Партія послідовно дотримується ленінського вчення про визначальну роль економіки, про необхідність найсерйознішого ставлення до питань розвитку народного господарства, поліпшення організації виробництва. На грудневому (1973 р.) Пленумі ЦК КПРС відзначалося, що треба боротися за утвердження справді партійного стилю роботи, партійного підходу до всіх сфер господарської діяльності. Зразок такого підходу до керівництва економікою показував В. І. Ленін. Він неодноразово підкреслював, що керівництво народним господарством становить найважливіше завдання Комуністичної партії та Радянської держави і гостро критикував комуністів, які не вчилися мистецтву керівництва господарством, не вникали у суть дорученої справи. В. І. Ленін вимагав «взятися за справжнє господарське будівництво, за переробку всієї партійної роботи, щоб вона керувала радянським господарським

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 3, К., 1972, стор. 296.

² В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 394.

³ В. І. Ленін. ПСС, т. 45, стор. 440.

будівництвом і практичними успіхами, пропагувала б більше ділом, ніж словами»⁴. Партія, керуючись цими настановами, дедалі глибше вникає в суть економічних законів, які діють у соціалістичному суспільстві, вміло і своєчасно виділяє корінні завдання, робить усе для того, щоб максимально підвищити ефективність нашої економіки.

Розробляючи план розвитку радянської соціалістичної економіки, В. І. Ленін дивився далеко вперед. Його положення повністю зберігають своє значення і в наші дні. Центральною ланкою, серцевиною керівництва народним господарством в умовах соціалістичного способу виробництва, вчив Володимир Ілліч, є планування. Він визначив основні напрямки й методи розробки народногосподарських планів. «...Перетворення всього державного економічного механізму в єдину велику машину, в господарський організм, який працює так, щоб сотні мільйонів людей керувалися одним планом,— говорив В. І. Ленін,— ось те гігантське організаційне завдання, яке лягло на наші плечі»⁵. З цим завданням партія успішно справляється. Нині під керівництвом КПРС вся творча енергія нашого робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції, їх колективний розум і воля спрямовані на виконання плану дев'ятої п'ятирічки, на побудову матеріально-технічної бази комунізму.

В документах XXIV з'їзду КПРС вказується на необхідність поліпшувати планування, підвищувати його наукову обґрунтованість, оптимально поєднувати галузеве і територіальне планування, забезпечувати комплексне розв'язання проблем економіки. Згідно з настановами з'їзду розробляється довгостроковий перспективний план розвитку народного господарства Радянського Союзу на 1976—1990 рр. Яскравим свідченням втілення у життя ленінського стилю у господарській діяльності є рішення грудневого (1973 р.) Пленуму ЦК КПРС та сьомої сесії Верховної Ради СРСР про державний план розвитку народного господарства та державний бюджет СРСР на 1974 р. Пленум підкреслив, що виконання і перевиконання плану матиме визначальне значення для успішного завершення п'ятирічки в цілому, створить умови для дальшого зростання економічного потенціалу країни, підвищення матеріального добробуту і культурного рівня народу. Однією з важливих проблем поліпшення планування, вказувалося на Пленумі, є ліквідація порушень планової дисципліни, в тому числі зривів у матеріально-технічному постачанні, неув'язок фінансових планів з планами поставок будівельних матеріалів, устаткування, палива, сировини, комплектуючих деталей, металу.

Серед розроблених В. І. Леніним принципів керівництва народним господарством чільне місце належить демократичному централізму. Практика блискуче підтвердила теоретичні висновки Володимира Ілліча про те, що «комунізм вимагає і передбачає найбільшу централізацію великого виробництва в усій країні»⁶. Історія розвитку радянської економіки продемонструвала, які чудові результати принесла централізація виробництва. «Наш півстолітній досвід,— говорив Л. І. Брежнев,— наче підтвердження ленінських ідей про переваги, які дає велике централізоване народне господарство порівняно з роздрібним. Злиття господарських можливостей і ресурсів усіх республік прискорює розвиток кожної з них — і найменшої, і найбільшої. Загальносоюзне господарювання і планування дали можливість раціонально підходити до розміщення продуктивних сил, забезпечили свободу економічного маневру, дали змогу поглибити кооперацію і спеціалізацію, при якій

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 381.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 66.

⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 36, стор. 369.

загальна вигода набагато перевищує просту арифметичну суму доданків — зусиль кожної республіки, району та області»⁷.

З ленінським принципом демократичного централізму нерозривно пов'язаний принцип поєднання єдиноначальності та колегіальності керівництва. В. І. Ленін підкреслював, що «са́ме матеріальне, виробниче джерело і фундамент соціалізму — вимагає безумовної і найсуворішої єдності волі, яка спрямовує спільну роботу сотень, тисяч і десятків тисяч людей»⁸. Однак соціалістична єдиноначальність не означає пониження ролі трудящих в управлінні виробництвом, ігнорування колегіальних методів керівництва господарством. Володимир Ілліч у зв'язку з цим вказував, що єдиноначальність не тільки не виключає, а передбачає колегіальну злагоджену роботу. Він писав: «Як колегіальність необхідна для обговорення основних питань, так необхідна і одноособова відповідальність і одноособове розпорядництво, щоб не було тяганини, щоб не можна було ухилитися від відповідальності»⁹.

Партія твердо й неухильно здійснює цей важливий ленінський принцип. До керівництва економікою, відзначалося на грудневому (1973 р.) Пленумі ЦК КПРС, не можна підходити з вузькогогосподарських, а тим більше технократичних позицій — це справа партійна, справа політична. Утверджувати в керівництві господарством ленінський, партійний стиль — означає непримиренно боротися з усім, що йому протистоїть, насамперед з бюрократизмом, з нехтуванням загальнодержавних, загальнонародних інтересів заради інтересів відомчих і місницьких, з проявами безвідповідальності і формалізму. Партія утверджує таку практику керівництва господарством, коли довір'я і повага до людей поєднуються з принциповою вимогливістю до них. «Підвищення відповідальності, розвиток ініціативи, діловитості, соціалістичної практичності, виховання свідомої дисципліни і нетерпимості до недоліків,— говорив Л. І. Брежнев на урочистому засіданні, присвяченому 20-річчю освоєння цілини,— ці риси партійного стилю роботи набувають вирішального значення»¹⁰.

Серед принципів соціалістичного господарювання В. І. Ленін особливого значення надавав господарському розрахунку. Він зазначав, що побудувати соціалізм і підвести десятки й десятки мільйонів людей до комунізму слід «не на ентузіазмі безпосередньо, а з допомогою ентузіазму, народженого великою революцією, на особистому інтересі, на особистій заінтересованості, на господарському розрахунку...»¹¹.

Господарський розрахунок, будучи знаряддям зміцнення й розвитку планової соціалістичної економіки, використовується для досягнення найкращих економічних результатів при найменших затратах праці шляхом ефективного використання всіх ресурсів. Він дає змогу здійснювати планове керівництво підприємствами, контролювати виконання планів за їх кількісними і якісними показниками. Господарський розрахунок як форма планового ведення господарства передбачає суворе додержання кожним підприємством планів випуску продукції як у натуральному, так і в грошовому виразах.

Могутнім засобом розвитку економіки країни є творча ініціатива мас, соціалістичне змагання, яке В. І. Ленін вважав одним з провідних принципів господарювання. «Тільки соціалізм,— підкреслював він,— знищуючи класи і, значить, поневолення мас, вперше відкриває шлях

⁷ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 19.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 233.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 219.

¹⁰ «Радянська Україна», 16 березня 1974 р.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 34.

для змагання дійсно в масовому масштабі».¹² Розглядаючи організацію змагання на соціалістичних засадах як одну з істотних сторін будівництва соціалізму й комунізму, В. І. Ленін глибоко вникав у суть цієї проблеми. Він розробив основні його принципи, які не втратили свого значення й сьогодні. Це — гласність, порівнянність результатів, можливість масового повторення передового досвіду.

В наш час соціалістичне змагання стало важливим фактором розвитку економіки. «У могутньому потоці соціалістичного змагання, — підкреслюється у Зверненні Центрального Комітету КПРС до партії, до радянського народу, — народилися нові чудові починання, висунулись тисячі й тисячі ударників і героїв праці»¹³. Основний зміст змагання на сучасному етапі полягає в тому, щоб органічно поєднати творчість мас з економічною політикою партії, тобто орієнтувати трудящих на боротьбу не тільки за кількісні показники, але й за високу якість продукції.

В умовах науково-технічної революції набувають нового змісту ленінські принципи організації змагання. Особливо гостро стає проблема його гласності. Для кожного учасника змагання дуже важливо знати про найновіші досягнення науки й техніки в тій чи іншій галузі виробництва, щоб застосувати їх у своїй практиці. Удосконалені засоби масової інформації, що виникли у зв'язку з науково-технічною революцією, дають можливість урізноманітнити форми гласності, широко застосовувати найоперативніші з них. Гласність соціалістичного змагання як могутній засіб піднесення трудової творчості мас спонукає до повторення позитивного досвіду, сприяє вишукуванню нових резервів для підвищення ефективності виробництва.

Після XXIV з'їзду КПРС і виходу в світ постанови Центрального Комітету КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання»¹⁴ партійні організації багато зробили, щоб надати цьому всенародному рухові широкої гласності і високої дієвості, повніше мобілізувати сили та енергію трудящих на успішне виконання завдань дев'ятої п'ятирічки. «Соціалістичне змагання, — говорив Л. І. Брежнев, — будучи живою творчістю мас, вимагає не тільки активної підтримки і заохочення передовиків, але й виявлення тих, хто відстав чи працює не досить сумлінно»¹⁵.

Порівняння результатів змагання, визначення переможців передбачає в сучасних умовах обов'язкове врахування напруженості виробничих планів-зобов'язань, витрат виробництва. Надзвичайно важливого значення в умовах науково-технічного прогресу набуває здійснення такого ленінського принципу організації змагання, як можливість практичного повторення передового досвіду. Грудневий (1973 р.) Пленум ЦК КПРС вказав на необхідність сміливіше, швидше впроваджувати досвід передових підприємств. Центральний Комітет КПРС у Зверненні до партії, до радянського народу закликав партійні організації, усіх комуністів очолити могутній рух радянських людей за успішне виконання завдань четвертого, визначального року п'ятирічки, повніше використовувати нагромаджений досвід, удосконалювати свою діяльність, бути завжди попереду, там, де важче, віддавати народові, боротьбі за його інтереси свої знання і здібності.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 225.

¹³ «Радянська Україна», 4 січня 1974 р.

¹⁴ Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання. Постанова ЦК КПРС, К., 1971 р.

¹⁵ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 52.

Ленінські принципи соціалістичної організації змагання переконливо втілюються у всенародному русі за дострокове виконання і перевиконання завдань п'ятирічки.

Як рік ударної праці увійшов у літопис героїчних справ радянського народу 1973 р. Він був відзначений високим трудовим пафосом, величезною творчою роботою на всіх ділянках комуністичного будівництва. За рахунок підвищення продуктивності праці у 1973 р. одержано 85% приросту національного доходу. Самовідданою працею робітничого класу, інженерно-технічних працівників у співдружності з науковцями забезпечений дальший розвиток радянської індустрії. Обсяг промислової продукції в країні збільшився на 7,3% при річному завданні 5,8%. Понад план її випущено більш як на 7 млрд. крб. Великою перемогою увінчалися й героїчні зусилля трудівників сільського господарства. Минулий рік став роком справді всенародної битви за хліб. Пліч-о-пліч з колгоспниками, робітниками радгоспів у ній брали активну участь робітники промисловості, будівництва, транспорту, воїни Радянської Армії, студенти, жителі міст і робітничих селищ. В результаті було одержано рекордний урожай. Валовий збір зерна перевищив 222 млн. т. У засіки держави засипано понад 90 млн. т хліба. Народного господарський план закупок зерна виконали всі союзні республіки. Нових успіхів добилися працівники науки, радянські вчені. Протягом року створено близько 4 тис. нових типів машин, устаткування, апаратів і приладів. Освоєно й розпочато серійний випуск 3,7 тис. нових видів промислової продукції, створено 423 автоматизовані системи управління різного призначення.

Разом з усім радянським народом, у братерському співробітництві з усіма союзними республіками, перетворюючи в життя рішення XXIV з'їзду КПРС, ударною працею ознаменували третій, вирішальний рік п'ятирічки і трудящі Радянської України. Близько 90% приросту національного доходу одержано в республіці за рахунок підвищення продуктивності праці. Приріст промислового виробництва, порівнюючи з 1972 р., становив 7,5% при плані 5,4%. Перевиконано річний план по обсягу реалізації та виробництву більшості важливих видів продукції. Достроково виконано план багатьма галузями народного господарства. У минулому році в республіці зібрано рекордний врожай зерна — 48,5 млн. т, що на 15,1 млн. т більше, ніж у середньому за 1966—1970 р. У державні засіки надійшло його понад 17,5 млн. т. Науково-дослідні інститути, проектні, конструкторські організації створювали і впроваджували у виробництво нові машини, більш прогресивні технологічні процеси, здійснювали комплексну механізацію і автоматизацію виробництва. Створено понад 800 найменувань нових типів машин, освоєно й почато випуск 950 видів промислової продукції¹⁶.

Високих результатів у праці добилися колективи багатьох підприємств. Так, завод «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе за обсягом виробництва сталі і прокату, зростанням продуктивності праці вийшов на рівень завершального року п'ятирічки. Кременчуцький автомобільний завод ім. 50-річчя Радянської України план трьох років п'ятирічки виконав 26 листопада минулого року. Трудовими зусиллями будівельників і монтажників споруджено і введено в дію передбачені зобов'язаннями найважливіші об'єкти: першу чергу товстолістового стана «3600» на заводі «Азовсталь», доменну піч № 2 на Макіївському металургійному заводі, великі енергоблоки на Запорізькій, Криворізькій, Вуглегірській і Курахівській ДРЕС, турбіни на Канівській ГЕС, шахти «Південнодонецька» № 1 і «Червона зірка» тощо. У боротьбі за дострокове

¹⁶ «Правда», 4, 26 січня 1974 р.; «Радянська Україна», 1 лютого 1974 р.

виконання завдань п'ятирічки особливо відзначилися бригади гірників очисного забою В. Г. Мурзенка з шахтоуправління «Червоний партизан», А. В. Степанова з шахти «Краснолиманська» ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, І. І. Стрельченка з шахти «Трунівська», старшого горнового Г. П. Ковніра з Криворізького металургійного заводу ім. В. І. Леніна, екскаваторників В. К. Мироненка з Криворізького Південного гірничозбагачувального комбінату, комплексна бригада спеціалізованого управління № 625, очолювана Й. П. Галенком, та ін.

Минулий рік охарактеризувався поліпшенням організації соціалістичного змагання серед трудівників сільського господарства. Успішно виконали взяті зобов'язання хлібороби Дніпропетровської, Запорізької, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Харківської і Херсонської областей. Вони продали державі по 1—1,5 млн. т хліба¹⁷. З честю додержали слова і овочівники Донецької області, картоплярі Чернігівщини, хлібороби Рокитнянського району Київської і Скадовського району Херсонської областей, тваринники Нестерівського району Львівської і Вінницького району Вінницької областей, колективи колгоспів «Україна» Городоцького району на Хмельниччині, «Маяк» Червоноармійського району на Ровенщині, ім. Суворова Магдалинівського району Дніпропетровської області, радгоспу «Більшовицький наступ» на Херсонщині, комсомольсько-молодіжний колектив тваринницької ферми радгоспу «15 років Жовтня» на Київщині та багато інших колгоспів, радгоспів, бригад, ланок.

Як і в промисловості, у сільському господарстві минулого року з'явилося багато нових передовиків, новаторів виробництва. Не тільки в нашій республіці, в усій країні прославився своєю самовідданою працею механізатор з Дніпропетровщини І. Т. Фондій. Ним намолочено 2073 т зерна. Понад 53 ц зерна з га у минулому році одержала ланка І. Т. Логвиненка із Запорізької області. У його ланці не тільки найвищий врожай, а й найдешевша продукція. Бригадир комплексної бригади з Кіровоградщини В. П. Шеремет добився подвоєння врожайності зернових. В півтора раза більшу віддачу дає в них соняшникова плантація, вдвоє щедріше родить кукурудза, вагомійший стає буряковий гектар. Створена з ініціативи тракториста Л. Ф. Толстого у Харківській області комсомольсько-молодіжна ланка по вирощуванню кукурудзи домоглася того, що врожай 50 ц з га став нормою. Успішним був 1973 р. і для бригади рільників з Вінниччини, яку очолює Л. Г. Семенчук. На кожному гектарі зібрано по 44,3 ц зернових, по 69 ц кукурудзи.¹⁸ Подібних прикладів можна навести багато.

Великі трудові здобутки робітників, колгоспників та інтелігенції нашої республіки у виконанні п'ятирічки — це результат не тільки їх власних зусиль, а й братерського співробітництва з трудящими всіх республік Радянського Союзу. «Без перебільшення можна сказати, — відзначав Л. І. Брежнев, — що тільки в співдружності радянських республік, об'єднавшись з ними і подесятеривши тим самим власні сили, зміг по-справжньому розправити свої плечі, знайти простір своїй трудовій енергії і талантам народ України»¹⁹.

Яскравим підтвердженням цих слів є соціалістичне змагання між областями, містами, підприємствами УРСР та інших союзних і автономних республік, спільна боротьба трудящих нашої країни за вико-

¹⁷ «Радянська Україна», 3 лютого 1974 р.

¹⁸ «Правда України», 11, 15 грудня 1973 р.; «Радянська Україна», 11 грудня 1973 р.; «Сільські вісті», 15 грудня 1973 р.

¹⁹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 17.

нання народногосподарських завдань. У будівництві однієї з найбільших у світі Криворізької домни № 9, наприклад, бере участь більше ніж 100 підприємств Радянського Союзу. Інтернаціональна дружба і взаємодопомога братніх народів переконливо розкрилися під час спорудження прокатного стана «3600» у місті Жданові. Тут працюють трудящі 32 національностей. Устаткування для стана виготовлялося на 214 підприємствах 13 союзних республік, а також на заводах Чехословацької Соціалістичної Республіки. Значна частина устаткування поставлялася достроково²⁰. Як Дніпрогес і Магнітка, Турксиб і Братськ, спорудження стана «3600» стало яскравим символом морально-політичної єдності нашого суспільства, братерства всіх націй і народностей Країни Рад, немеркнучим символом соціалістичного інтернаціоналізму.

Трудові успіхи хліборобів України також забезпечувалися зусиллями трудящих братніх республік. Так, більше половини площ озимої пшениці у господарствах республіки засівається інтенсивними сортами кубанських селекціонерів. Колективи «Ростсельмаша» і Тульського комбайнового заводу до початку жнив надіслали колгоспам і радгоспам України близько 10 тис. зернових комбайнів — тобто всю річну норму. Понадпланові машини надійшли від мінських тракторобудівників. Справжню братерську допомогу подали колективи Люберецького заводу сільгоспмашин, Ярославського шинного, Першого Московського підшипникового, бакинського «Автозапчасть» та інших підприємств. Для перевезення врожаю республіка одержала додатково 20 тис. автомашин. Тому в мільярді пудів зерна, проданого господарствами Української РСР, втілено працю всього радянського народу.

Партія і уряд, підкреслюється у Зверненні ЦК КПРС до партії, до радянського народу, високо оцінили заслуги передових колективів, кращих людей країни. Велику групу передовиків виробництва нагороджено орденами і медалями, багатьом з них присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Переможцями у Всесоюзному соціалістичному змаганні працівників промисловості, будівництва і транспорту за дострокове виконання народногосподарського плану 1973 р. стали, зокрема, Українська РСР, Дніпропетровська, Київська, Кримська, Львівська, Миколаївська, Харківська і Херсонська області, а також 94 підприємства, будови і організації. Всі вони нагороджені Червоними прапорами ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ. Плодотворна праця землеробів і тваринників також високо оцінена Центральним Комітетом партії і Радянським урядом. За підсумками Всесоюзного соціалістичного змагання 1973 р. у землеробстві — вся УРСР, 9 її областей, 60 районів, 39 господарств, а у тваринництві — вся республіка, 11 її областей і 45 районів нагороджені Червоними прапорами ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ. 114 працівникам сільськогосподарства УРСР присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Натхнені високими нагородами, рішеннями грудневого (1973 р.) Пленуму ЦК КПРС, Зверненням ЦК КПРС до партії, до радянського народу, постановами ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ про розгортання Всесоюзного соціалістичного змагання за дострокове виконання плану 1974 р. радянські люди борються за нові, більш високі рубежі, досягнення яких повинно закласти основи для успішного виконання завдань усієї п'ятирічки.

Соціалістичне змагання, поширюючись, охоплює дедалі більше трудящих. Тільки в нашій республіці його учасниками є понад 20 млн. чол.²¹

²⁰ «Радянська Україна», 5 січня 1974 р.

²¹ «Радянська Україна», 21 грудня 1973 р.

Широкий розмах творчої активності має завжди супроводжується пошуками нових форм змагання. На особливу увагу, вказується в документах грудневого (1973 р.) Пленуму ЦК КПРС, заслуговує така ефективна форма його, як зустрічні плани. Великого значення надається їм у Зверненні ЦК КПРС до партії, до радянського народу. Виникнувши у третьому році п'ятирічки на передових підприємствах Москви, рух за прийняття зустрічних планів охопив широкі маси трудящих. Підтримуючи цінну ініціативу москвичів, тільки на Україні близько 2700 передових підприємств вже розробили зустрічні плани²².

Спираючись на ініціативу знизу, це змагання дає змогу повніше розкрити можливості кожного підприємства, швидше поставити ще не використані резерви виробництва на службу п'ятирічці, добитися значного збільшення випуску продукції та поліпшення її якості.

Так на ділі підтверджується життєвість ленінського принципу демократичного централізму в управлінні народним господарством. Накреслення партії і Радянської держави зустрічають одностайну підтримку народу, народжують прагнення якнайшвидше втілити їх у життя, зробити більше, краще, ніж передбачалося планами і завданнями. Зустрічні плани стали однією з форм активної участі широких мас в управлінні виробництвом. «Трудові колективи висувають, як у нас говорять,— зазначив у виступі в Гавані Л. І. Брежнев,— зустрічні плани, тобто беруть на себе додаткові, підвищені зобов'язання, розгортають боротьбу за випуск продукції тільки високої якості»²³.

Комуністична партія завжди розглядала й розглядає піднесення продуктивності праці, поліпшення організації виробництва як вирішальний фактор розвитку економіки нашої країни. Зусиллями партії для розв'язання цього важливого завдання господарського будівництва зроблено вже чимало. В СРСР вперше в історії людства праця піднесена до вершин творчості. В умовах соціалізму — це величезне благо, що пов'язує щоденну діяльність кожного трудівника із суспільними турботами, з всенародною справою, з величними завданнями, які розв'язує партія, весь радянський народ на сучасному етапі. Соціалізм забезпечив авторитет праці. Робітники у співдружності з інженерами, вченими добиваються високої швидкості роботи верстатів, розробляють методи швидкісного проходження шахт, буріння нафтових свердловин, швидкісних плавок, безперервного розливання сталі. Колгоспники і робітники радгоспів прагнуть одержати більше сільськогосподарської продукції з кожного гектара земельної площі. Зусилля всіх радянських людей спрямовуються кінець кінцем до того, щоб випередити час, достроково виконати виробничі плани. «Люди країн соціалізму,— говорив Л. І. Брежнев,— виховані на ідеях Леніна, на ідеях комунізму, добре розуміють революційне значення своєї праці»²⁴.

Це завдяки їй, самовідданій праці радянських людей, національне багатство нашої Батьківщини (не рахуючи землі і лісу) збільшилося, порівнюючи з дореволюційним часом, у 20 раз і оцінюється тепер приблизно в 1 трильйон 500 млрд. крб.²⁵ У 1972 р. порівняно з 1922 р. загальний обсяг промислової продукції зріс у 320 раз, а національний дохід — більше ніж у 100 раз. Тепер за один місяць радянська промисловість виробляє продукції більше, ніж за весь 1940 р.²⁶ Ці факти

²² «Робітнича газета», 29 березня 1974 р.

²³ «Радянська Україна», 31 січня 1974 р.

²⁴ Там же.

²⁵ «Правда», 6 лютого 1973 р.

²⁶ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 11; Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р., К., 1972, стор. 14.

(їх можна було б навести багато) переконливо свідчать, що першоосновою всенародного багатства є праця. Тому партія надає такого важливого значення поліпшенню її організації, впровадженню у виробництво перевірених на досвіді найкращих форм і методів роботи як трудових колективів, так і окремих передовиків.

Нове ставлення до праці — одне з головних завдань комуністичного будівництва. Саме в ній формуються такі моральні риси будівників комуністичного суспільства, як цілеспрямованість, наполегливість у досягненні мети, організованість, дисциплінованість, колективізм, взаємодопомога та ін. Розкриваючи роль праці в суспільному житті, В. І. Ленін говорив: «Ми повинні всяку працю ... побудувати так, щоб кожний робітник і селянин дивився на себе так: я — частина великої армії вільної праці...»²⁷. Як відзначив XXIV з'їзд КПРС, виховання у радянських людей нового, комуністичного ставлення до праці є політичним завданням величезної ваги. Розв'язуючи його, партійні, профспілкові та комсомольські організації постійно вдосконалюють форми і методи своєї роботи, всіляко дбають про те, щоб кожна людина бачила в планах комуністичного будівництва програму своєї особистої трудової діяльності і робила гідний вклад у їх виконання, щоб кожен ясно усвідомлював: будь-яка праця має у нас суспільне значення, впливається в загальний потік зусиль народу, спрямованих на побудову комунізму.

В. І. Ленін завжди розглядав управління економікою як справу, до якої треба залучати якомога більше трудящих соціалістичного суспільства. Партія послідовно й неухильно здійснює курс ленінського свідства. Особливо актуального значення вона набула нині, в період створення матеріально-технічної бази комунізму. Виступаючи в Алма-Аті на урочистому засіданні, присвяченому 20-річчю освоєння цілини, Л. І. Брежнев у зв'язку з цим підкреслив: «Тепер, коли партія розв'язує завдання дальшого піднесення економіки і вдосконалення системи управління народним господарством, особливого значення набуває ще ширше залучення трудящих до активної управлінської діяльності, повніше використання у цій справі їх досвіду і знань. Це впливає з самої природи нашої суспільної системи, якій органічно властиві справжній демократизм, активна участь мас у розв'язанні всіх державних і громадських справ»²⁸.

На сучасному етапі розвитку радянського народного господарства на перший план висуваються завдання максимальної інтенсифікації, підвищення ефективності виробництва, економної витрати матеріалів, трудових і фінансових ресурсів. Звідси виходить, що головною метою змагання в наші дні повинно бути прискорення науково-технічного прогресу, краща організація виробництва, економія і бережливість, виховання господарського ставлення кожного працівника до соціалістичної власності, підвищення комуністичної свідомості й організованості трудящих і на цій основі зростання продуктивності праці. Саме на ці аспекти соціалістичного змагання вказував Центральний Комітет КПРС у Зверненні до партії, до радянського народу.

Проблему підвищення продуктивності праці В. І. Ленін нерозривно пов'язував з удосконаленням її організації, всемірним зміцненням дисципліни, нещадною боротьбою з нехлюйством і бюрократизмом. У цьому, підкреслював Володимир Ілліч, запорука перемоги²⁹. Наша партія послідовно перетворює в життя вказівки свого вождя і вчителя, який

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 262.

²⁸ «Радянська Україна», 16 березня 1974 р.

²⁹ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 373.

заповідав поступово, але неухильно запроваджувати комуністичну працю. Актуальність і життєву силу цих ленінських настанов неодноразово підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев. Він глибоко і всебічно розкрив значення соціалістичної дисципліни праці на сучасному етапі комуністичного будівництва. Зміцнення трудової дисципліни — це один з резервів збільшення суспільного багатства, до того ж такий, що не потребує капітальних вкладень. Тому партія закликає повніше використовувати цей важливий резерв. «У сучасному суспільному виробництві, оснащеному передовою технікою,— говорив Л. І. Брежнев,— роль трудової дисципліни особливо зростає. Сама ціна простоїв, несумлінності і помилок зовсім інша. Одна справа, скажімо, півгодинний простій людини з лопатою, і зовсім інша — півгодинний простій людини з потужним екскаватором, комбайном, баштовим краном. Це зовсім різні речі»³⁰. Цінувати кожну годину, кожну хвилину п'ятирічки — до цього невтомно закликає трудящих наша партія. Адже час — фактор визначальний. Досить сказати, що лише за один день народне господарство нашої країни дає суспільного продукту приблизно на 2 млрд. крб.³¹ Боротися за підвищення продуктивності праці — значить максимально використовувати діючі агрегати, машини, механізми, різко скорочувати їх простої, берегти кожну годину, кожну хвилину робочого часу, неухильно зміцнювати трудову дисципліну.

У трудящих Радянської України, як і у всіх трудящих Країни Рад, Звернення Центрального Комітету КПРС до партії, до радянського народу ознаменувати четвертий, визначальний рік дев'ятої п'ятирічки ударною, самовідданою працею знайшло гарячий відгук. Трудівниками різних галузей народного господарства, областями, районами, підприємствами, колгоспами й установами розроблені й прийняті соціалістичні зобов'язання та зустрічні плани на 1974 р. За пропозицією передовиків народного господарства України у 1974 р. буде проведено республіканський огляд використання резервів підвищення продуктивності праці на кожному робочому місці.

Борючись за виконання високих соціалістичних зобов'язань і зустрічних планів 1974 р., трудящі України ще більше розширюватимуть і зміцнюватимуть співдружність і соціалістичне змагання з трудящими інших братніх республік. У 1974 р. спільними зусиллями всіх радянських людей буде досягнуто нових успіхів у розвитку економіки нашої країни, створенні матеріально-технічної бази комунізму.

³⁰ «Радянська Україна», 25 вересня 1973 р.

³¹ «Социалистическая индустрия», 8 грудня 1973 р.

Статті

М. С. КАЗАКОВА

В. І. ЛЕНІН І ОХОРОНА ПРИРОДИ

На пинишньому етапі комуністичного будівництва дедалі більшу увагу привертає проблема посилення охорони природи і кращого використання її багатств.

Про закономірність зростання ролі природних ресурсів у розвитку продуктивних сил суспільства писав ще К. Маркс: «Зовнішні природні умови економічно розпадаються на два великі класи: природне багатство на засоби життя, отже родючість ґрунту, багаті рибою води і т. п., і природне багатство на засоби праці, як-от: діючі водопади, судноплавні ріки, ліс, метали, вугілля і т. д. На первісних ступенях культури має вирішальне значення перший рід, на вищих ступенях — другий рід природного багатства»¹⁻².

В житті сучасного суспільства багатства природи виступають як одне з найважливіших джерел матеріального виробництва, використовуючи які воно повинно додержуватися певної економії та дбайливості, примножувати їх.

Марксистське вчення про природні ресурси творчо розвинув засновник Комуністичної партії Радянського Союзу і першої в світі соціалістичної держави В. І. Ленін. Володимир Ілліч глибоко обґрунтував найважливіші положення щодо наукового розміщення продуктивних сил на всій території країни, планомірного вивчення її природних багатств у зв'язку з інтересами швидкого і ефективного розвитку соціалістичної економіки. Розроблена В. І. Леніним програма всебічного використання природних ресурсів має величезне значення і в наші дні. Вона становить основу державного регулювання всіх питань, пов'язаних з розвідкою, освоєнням, комплексним використанням корисних копалин, водних та лісових ресурсів, землі та ін.

Генію В. І. Леніна належить відкриття об'єктивної залежності всіх показників експлуатації природних ресурсів від соціального устрою суспільства. Володимир Ілліч підкреслював, що проблема охорони природи і ефективного використання її багатств не може бути розв'язана в інтересах усього суспільства при капіталізмі, бо «основна властивість капіталістичного господарства — його нездатність піклуватися про науково-правильну експлуатацію як землі, так і робочої

¹⁻² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 482.

сили»³. На багатьох прикладах з розвитку капіталізму в Росії він глибоко обгрунтував правильність цього твердження.

Необхідні соціально-економічні передумови для ефективного і раціонального використання природних ресурсів країни були створені в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вперше в історії людства суспільство дістало можливість швидко розвивати свої продуктивні сили, розумно, планомірно регулюючи використання і примноження багатств природи. В 1918 р. у статті «Чергові завдання Радянської влади» В. І. Ленін писав: «Російська Радянська республіка перебуває остільки у вигідних умовах, що вона має в своєму розпорядженні... гігантські запаси руди (на Уралі), палива в Західному Сибіру (кам'яне вугілля), на Кавказі і на південному сході (нафта), в центрі (торф), гігантські багатства лісу, водних сил, сировини для хімічної промисловості (Карабугаз) і т. д. Розробка цих природних багатств прийомом найновішої техніки дасть основу небаченого прогресу продуктивних сил»⁴.

Вже з перших років Радянської влади під керівництвом В. І. Леніна розпочалася кардинальна перебудова всієї системи користування природними ресурсами в країні. В ході соціалістичного будівництва ленінські ідеї про охорону природи набули дальшого розвитку в рішеннях партії і уряду. Охорону і найбільш раціональне використання природних ресурсів було покладено в основу державної політики в цій галузі.

Спеціальні вказівки в питанні використання багатств природи є вже в перших декретах Радянського уряду, розроблених особисто В. І. Леніним. Законодавчі й організаційні акти, що містилися в них, були зумовлені об'єктивними обставинами: по-перше, необхідністю юридичного закріплення нової, суспільної форми власності на засоби виробництва, і зокрема на природні ресурси, а також державних заходів, які регламентують порядок користування ними; по-друге, потребою в організації практичного додержання законодавчих актів, спрямованих на викоренення капіталістичних методів експлуатації багатств природи.

Декрет «Про землю», прийнятий 26 жовтня 1917 р. II Всеросійським з'їздом Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, скасував назавжди право приватної власності на землю; вона перейшла в руки держави, тобто стала всенародним добром⁵.

У декреті ВЦВК «Про соціалізацію землі» від 27 січня 1918 р. відзначалося, що завданням земельних відділів місцевої і центральної Радянської влади є організація найпродуктивнішого використання національних багатств, підвищення родючості землі, краще оснащення сільськогосподарською технікою тощо⁶. Аналогічні завдання були поставлені в декреті ВЦВК «Про ліси» від 27 травня 1918 р.⁷ і декреті РНК «Про надра землі» від 30 квітня 1920 р.⁸

Турбота В. І. Леніна про ефективне, комплексне, бережливе користування всіма природними джерелами сировини для народного господарства була втілена в багатьох інших документах Радянського уряду. Ленінські ідеї про охорону та використання багатств природи лягли в основу постанов РНК СРСР «Про організацію лісового господарства»

³ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 276—277.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 223.

⁵ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 1, 1917—1928 годы, М., 1967, стор. 15—16.

⁶ Там же, стор. 33—34.

⁷ Там же, стор. 67.

⁸ Там же, стор. 177.

від 31 липня 1931 р.⁹, «Про регулювання рибальства та охорону рибних запасів» від 25 вересня 1935 р.¹⁰, «Про Всесоюзний геологічний фонд» від 27 березня 1937 р.¹¹ та інших галузевих господарських документів, що регламентують порядок експлуатації, заходи щодо охорони природних ресурсів та примноження їх джерел. .

Величезну увагу В. І. Ленін приділяв охороні тих природних ресурсів, які мали використовуватися для відпочинку й лікування трудящих, ресурсів тваринного світу, унікальних родовищ корисних копалин, лісів та ін. Він брав особисту участь у розробці цілого ряду декретів: про відновлення та охорону лісів Криму, де йшлося про їх ґрунтозахисну та водоохоронну роль (листопад 1921 р.); про строки та порядок полювання на тварин і птахів (травень 1919 р., липень 1920 р.); про створення державних заповідників (зокрема, Астраханського, Ільменського на Уралі, Байкальських); про охорону пам'яток природи, садів і парків (вересень 1921 р.) та багатьох інших.

Вивчення ленінських ідей про охорону й ефективне використання природних ресурсів, а також заходів щодо практичного втілення В. І. Леніним цих ідей показує, що багатства природи займали винятково важливе місце в розробленому вождем трудящих усього світу плані побудови соціалізму в нашій країні.

У зв'язку з цим слід спинитися на вирішенні В. І. Леніним такого важливого питання, як характер взаємодії людини і природи на вищих ступенях розвитку суспільства, в якому велику роль відіграватиме технічний прогрес. Ще К. Маркс, передбачаючи на десятки років уперед актуальність проблеми «людина — природа», писав: «Навіть ціле суспільство, нація і навіть усі одночасно існуючі суспільства, взяті разом, не є власники землі. Вони лише її володільці, які користуються нею, і... вони повинні залишити її поліпшеною наступним поколінням»¹².

Як відомо, земля належить до поновлюваних природних ресурсів, тобто її родючість може бути відновлена при застосуванні відповідних агротехнічних заходів. Звідси цілком зрозуміло, що вказівку К. Маркса слід вважати ще більш прийнятною відносно проблеми непоновлюваних ресурсів (насамперед корисних копалин усіх видів), використання яких адекватне зменшенню їх запасів, що залишаються в розпорядженні суспільства.

Технічний прогрес, розвиток виробництва матеріальних благ потребують дедалі більше природних ресурсів, підвищують ступінь інтенсивності їх використання. І якщо суспільство не регулює свідомо своїх відносин з природою, то стан її погіршується, а це, кінець кінцем, позначається на умовах його життя. Планомірне і свідоме регулювання відносин з природою, бережливе користування всіма її благами дадуть змогу суспільству забезпечити на багато років міцну сировинну базу для всіх галузей народного господарства.

Науково-технічна революція відкриває небачені раніше можливості не тільки для посилення впливу на природу з метою розширення виробництва товарів, а й для її раціональної перебудови, збереження й охорони компонентів, з яких вона складається. «І в індустрії і в землеробстві,— зазначав В. І. Ленін,— людина може тільки користуватися діяннями сил природи, якщо вона пізнала їх діяння, і *полегшувати* собі

⁹ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 2, 1929—1940 годы, М., 1967, стор. 346.

¹⁰ Там же, стор. 548.

¹¹ Там же, стор. 604.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 311.

це користування з допомогою машин, знарядь і т. п.»¹³. Володимир Ілліч підкреслював: «Для того, щоб захистити джерела нашої сировини, ми повинні добитися виконання і додержання науково-технічних правил»¹⁴.

Зумовлені науково-технічною революцією можливості інтенсивнішої експлуатації природних ресурсів при одночасному дбайливому ставленні до них та примноженні їх багатств можуть бути використані в інтересах усього народу тільки соціалістичною державою. Розв'язання В. І. Леніним проблеми ставлення окремих індивідумів і суспільства в цілому до природи в умовах бурхливого розвитку продуктивних сил має величезне значення для сучасності. Ленінська теоретична спадщина в питаннях охорони природи озброює Комуністичну партію, весь радянський народ чіткою і ясною програмою боротьби за усунення наявних недоліків у використанні природних ресурсів, допомагає виховувати наших людей в дусі дбайливого, хазяйського ставлення до цієї важливої основи зміцнення народного добробуту.

В результаті безустанної діяльності КПРС, натхненої генієм В. І. Леніна, у передвоєнні роки була розроблена система законодавчих й організаційних заходів щодо охорони та раціонального використання багатств природи, завдяки якій сталися значні зрушення в цій справі.

Соціалістичні виробничі відносини, порівняно з капіталістичними, породжують нові могутні фактори посилення економії та дбайливості в усіх галузях народного господарства. Однак такі фактори не реалізуються автоматично. Економічні закони соціалізму, як відомо, діють незалежно від волі й свідомості людей, і їх реальне втілення визначається тим, наскільки глибоко й правильно вони усвідомлені і наскільки конкретні дії людей відповідають вимогам законів. Бурхливі темпи соціалістичного і комуністичного будівництва породжували і породжуватимуть ще багато проблем, при розв'язанні яких виникали і виникатимуть різні недоліки, суперечності і навіть помилки. На це вказував В. І. Ленін¹⁵. Саме тому при соціалізмі зберігаються деякі неантагоністичні суперечності, які усуваються в міру розвитку системи соціалістичних виробничих відносин. Ось чому наявні ще недоліки у використанні природних ресурсів слід розглядати як прояв цих суперечностей, тобто як результат не досить повного розуміння людьми соціально-економічного значення найбільш ефективного, дбайливого використання різноманітних природних ресурсів для життя сучасного суспільства.

У період післявоєнного господарського будівництва, яке вимагало значно більшої інтенсифікації розробки природних ресурсів, їх загальний стан і показники експлуатації погіршали. Насамперед відчувається недостатність вигідно розташованих сировинних джерел (зокрема, в центральних районах країни). Посилюється забруднення внутрішніх і зовнішніх водоймищ, внаслідок чого велика шкода завдається рибним запасам. Погіршав стан повітряного басейну в зв'язку з тим, що промислове підприємства, теплові електростанції, транспорт та об'єкти побутового призначення викидають в атмосферу значну кількість шкідливих газів та пилу. Подекуди зменшується площа сільськогосподарських угідь внаслідок порушення підприємствами науково

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 90—91.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 278.

¹⁵ «Ленинский сборник» XI, стор. 357.

обгрунтованих правил рекультивациі земель, які використовувались з промисловою метою (наприклад, при відкритій розробці родовищ корисних копалин), недодержання правил лісоексплуатації (останнє викликає, крім зменшення ресурсів лісу, ерозію продуктивних ґрунтів). Зростають втрати корисних копалин при їх розробці та збагаченні (втрати запасів вугілля досягають 25%, калійних солей — 70, чорних та кольорових руд і рідкісних металів — 25%). В результаті все це призводить до виникнення дефіциту ресурсів в окремих районах, збільшення витрат на виробництво продукції, зниження темпів зростання ефективності капітальних вкладень і продуктивності суспільної праці¹⁶.

Через ці та деякі інші причини взаємовідносини сучасного суспільства і природи стали актуальною соціально-економічною проблемою, основним змістом якої є загострення суперечностей між потребами народного господарства в природних ресурсах і можливостями їх забезпечення, з одного боку, та методами впливу на природу в процесі використання її багатств — з другого.

Успішне виконання рішень XXIV з'їзду КПРС вимагає, щоб принципи економії і дбайливості були поширені на всі сфери діяльності, в тому числі і на природні багатства. При цьому враховується нерівномірність розміщення природних ресурсів (близько 80% їх припадає на східні райони), населення і промислового виробництва на території країни (у центральних районах живе 75% усього населення і виробляється близько 70% всієї промислової продукції).

Але найважливішою з багатьох причин, які зумовили недоліки у використанні багатств природи, було те, що законодавчі та організаційні акти, прийняті ще в довоєнний період, здебільшого уже не відповідали новому кількісному і якісному станові продуктивних сил країни, не пов'язували техніко-економічних показників діяльності підприємств (насамперед прибуток, рентабельність) і розміру матеріального стимулювання працівників з показниками користування природними ресурсами (рівень втрат корисних копалин при їх видобутку, збагаченні, транспортуванні та використанні; якість очистки вод, промислових газів; якість відновлення земель за рахунок рекультивациі, протирозійних заходів, лісонасаджень тощо)¹⁷.

Творчо розвиваючи ленінські ідеї про охорону природи, КПРС виходить з того, що кращого використання природних ресурсів можна досягти лише при гармонійному поєднанні законодавчих та організаційних заходів з заходами економічного характеру.

Спрямовуючи боротьбу комуністів і всього радянського народу за ефективне використання багатств природи, партія розглядає її охорону як неодмінну умову успішного здійснення програми комуністично-

¹⁶ Докладніше про це див.: С. Борисов, В. Бекетов. До самого ли дна? — «Правда», 15 січня 1968 р.; Г. Мирлин. Багатства в кар'єрах. — «Правда», 24 травня 1968 р.; И. Петрянов. Самый главный океан. — «Правда», 3 червня 1968 р.; Н. Мельников, М. Агошков, Б. Ласкорин. Запасам недр нужен счет. — «Правда», 27 січня 1970 р.; Рубль гору сбережет. — «Известия», 8 серпня 1970 р.; В. А. Кириллин. О мерах по дальнейшему улучшению охраны природы и рациональному использованию природных ресурсов. Доклад на четвертой сессии Верховного Совета СССР восьмого созыва. — «Правда», 20 вересня 1972 р.; Е. Федоров. Актуальные проблемы взаимодействия общества и природной среды. — «Коммунист», 1972, № 14; Т. Хачатуров. Природные ресурсы и планирование народного хозяйства. — «Вопросы экономики», 1973, № 8; А. Виноградов. Технический прогресс и защита биосферы. — «Коммунист», 1973, № 11; П. Капца. Дом наш, планета Земля. — «Правда», 15 травня 1973 р.

¹⁷ Див.: Беречь природу — общее дело. — «Правда», 20 травня 1967 р.; Поход бережливых продолжается. — «Правда», 13 січня 1971 р.; Беречь природу. — «Правда», 10 січня 1973 р.

го будівництва. «...Природа,— відзначає Л. І. Брежнев,— не втратила для нас своєї величезної цінності і як першоджерело матеріальних благ, і як невичерпне джерело здоров'я, радості, любові до життя і духовного багатства кожної людини.

Про все це хочеться нагадати, щоб підкреслити, як важливо берегти природу, охороняти і множити її багатства. Хазяйське, дбайливе використання природних ресурсів, турбота про землю, про ліс, про ріки і чисте повітря, про рослинний і тваринний світ — усе це наша кровна комуністична справа. Ми повинні зберегти і прикрасити нашу землю для нинішніх і майбутніх поколінь радянських людей.

Чим розумніше ми будемо використовувати багатства природи, ...тим багатшим, кращим... буде життя радянських людей»¹⁸.

Рух за охорону, дбайливе використання і примноження багатств природи в нашій країні набрав великого розмаху. Він охопив представників багатьох професій і родів діяльності: від рядового робітника, інженера, вченого до керівника підприємства чи об'єднання; від школяра, студента до пенсонера. «Похід дбайливих», як назвала його «Правда»¹⁹, очолили комуністи.

Партійні організації України, керуючись ленінськими положеннями, здійснюють широку програму охорони природи, яка включає вдосконалення на принципіально новій технічній і технологічній основі виробничих процесів у металургійній, хімічній, вугільній та інших галузях промисловості.

Велике значення для роботи партійних організацій в цій галузі має настанова ХХІV з'їзду КПРС: «Вживаючи заходів для прискорення науково-технічного прогресу, треба зробити все, щоб він поєднався з хазяйським ставленням до природних ресурсів, не був джерелом небезпечного забруднення повітря і води, виснажування землі»²⁰. Виконуючи рішення ХХІV з'їзду КПРС, постанови партії та уряду, працівники промисловості добилися поліпшення використання природних ресурсів. Так, гірники України знизили втрати вугілля в 1972 р. порівняно з 1970 р. на 7,5%²¹. Дещо став кращим стан повітряного басейну в найбільших центрах важкої промисловості в результаті введення в дію споруд для очищення вод, газів, пилевловлювання на металургійних та хімічних заводах. Значно більше уваги приділяється відновленню земель, які використовувалися з промисловою метою, у Дніпропетровській, Кіровоградській та інших областях. Завдяки рекультивації порідних відвалів та відновленню родючості ґрунтів на Орджонікідзевському гірничозбагачувальному комбінаті, який видобуває відкритим способом марганцеву руду в Нікопольському басейні, вдалося створити лісовий масив площею 230 га, спорудити невелике водосховище в колишніх гірничих виробітках, закласти фруктовий сад площею 70 га. Після проведення благоустрою території трудящі міста Орджонікідзе отримали гарну зону відпочинку з пляжами, кафе, спортивними майданчиками, затишними алеями²².

Поряд з турботою про раціональне використання існуючих, партійні організації багато роблять для розширення пошуку нових джерел природних ресурсів. Так, нещодавно на території Ворошиловградщини відкрито нове родовище кам'яного вугілля, запаси якого оцінені

¹⁸ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, К., 1971, стор. 99.

¹⁹ «Правда», 13 січня 1971 р.

²⁰ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 65—66.

²¹ Звіти шахт. Архів Міністерства вугільної промисловості УРСР.

²² «Горный журнал», 1973, № 7, стор. 22—26.

в 15 млрд. т. В найближчі роки тут буде збудовано п'ять шахт, які разом даватимуть 15 млн. т вугілля на рік²³.

Успішне виконання господарських завдань партія незмінно пов'язує з підготовкою кваліфікованих кадрів. Проблема охорони природи уже сьогодні висуває багато складних питань, вирішення яких вимагає від трудящих спеціальних знань. Зрозуміло, що далі вони будуть ще складнішими. Враховуючи це, Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти СРСР розробило заходи для поліпшення учбової та науково-дослідної роботи в галузі охорони природи і раціонального використання її ресурсів. З 1973 р. до учбових програм введено розділи про охорону природи, щоб дати майбутнім фахівцям основні відомості про цю проблему та шляхи її практичного розв'язання. З огляду на потреби народного господарства в деяких вищих учбових закладах почали підготовку інженерів у галузі охорони природи. Наприклад, в Донецькому ордену Трудового Червоного Прапора політехнічному інституті запроваджено нову спеціальність — «технологія рекуперації вторинних матеріалів промисловості».

Великий внесок у розв'язання проблеми охорони та раціонального використання природних ресурсів роблять вчені республіки. Рада по вивченню продуктивних сил АН УРСР здійснює комплексні дослідження з метою обґрунтування найефективніших шляхів використання запасів корисних копалин, водних, лісових, енергетичних та ін. багатств. Нещодавно важливу проблему «оздоровлення» Азовського моря вирішили вчені Одеського відділення Інституту економіки АН УРСР. Вони розробили математичну модель відновлення умов рибальства, судноплавства, охорони ресурсів та дальшого підвищення економічної ефективності моря за рахунок спорудження спеціального гідротехнічного комплексу²⁴.

В постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів», прийнятій у грудні 1972 р.²⁵, зазначається, що розв'язання завдань комуністичного будівництва і виховання нової людини не може бути відділене від усього великого комплексу проблем поліпшення природо-користування в країні. В постанові накреслені принципиальні напрями, згідно з якими повинні здійснювати свою діяльність промислові підприємства, господарські і наукові установи, контрольні органи для найбільш ефективного користування і розумного збереження природних ресурсів.

Таким чином, діяльність КПРС незмінно спрямована на організацію раціонального використання та примноження багатств природи в інтересах усього суспільства. Це є найкращим свідченням великої життєдайної сили ленінських ідей охорони природи.

²³ «Социалистический Донбасс», 29 вересня 1973 р.

²⁴ «Социалистический Донбасс», 13 січня 1974 р.

²⁵ «Правда», 10 січня 1973 р.

СПІВРОБІТНИЦТВО НАРОДІВ СРСР
У ГАЛУЗІ КУЛЬТУРИ

Визначаючи основні принципи взаємовідносин між народами, К. Маркс писав, що «кожна нація може і повинна вчитися у інших»¹. Це положення марксистської програми з національного питання стало визначальним і щодо духовного розвитку народів. У «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркс і Ф. Енгельс підкресливали: «Плоди духовної діяльності окремих націй стають загальним надбанням»².

Цей висновок класиків марксизму-ленінізму ґрунтувався на вивченні та узагальненні ними багатовікового досвіду різних народів. Адже хоч основний напрям розвитку всіх національних культур і визначається насамперед суспільно-політичним та економічним життям того чи іншого народу, його духовними, літературними і фольклорними традиціями, що склалися протягом століть, кожна з цих культур, розвиваючись у загальному потоці світової культури і взаємодіючи певною мірою з іншими культурами, зазнає їх впливу і сама впливає на них.

У класово-антагоністичному суспільстві духовне спілкування народів обмежене соціально-економічною природою цього суспільства. Але слід пам'ятати, що і до перемоги пролетарської революції «в кожній національній культурі є, хоча б не розвинені, елементи демократичної і соціалістичної культури, бо в кожній нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої неминуче породжують ідеологію демократичну і соціалістичну»³. Взаємодія демократичних і соціалістичних елементів національних культур була й залишається важливим фактором, що сприяє неухильному духовному розвитку широких народних мас в антагоністичному суспільстві. Для народів царської Росії, зокрема й українського, особливе значення мало ознайомлення з кращими культурними здобутками великого російського народу.

Своїм корінням духовне єднання українського і російського народів сягає глибини віків. «Незважаючи на всі історичні незгоди і великі випробування, російський, український і білоруський народи зберегли і пронесли крізь віки свідомість єдності походження, близькості мови і культури, свідомість спільності своєї долі»⁴. Передові діячі української культури дожовтневого періоду розуміли, що дружба з російським народом має велике значення для всебічного розвитку українського народу. Ще в 1892 р. Іван Франко писав: «Служіння справі визволення Росії ми вважаємо за свій прями́й обов'язок... Ми глибоко переконані, що свобода і успішний національний і культурний розвиток нашої русько-української нації прямо залежать і нерозривно пов'язані із свободою і прогресом всієї Росії»⁵.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 12.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 413.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 8.

⁴ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.), К., 1954, стор. 5.

⁵ Цит. за: Є. С. Шабліовський. Українська література в її інтернаціональних зв'язках.— «Вісник АН УРСР», 1972, № 9, стор. 17.

Кращі представники демократичної української культури багато зробили для зміцнення творчого спілкування з діячами культури інших народів, насамперед російського, яке Великий Каменяр назвав «золотим мостом розуміння і спочування»⁶.

Незважаючи на намагання царизму роз'єднати народи Росії, посіяти національну ворожнечу, різноманітні за формами зв'язки в галузі культури між ними існували й розвивалися.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції відкрилися небачені можливості для розквіту національних культур і для розширення спілкування між ними. Збулося геніальне передбачення В. І. Леніна про те, що соціалістичний рух «...творить нові, вищі форми людського співжиття...»⁷. Нові відносини між народами колишньої царської Росії стали можливими лише на основі ліквідації їх фактичної нерівності, економічної та культурної відсталості. «Наша партія,— підкреслював Л. І. Брежнев у доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік»,— добре розуміла, що для подолання всіх наслідків національного гноблення і нерівності мало прийняти навіть найкращі, найсправедливіші закони. Треба ще подолати економічну і культурну відсталість раніше пригноблених націй і народностей. Іншими словами, мало скасувати юридичну нерівність націй, треба покінчити і з фактичною нерівністю між ними. Розв'язання цього завдання стало однією з головних політичних цілей партії»⁸. У рішеннях Х з'їзду РКП(б) вказувалося на необхідність знищити фактичну нерівність народів колишніх національних окраїн царської Росії і допомогти їм наздогнати центральну Росію, яка перебувала на вищому рівні розвитку. В резолюції з'їзду, зокрема, підкреслювалося: «Тепер, коли національні привілеї знищені, рівноправність націй проведена в життя, а право національних меншостей на вільний національний розвиток забезпечене самим характером радянського ладу, завдання партії щодо трудових мас цих національних груп полягає в тому, щоб допомогти їм повністю використати це забезпечене за ними право вільного розвитку»⁹.

Спрямувавши свої зусилля в ході соціалістичного будівництва на ліквідацію економічної та культурної відсталості деяких націй і народностей, «...партія з ініціативи Леніна взяла курс на прискорений економічний, культурний і соціально-політичний розвиток національних окраїн»¹⁰. Після утворення Союзу РСР допомога трудящим національних окраїн «...набрала форми послідовного і всебічного курсу загальносоюзної господарської політики»¹¹.

Створюючи умови для розвитку кожної національної культури, Комуністична партія водночас розглядала процес міжнаціонального спілкування народів як один з важливих важелів ліквідації фактичної нерівності націй і народностей. Активізації цього процесу сприяв і ряд партійних постанов. Так, у травні 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У своєю постановою «Політика партії в справі української художньої літератури» зобов'язало діячів культури республіки встановлювати і розвивати найтісніші творчі контакти з письменниками РРФСР, Білорусії,

⁶ Іван Франко. Літературно-критичні статті, К., 1950, стор. 60.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 21.

⁸ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 12.

⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, вид. 7, К., 1954, стор. 526.

¹⁰ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 13.

¹¹ Там же, стор. 14.

Грузії та інших республік¹². Комуністична партія та Радянська держава постійно спрямовували й організовували процес духовного спілкування радянських народів, яке здійснювалося планомірно й організовано.

Все це сприяло становленню професійної культури ряду раніше відсталі національностей на основі фольклору та використання художньої практики, що склалася в інших національних культурах. Характерним щодо цього є приклад киргизької літератури. Традиції акинської поезії в умовах нового, соціалістичного суспільства сковували розвиток киргизької літератури, не давали змоги повністю розкрити її революційний зміст. Важливу роль у становленні нової киргизької поезії і переході від фольклору до літератури, новому осмисленні національних традицій та їх художньому відображенні відіграла творчість В. В. Маяковського. Народний поет Киргизької РСР Аали Токомбаєв з цього приводу писав: «Поезія Маяковського одразу дала нам спрямування. Вона визначила наші ідейно-творчі позиції і вказала шляхи дальшого розвитку тоді ще зовсім молодій киргизької радянської поезії. Маяковський відкрив нам наші власні можливості, допоміг їх усвідомити і реалізувати в творчості»¹³.

Важливою тенденцією, характерною для процесу культурного співробітництва народів СРСР на початку соціалістичного будівництва, було те, що діячі кожної національної культури встановлювали тісні контакти насамперед з російськими колегами. Вплив російської літератури на формування своїх ідейно-художніх критеріїв неодноразово відзначали письменники і поети різних народів, зокрема Аїні і Мухтар Ауєзов, Самед Вургун і Мехті Гусейн, Якуб Колас і Янка Купала, Кайсин Кулієв і Расул Гамзатов, Берди Кербабєєв і Чінгіз Айтматов, Максим Танк і Мірзо Турсун-заде. Узбецький поет Гафур Гулям, наприклад, писав: «Улюбленим моїм письменником був О. М. Горький, я багато чого навчився у великої людини і геніального майстра слова... Маяковського я вважаю своїм учителем»¹⁴.

За порівняно короткий час професійні письменники, художники і композитори з'явилися навіть у тих республіках Радянського Союзу, де їх не було раніше. На зміну народним оповідачам і співакам прийшли професійні музиканти і майстри художнього слова.

Характеризуючи в цілому значення міжнаціонального спілкування народів у процесі соціалістичного будівництва, слід відзначити, що, розвиваючись на основі тих соціально-економічних перетворень, які відбувалися в нашій країні, воно стало важливим фактором ліквідації фактичної нерівності ряду націй і народностей Союзу РСР, здійснення культурної революції. В зв'язку з цим один з дослідників історії Казахстану зазначав, що у здійсненні культурної революції в республіці вирішальну роль «відіграла безкорислива культурна допомога великого російського та інших передових народів СРСР. З Росії Казахстан черпав досвід і знання, одержував підкріплення кваліфікованими кадрами, спеціалістами різного профілю»¹⁵.

Братерська допомога всіх радянських народів відкрила широкі можливості для розквіту культури і в тих республіках, які до Великого Жовтня перебували на порівняно високому рівні економічного розвитку.

¹² Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянської держави. Збірник документів, т. I, К., 1959, стор. 355.

¹³ Коммунизм и культура, М., 1966, стор. 343.

¹⁴ «Литературная газета», 8 серпня 1973 р.

¹⁵ Р. Сулейменов. Ленинские идеи культурной революции и их осуществление в Казахстане, Алма-Ата, 1972, стор. 487.

Спілкування національних культур сприяло розширенню тематичних об'єктів художньої і наукової творчості, вдосконаленню системи освіти тощо. У цьому відношенні характерним є приклад УРСР. За роки Радянської влади в нашій республіці досягнуто визначних успіхів у розвитку економіки та культури. «Усе це — результат великих зусиль трудящих України і в той же час результат їх братерського співробітництва з трудящими всіх інших республік Радянського Союзу»¹⁶.

У період будівництва соціалізму в нашій країні сформувалися соціалістичні нації і народності, зокрема й українська соціалістична нація. Як підкреслювали в своїй книзі «В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні» М. І. Куліченко і В. Ю. Маланчук, «період з Жовтневої революції до кінця другої п'ятирічки в житті українського народу був разом з тим і періодом утворення української соціалістичної нації»¹⁷.

Внаслідок побудови розвинутого соціалістичного суспільства було ліквідовано фактичну нерівність ряду народів, створено всі передумови для дальшого розвитку різнобічних зв'язків і неухильного зміцнення дружби між ними. Переборено культурну відсталість ряду народів, розвивається соціалістична змістом, національна формою культура.

В зрілому соціалістичному суспільстві міжнаціональні відносини в галузі культури розвиваються в напрямку дальшого поглиблення і розширення братерського співробітництва та взаємозбагачення. Вони допомагають ліквідувати певні відмінності в рівні розвитку окремих галузей культури деяких республік.

В доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва на XXIV з'їзді КПРС було висунуто і теоретично обгрунтовано положення про виникнення в нашій країні нової історичної спільності людей — радянського народу. «За роки соціалістичного будівництва, — підкреслював Л. І. Брежнєв, — в нашій країні виникла **нова історична спільність людей — радянський народ**. У спільній праці, в боротьбі за соціалізм, у боях за його захист народилися нові, гармонійні відносини між класами і соціальними групами, націями і національностями — відносини дружби і співробітництва»¹⁸⁻¹⁹.

В економічній галузі міжнаціональне спілкування досягло високого рівня. Країна Рад розвивається як єдиний господарський комплекс, єдина економічна система, в якій «кожна національна республіка займає місце, що визначається життєвими інтересами як всього Радянського Союзу, так і окремих його республік»²⁰⁻²¹.

Державно-політичний та економічний розвиток країни визначив характер розвитку радянської культури на завершальному етапі культурної революції, коли створюються всі необхідні ідеологічні та культурні умови для перемоги комунізму.

Важливим фактором процесу духовного спілкування народів на сучасному етапі є велике поширення двомовності серед радянських людей. Під час перепису населення 1970 р. 141,8 млн. чол. назвали російську мову рідною, а 41,9 млн. — другою, якою володіють вільно²². У

¹⁶ Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 17.

¹⁷ М. Куліченко, В. Маланчук. В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні, К., 1971, стор. 212.

¹⁸⁻¹⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 87.

²⁰⁻²¹ М. П. Ким. Советский народ — новая историческая общность, М., 1972, стор. 222.

²² Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г., т. IV, М., 1973, стор. 331.

Програмі КПРС підкреслюється: «Російська мова фактично стала спільною мовою міжнаціонального єднання і співробітництва всіх народів СРСР»²³. Вона сприяє взаємному обмінові досвідом і ознайомленню трудящих кожної нації й народності з досягненнями в галузі культури всіх інших народів СРСР та з кращими надбаннями світової культури.

Перетворення російської мови в мову міжнаціонального спілкування зумовлене рядом об'єктивних причин — економіко-виробничими зв'язками, психічними факторами, історичними традиціями, фактичною поширеністю мови та її розвинутістю і досконалістю²⁴. В. І. Ленін писав, що в умовах багатонаціональної країни «... потреби економічного обороту самі собою визначають ту мову даної країни, знати яку більшості вигідно в інтересах торговельних зносин. І це визначення буде тим твердіше, що його прийме добровільно населення різних націй, тим швидше і ширше, чим послідовніший буде демократизм...»²⁵.

Роль, яку відігравав і відіграє великий російський народ (найбільший за чисельністю в СРСР) в економічному, політичному і культурному піднесенні нашої країни, сприяла перетворенню російської мови в мову міжнаціонального спілкування радянських народів. До того ж, вона близька до української і білоруської мов, а в цілому ці три східнослов'янські народи становлять 75% населення Радянської країни²⁶.

На сучасному етапі російська мова використовується не тільки як засіб спілкування між націями і народностями СРСР, а й в деяких сферах діяльності (зокрема в науці й техніці) тих народів, мова яких ще не дістала належного розвитку для передачі багатьох складних понять²⁷.

Таким чином, характерною рисою сучасного процесу взаємозбагачення національних культур є наявність мови міжнаціонального спілкування, яка сприяє активізації духовного єднання всіх радянських народів, що, однак, аж ніяк не перешкоджає вживанню інших мов.

Завдяки втіленню в життя марксистсько-ленінської програми з національного питання громадяни нашої країни одержали фактичну можливість «...розмовляти, виховувати і навчати своїх дітей будь-якою мовою, не допускаючи ніяких привілеїв, обмежень або примусу у вживанні тих чи інших мов»²⁸. У Програмі КПРС ставиться завдання «забезпечувати і надалі вільний розвиток мов народів СРСР...»²⁹.

На сучасному етапі процес міжнаціонального спілкування народів СРСР у галузі культури набув грандіозних масштабів. Він знаходить своє конкретне відображення в художній і науковій творчості, в освоєнні широкими масами духовних цінностей, у процесі підвищення ними свого загальноосвітнього і культурного рівня.

Художні переклади, відзначення ювілейних дат, пов'язаних з визначними подіями в літературно-мистецькому житті братніх народів, гастролі колективів майстрів мистецтв і художньої самодіяльності, окремих виконавців, включення до їх репертуару творів представників інших національних культур, організація художніх виставок, різноманітні творчі контакти діячів культури тощо — це складові частини багатогранного процесу взаємозбагачення народів у галузі художньої творчості. Серед них важко виділити основні або другорядні, але все ж,

²³ Програма КПРС, К., 1962, стор. 101.

²⁴ В. І. Ленін і розвиток національних мов, К., 1971, стор. 71.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 5.

²⁶ «Правда України», 12 вересня 1972 р.

²⁷ В. І. Ленін і розвиток національних мов, стор. 73.

²⁸ Програма КПРС, стор. 101.

²⁹ Там же.

на нашу думку, перекладацька діяльність є одним з найважливіших каналів взаємозбагачення національних культур.

Величезну роль перекладу в духовному єднанні народів відзначав ще М. Горький. У листі до редактора азербайджанської газети Г. Мамедлі він писав: «Ідеально було б, якби кожний твір кожної народності, що входить у Союз, перекладався на мови всіх інших народностей Союзу. В цьому разі ми всі швидше навчилися б розуміти національно-культурні властивості й особливості один одного, а це розуміння, звичайно, дуже прискорило б процес створення тієї єдиної соціалістичної культури, яка, не стираючи індивідуальних рис обличчя усіх племен, створила б єдину, величну, грізну і оновлюючу весь світ соціалістичну культуру»³⁰⁻³¹.

На противагу поширеній у буржуазній соціології та філософії концепції «неперекладності» художніх творів, автори якої вважають, що духовні цінності, створені в одному національному середовищі, не можуть стати здобутком інших народів, перекладачі нашої країни багато зробили і роблять для ознайомлення трудящих з літературою братніх народів СРСР.

Продовжуючи славні традиції дожовтневої демократичної російської та української літератур, діячі культури Радянської України багато зробили в галузі художнього перекладу. Плідну діяльність у цьому напрямі розпочав ще в середині 20-х років П. Тичина. Він переклав на українську мову твори О. Блока, Дем'яна Бедного, Янки Купали, А. Акопяна, О. Ованесяна, І. Чавчавадзе. Серед найвизначніших зразків перекладацької майстерності слід назвати переклад поеми А. Міцкевича «Пан Тадеуш», здійснений М. Рильським. Розширюється коло перекладачів літератури братніх народів. Велику роботу в цій галузі проводять М. Бажан, О. Новицький, П. Усенко, М. Пригара, П. Воронько та ін.

Про рівень розвитку перекладацької діяльності свідчить той факт, що на Україні за роки Радянської влади видано більше 12 тис. назв книг класиків та сучасних письменників братніх республік³².

Водночас значний вклад у справу ознайомлення трудящих інших національностей з українською літературою внесли О. Твардовський, М. Ісаковський, М. Тихонов, Є. Долматовський, М. Асеев, К. Чуковський, О. Сурков, О. Прокоф'єв, Л. Вишеславський, М. Ушаков та ін.³³

Сучасний етап міжнародного спілкування народів у галузі духовної культури характеризується дальшим розвитком традиційних форм культурних взаємозв'язків і таких, як декади і тижні національних культур, свята і тижні мистецтва, фестивалі, дні науки, дні радянської літератури і т. ін. Так, під час підготовки і святкування 50-річчя утворення СРСР, коли процес взаємообміну духовними цінностями між народами нашої країни став особливо інтенсивним, було проведено свято мистецтв народів СРСР. У концертних залах України виступили митці з братніх республік. Під час свята відбувся фестиваль драматургії народів СРСР.

Яскравим свідченням процесу культурного співробітництва радянських народів є підготовка кадрів спеціалістів. У провідних вузах країни вчать представники всіх національних республік. Водночас, у разі потреби, спеціалісти з різних республік виїжджають для допомоги своїм друзям. Наприклад, лише протягом перших трьох років

³⁰⁻³¹ М. Горький. Собрание сочинений в тридцати томах, т. XXX, М., 1955. стор. 333—335.

³² «Советская культура», 19 червня 1973 р.

³³ Є. Ш а б л і о в с ь к и й. Назв. праця, стор. 22.

освоєння цілих земель у Казахстан прибуло більше 600 тис. інженерно-технічних працівників, спеціалістів сільського господарства тощо. Для роботи в 100 нових середніх школах за комсомольськими путівками приїхало більше 1000 вчителів. Крім того, казахстанці навчалися в інститутах і технікумах деяких братніх республік. Тільки в 1954/55 навчальному році у вузах Москви, Ленінграда, Києва та інших міст вчилися 674 казахстанці³⁴⁻³⁵.

За умов науково-технічної революції спілкування народів у галузі науки стає дедалі ширшим. Процес взаємозбагачення в цій сфері духовного розвитку людства знаходить своє відображення в самому принципі розвитку радянської науки, для якої немає національних обмежень. Одним з найзначніших досягнень сучасної науки стало одержання синтетичних алмазів, виробництво яких було здійснено внаслідок творчого співробітництва науковців Інституту фізики високого тиску АН СРСР та Інституту надтвердих матеріалів АН УРСР (Київ)³⁶.

В розвинутому соціалістичному суспільстві процес взаємозбагачення національних культур набув характеру спільної духовної творчості. Культурі нової історичної спільності людей — радянського народу притаманні загальнорадянські форми, риси і традиції. Про це свідчить єдина для всіх національних республік СРСР система освіти і виховання підростаючого покоління, підготовки кадрів спеціалістів, організації наукової діяльності. Художня творчість усіх радянських народів розвивається на принципах соціалістичного реалізму. Елементом загальнорадянської культури є також російська мова — мова міжнаціонального спілкування.

Єдність культурно-ідеологічних умов життя радянського народу визначає «спільність єдиної багатонаціональної радянської культури, що являє собою синтез кращих рис, досягнень усіх національних культур, які розвиваються на основі взаємовпливу і взаємозбагачення по шляху створення майбутньої інтернаціональної культури людства»³⁷.

Характеризуючи соціальну значимість процесу міжнаціонального спілкування народів, слід підкреслити також його роль в інтернаціональному вихованні радянських людей. Широке ознайомлення трудящих з культурою і побутом інших народів сприяє вихованню радянських людей у дусі патріотизму та соціалістичного інтернаціоналізму, почуття відповідальності за збільшення вкладу своєї нації, народності в спільну справу народів СРСР — будівництво комунізму.

Таким чином, сучасний етап розвитку радянського суспільства характеризується неухильним піднесенням соціалістичних змістом, національних формою культур народів СРСР, посиленням процесу їх взаємозбагачення на шляху створення культури комунізму, інтернаціоналізацією духовного життя.

³⁴⁻³⁵ Р. Сулейменов. Назв. праця, стор. 428—429.

³⁶ СССР на пути строительства коммунизма (1959—1970 гг.), М., 1971, стор. 353.

³⁷ М. И. Куличенко. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития, М., 1972, стор. 465.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ЛІТОПИС
ЯК ВОЕННО-ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Серед відомих літописних списків важливе місце посідає Іпатіївський літопис, датований першими його видавцями XIV, а О. Шахматовим початком — серединою XV ст.¹ Однією із складових частин цього літопису є Галицько-Волинський літопис, який хронологічно охоплює XIII ст. Не раз зверталася увага на те, що на відміну від Владимиро-Суздальського літописання стиль Галицько-Волинського літопису цілком світський. «У галицькій розповіді,— писав О. Орлов,— постійно відчувається освічений літератор, дипломат і войовничий дружинник, що любить дзенькіт і брязкання зброї, придворний і свого роду «рицар», який розумів історію як ланцюг воєн і заколотів»². «Офіціальний характер Галицько-Волинського літописання,— підкреслював М. Приселков,— давно вже вважається встановленим, бо в складі його викладу ми зараз же виявляємо князівські придворні документи тієї доби»³.

Галицько-Волинська частина Іпатіївського літопису становить виятковий інтерес як одне з важливих джерел з історії військової справи у Стародавній Русі. На жаль, донині Галицько-Волинський літопис вивчений значно менше, ніж інші джерела⁴. Український вчений А. Генсьорський у своїй монографії приділив увагу процесові складання і редакціям літопису (А. І. Генсьорський. Галицько-Волинський літопис (Процес складання, редакція і редактори), К., 1958). В іншому великому дослідженні, присвяченому мовним особливостям літопису, є спеціальні підрозділи, в яких розглядається його воєнна лексика (А. І. Генсьорський. Галицько-Волинський літопис (Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості), К., 1961, стор. 51—66, 112—120). Все ж з воєнно-історичної точки зору цей літопис не досліджували. Навіть у спеціальній джерелознавчій праці Л. Безкровного йому відведено дуже скромне місце⁵. Лише В. Пашуто у своєму творі про Галицько-Волинську Русь коротко спинився на воєнних питаннях, про які йдеться в літопису⁶.

На початок XIII ст. Галицько-Волинське князівство було передовою європейською феодальною державою⁷. Великих успіхів досягло тут, зокрема, ремісництво⁸. Ряд торговельних шляхів зв'язував кня-

¹ ПСРЛ, т. 2, изд. 2, СПб., 1908, предисловие; А. А. Шахматов. Повесть временных лет, т. I. Вводная часть. Текст. Примечания.— Летопись занятий археографической комиссии, вып. XXIX, 1916, стор. LIII.

² А. С. Орлов. Древняя русская литература, XI—XVI вв., М., 1939, стор. 90.

³ М. Д. Приселков. Летописание Западной Украины и Белоруссии.— «Ученые записки Ленинградского государственного университета», № 67, серия исторических наук, выпуск 7, 1941, стор. 15.

⁴ Л. В. Черепнин. Летописец Даниила Галицкого.— Исторические записки, т. 12, 1940, стор. 228.

⁵ Л. Г. Безкровный. Очерки по источниковедению военной истории России, М., 1957, стор. 43—44.

⁶ В. Т. Пашуто. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси, М., 1950, стор. 182—190.

⁷ Очерки истории СССР, IX—XIII вв., М., 1953, стор. 358—362.

⁸ Б. А. Рыбаков. Ремесло Древней Руси, М., 1947, стор. 207—208; В. Т. Пашуто. Назв. праця, стор. 162.

зівство з сусідніми землями⁹. Є підстави вважати, що Галицько-Волинська Русь XIII ст. була одним з найважливіших центрів загальноєвропейської торгівлі.

Високий рівень розвитку феодальних відносин великою мірою визначає стан військової справи в Галицько-Волинському князівстві, яка розвивалася на основі загальноросійських воєнних традицій, в умовах постійних бойових дій з ворожими арміями, різними за озброєнням, організацією і тактикою. Так само, як новгородцям і псковичам, галичанам доводилось боротися проти важкоозброєних рицарських загонів і в той же час, разом з іншими південноруськими князівствами, битися з легкоозброєними, рухливими кочівниками. Різноманітними були і географічні умови, в яких діяли галицько-волинські війська. Все це визначало надзвичайну багатогранність воєнного мистецтва Галицько-Волинського князівства, яке поєднувало в собі майже всі характерні риси військової справи, притаманні як північним, так і південним землям Стародавньої Русі.

Незважаючи на обширність воєнних відомостей Галицько-Волинського літопису, наведені в ньому дані про організацію та чисельність військ досить обмежені і де в чому поступаються перед іншими літописними джерелами. Про кількісний склад військ князівства літопис повідомляє рідко, причому в усіх випадках мова йде не про головні сили, а про окремі частини. У Перемишлі, наприклад (в 1213 р.)¹⁰, перебувало 1000 воїнів; у 1224—1225 рр. в тому ж місті було знову 1000 воїнів; під час походу 1241 р. місто Дядків було взяте загonom у 3000 піших і 300 кінних воїнів¹¹.

В. Пашуто вважає, «що військо Галицько-Волинського князівства налічувало кілька десятків тисяч чоловік»¹². Чи можна погодитися з цим припущенням? Щоб упевнено говорити про можливу кількість збройних сил, треба знати чисельність жителів даної землі. Однак по Галицько-Волинському князівству таких даних немає. Про кількість його населення можна робити якісь припущення тільки на підставі відповідних аналогій. На думку М. Тихомирова, населення Галича було не набагато меншим, ніж Новгороду, кількість жителів якого в XIII ст. досягала 20—30 тис. чол.¹³ Коли звернутися до сусідньої з Галицько-Волинською Руссю Польщі, то тут завдяки документам, що збереглися, є порівняно точніші дані про чисельність населення, які, до певної міри, цілком можуть бути використані як відповідна аналогія. Вважають, що населення такого великого міста, як Краків, у XIII ст. становило лише 3—4 тис. чол.¹⁴ Його густота в основних польських землях ще на початку XIV ст. була дуже невеликою і досягала: в Малій Польщі — 4,6 чол. на кв. км; в Мазовії — 4; у Великій Польщі — 7,5; у Слаську — 7,9 чол. на кв. км. Загальна ж кількість жителів цих земель для початку XIV ст., за підрахунками Т. Ладенбергера, стано-

⁹ K. Malczyński. Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim, Lwów, 1928; S. Weymann. Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej, Poznań, 1938; Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Prace Komisji Historycznej, t. XIII, z. 1, стор. 3, 25—27, 101, 102; J. Nowakowa. Rozmieszczenie komor celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV w., Wrocław, 1951.

¹⁰ Дати в дужках наведено безпосередньо за Іпатіївським списком, без дужок — уточнені автором за працями: Н. Г. Бережков. Хронология русского летописания, М., 1963, стор. 210—211; А. Н. Насонов. История русского летописания, М., 1969, стор. 228.

¹¹ ПСРЛ, т. 2, СПб., 1843, стор. 161, 166, 180, 195.

¹² В. Т. Пашуто. Назв. праця, стор. 182.

¹³ М. Н. Тихомиров. Древнерусские города, М., 1956, стор. 140, 139.

¹⁴ Potkański. Pisma pośmiertne, t. I, Kraków, 1922, стор. 303.

вила: 251 тис. чол. у Малій Польщі, 326 тис.— у Слаську, 457 тис.— у Великій Польщі, 134 тис.— у Мазовії, 192 тис.— на Помор'ї¹⁵. Слід думати, що в XIII ст. заселеність цих земель була значно меншою¹⁶. Так, наприклад, С. Краковський вважає, що в Малій Польщі в цей час жило лише 168 тис. чол.¹⁷

Виходячи з цих аналогій, можна припускати, що населення Галицько-Волинського князівства в XIII ст. могло налічувати 200—300 тис. чол. За підрахунками деяких дослідників, «мобілізаційні» можливості у XIII ст., в середньому, становили 5% від загального числа жителів¹⁸. Так, Мала Польща, яка перебувала в XIII ст. на високому рівні розвитку, при Болеславі Соромливому могла виставити лише 10 тис. воїнів (з них до 3 тис. кінних)¹⁹. Якщо виходити з цього розрахунку, то Галицько-Волинська Русь могла дати не більше 10—15 тис. воїнів.

Слід при цьому згадати, що В. Татишев, розповідаючи про похід руських проти монголів у 1223 р., перелічує по землях кількість зібраних воїнів. Невідомо, з якого джерела взято ці відомості, але безперечно, що автор їх не вигадав, оскільки, підбиваючи підсумки, він сумлінно виставляє знайдену ним у джерелі цифру, а в дужках зауважує: «по-моєму», стільки-то. В цьому переліку В. Татишев зазначає, що «со князем Мстиславом Галичан, Владимирцов, Лучан и Подунайцов «23 400»²⁰. Якщо навіть поставитись до цього повідомлення не критично, то все-таки видно, що число військ, зібраних безпосередньо з території Галицько-Волинського князівства, було невеликим і навряд чи перевищувало 10 тис. воїнів. Отже, це не суперечить тим висновкам, які можна зробити, виходячи з можливої кількості населення князівства.

Про порівняно невелику чисельність галицько-волинських військ певною мірою свідчить і такий факт. В одній з великих битв XIII ст.— під Ярославом (1245 р.) князь Данило послав у критичний момент бою на допомогу полку Андрія двірського «20 муж избранных»²¹. Навіть якщо під цим розуміти те, що кожний «муж» мав при собі дружинників, то й тоді число воїнів, яких послали на підтримку, становитиме в кращому разі кілька сотень.

В порядку аналогії можна навести відомості про чисельність військ в сусідній Польщі. Так, у битві з татарами під Великим Турськом в 1241 р. Болеслав Соромливий мав лише 1 тис. вершників. У відомій битві при Лігниці в тому ж 1241 р. з польського боку брало участь близько 10 тис. чол. (з них 8 тис. поляків і до 2 тис. їх союзників)²². Ці дані цілком відповідають висновкові, що в епоху раннього серед-

¹⁵ T. Ladenberger. Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego, Lwów, 1930, стр. 35.

¹⁶ S. Hozzowski. Dynamika rozwoju zaludnienia Polski w epoce feudalnej X—XVIII w.—Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, t. XIII, 1951, стр. 141.

¹⁷ S. Krakowski. Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII w., Warszawa, 1956, стр. 127.

¹⁸ W. Kula. Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski.—Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, t. XIII, 1951, стр. 71; А. Надольський вважає, що мобілізаційні можливості—один з десяти чоловіків (A. Nadolski. Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII ww., Łódź, 1954, стр. 16; H. Łowmiański. Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich, Warszawa, 1953, стр. 234—235; A. Grabski. Polska sztuka wojenna w okresie wczesnofeudalnym, Warszawa, 1959, стр. 51).

¹⁹ S. Krakowski. Назв. праця, стр. 183.

²⁰ В. Н. Татишев. История Российская т. III, СПб., 1774, стр. 436.

²¹ ПСРЛ, т. 2, стр. 183.

²² J. Długosz. Historia Polonica, Opera Omnia, t. XI (ks. VI—VII), Kraków, 1873, стр. 266, 274.

ньовіччя військо, як правило, ніколи не перевищувало за своєю чисельністю 10 тис. воїнів²³. Все це свідчить, що припущення В. Пашуто не має під собою ніяких конкретних даних, за якими можна було б вважати, що військо Галицько-Волинського князівства налічувало у своєму складі кілька десятків тисяч чоловік²⁴.

Збройні сили того часу складалися з піхоти і кавалерії. Наскільки можна судити за даними літопису, в Галицько-Волинському князівстві піхота відігравала дуже велику роль. Основну частину війська становила не професіональна дружина, а «пешьци». Таке зменшення ролі князівських дружин характерне не тільки для Галицько-Волинської Русі, а й для інших феодальних держав XIII ст. Значення піхоти наочно розкриває одне з місць літопису, де говориться, що в бою на р. Сегниці (1245 р.) князь Ростислав здобув перемогу тому, що «многи бо име пешьце»²⁵.

Для позначення піхоти в літопису використовується ряд різних термінів: «пешьце», «поземлце», «оружники». Слід відзначити, що два останні терміни характерні тільки для Галицько-Волинського літопису і не зустрічаються в інших руських літописних зведеннях. Цікаво також і те, що літописець двічі відділяє «вон» від «пешьци». В одному місці літопису говориться, що князь Данило «собрав вон многи и пешьце», а в іншому — «и воем же всим сседшим, и воружьшимся пешьцем изо стана»²⁶. Дуже важко дати точне визначення кожного з наведених термінів. Під «поземлце», мабуть, слід розуміти смердів, призваних на військову службу. «Оружники», найімовірніше, були частиною постійних князівських військ, які несли за певну плату військову службу. Термін «оружники» зустрічається в літопису порівняно рідко, певно тому, що здебільшого його заміняли збірним — «вои», а останнє у галицького літописця означало постійне (як кінне, так і піше) князівське військо на відміну від ополченців — «пешьцев», яких поставляли, в першу чергу, багатолюдні міста Галицько-Волинської землі.

Невідомо, за яким принципом була організована служба галицьких ополченців. Можливо, в ній було багато спільних рис з подібними військами в Польщі. З польських документів, які збереглися, відомо, що ополчення скликалося головним чином для оборони рідної землі від навали ворога²⁷. Існували численні постанови про те, що воно повинно було нести службу тільки в межах своєї землі. Проте в цілому ряді випадків ополченці в XIII ст. брали участь у воєнних діях і за межами своєї території²⁸. Вони були зобов'язані самі себе забезпечувати всім

²³ Див.: Г. Дельбрюк. История военного искусства, т. III, М., 1938, стор. 251; М. Н. Тихомиров. Назв. праця, стор. 139; Verbrüggen. De Krijgskunst in West Europa in de Meddeleenen, Brussel, 1954, стор. 546; S. Krakowski. Назв. праця, стор. 98; A. Nadolski. Polskie siły zbrojne w czasach Bolesława Chrobrego, Łódź, 1956, стор. 23; J. Colin, F. Reboul. Histoire militaire et navale, b. 9, Nanotaux, Histoire de la nation Françoise, t. VII, Paris, 1925, стор. 68.

²⁴ В. Вилінбахов. Источники требуют критического подхода.— «Военно-исторический журнал», 1961, № 4, стор. 118—123. Див. також: W. Wilinbachow. „Opowiesc lat doczesnych” jako źródło wojskowo-historyczne.— Slavia Orientalis, Roczn. IX, 1960, n. 3, стор. 489, 492; W. Wilinbachow. „Słowo o wyprawie Igora” jako źródło wojskowo-historyczne.— Slavia Orientalis, Roczn. VIII, 1959, n. 4, стор. 67—69.

²⁵ ПСРЛ, т. 2, стор. 181.

²⁶ Там же стор. 188, 182, 183, 181, 186.

²⁷ Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, wyd. Zakrzewski, Piekosiński, t. I, n. 304; Kodeks dyplomatyczny Polski, wyd. L. Ryszczewski, A. Muczkowski, J. Bartoszewicz, t. I, n. 42, 66, 80; Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej, wyd. Piekosiński, t. I, n. 88.

²⁸ S. Zajaczkowski. Powinności wojskowe chłopów w Polsce do końca XIII w.— Studia i materiały do historii wojskowości, t. IV, Warszawa, 1958, стор. 440—442.

необхідним²⁹. З документів Влоцлавського єпископства 1268 р. відомо, що один воїн виставлявся від 20 дворів³⁰. Для різних суспільних груп у Польщі були встановлені законом принципи обов'язкової військової служби. Феодали повинні були служити в кінноті. Спочатку цей обов'язок виконувався особисто, пізніше, у зв'язку з процесом імунізації, перетворився в матеріальну повинність³¹. Військові обов'язки селян, обмежені до XIII ст. тільки волею їх власників, пізніше регулюються законом³². Городяни спочатку виконували такі самі обов'язки, як і сільське населення, але починаючи з другої половини XIII ст. вони беруть тільки участь у спільних оборонних діях, охороні міст, виконують деякі транспортні повинності тощо³³.

Наявність у складі галицького війська полків «гражан-пешцев», неодноразово говорить в літопису, робила правлячу знать міст серйозною силою, з якою доводилося рахуватися князівській владі. Можна вважати, що «пешци», в першу чергу, це і є городяни-ополченці, які підтримували князів у їх боротьбі проти непокірного боярства і дрібних князів. Треба відзначити, що «пешци» галицьких князів брали участь у далеких походах³⁴.

До складу галицької піхоти входила велика кількість «стрельцов», озброєних самострілами (арбалетами),— «стрельцем же обеполь идущим и держащим в руках рожницы свое, и наложившим на не стрелы своя противу ратным». Галицькі піхотинці, очевидно, були добре споряджені оборонною зброєю — «шелом же их яко солнце восходящу», мали щити і списи. В літопису є також описання і галицької кінноти — «немци же двящесе оружью...: кони в личинах і в коярах, а людье во ярыцах, и бе полков его светлость велика, от оружья блистающа»³⁵⁻³⁶.

В літопису немає ніяких даних, які проливали б світло на організацію війська. Неможливо судити, наприклад, якої чисельності були часто згадувані в ньому «полки»³⁷. Напевно можна сказати лише те, що до їх складу входила і піхота, і кіннота³⁸. Категоричне твердження В. Пашуто, що «полк завжди був пішим»³⁹, зовсім не відповідає дійсності. Для спростування цього положення досить навести такий уривок з літописного описання бою під Ярославом у 1245 р.: «Андрееви же дворьскому тоснуося да не сразится с полком Даниловым, ускорив сразися с полком Ростиславлим крепко; копьем же изломившимся, яко от грома тресновение бысть, и от обонх же мнози падше с коний умроша (курсив наш.— В. В.), нини уязвени быша от крепости ударення копейного»⁴⁰⁻⁴¹.

Звертає на себе увагу й те, що в літопису часто «стяг», «хоругвь» означають не прапор, а «полк», «войска» — «позрев же семь и семь и

²⁹ J. Matuszewski. Immunitet ekonomiczny w dobrach kościoła w Polsce do 1381, Poznań, 1936, стор. 25.

³⁰ Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. I, n. 608.

³¹ Księga Henrykowska, wyd. R. Grodecki, Poznań, 1949, стор. 173—179; S. Kutrzeba. Polskie ustawy wojskowe, n. 4, § 1, стор. 25.

³² S. Krakowski. Назв. праця, стор. 84—87.

³³ Codex diplomaticus Maioris Poloniae, Poznan, 1867—1878, t. IV, стор. 6, 282, 287, 388.

³⁴ ПСРЛ, т. 2, стор. 195, 192.

³⁵⁻³⁶ Там же, стор. 186, 187.

³⁷ Бездоказове припущення І. Шараневича про те, що полк складався з 1000 піхотинців і 100 вершників (І. Шараневич. История Галицко-Владимирской Руси, Львов, 1863, стор. 105).

³⁸ S. Zajaczkowski. Назв. праця, стор. 447.

³⁹ В. Т. Пашуто. Назв. праця, стор. 184.

⁴⁰⁻⁴¹ ПСРЛ, т. 2, стор. 183.

види стяг Василков стояще и добре борющъ и угры гонящу»; «узрев же хоругвь его по Ляхам женущу»⁴²⁻⁴³. Важко сказати, який тут існує взаємозв'язок і чи подібний він тій трансформації поняття «хоругвь» — прапор і «хоругвь» — тактичний підрозділ, що мали місце в Польщі, де в XIII—XIV ст. кожний такий підрозділ складався з 50—120 «копий» (150—360 вершників)⁴⁴. Набагато частіше «стяги», «хоругви» згадуються у літопису в своєму безпосередньому значенні. Стяги були необхідним атрибутом у військах Стародавньої Русі. В битві з їх допомогою керували військами. «Возволоженный» стяг був символом перемоги. Князь Данило, взявши чеське місто Опаву (1254 р.), «постави хоругвь свою на граде и обличи победу». Стяг був і важливим орієнтиром під час бою, навколо нього групувалися війська. За ним визначали положення військ у бою. Стяг служив знаком того чи іншого князя. Ставить інтерес вказівка літопису на те, що він уже в той час був найпочеснішим бойовим трофеєм — «нападаша на нь крепко и хоругвь его отьяша»⁴⁵.

Наскільки можна судити з літопису, управління військами здійснювалося не лише одноособово можновладними полководцями, а й військовими радами, які склалися з досвідчених у військовій справі воєначальників. Під час походу в 1254 р. князь Данило «створиша совет». Така сама рада руських і польських воєначальників була скликана в 1256 р. під час походу проти литовських феодалів⁴⁶. Воєнні дії, як правило, заздалегідь планувалися і старанно готувалися в дипломатичному і військовому відношенні. Наприклад, збираючись виступити проти литовських феодалів (1254 р.), князь Данило направив у Польщу послів, пропонуючи полякам припинити міжусобицю і запровадити їх взяти участь у поході — «яко время есть хрестьяном на поганее, яко сами имеют рать межн собою»⁴⁷. Намічались стратегічні плани майбутніх кампаній, визначалися їх основні завдання. У 1244 р., напавши на володіння польського князя Болеслава, галицькі війська «внидоста во землю Лядскую четырьми дорогами: сам Данило воєва около Люблина, а Василко по Изволи и по Ладе, около Белое, дворянский же Ондрей по Сяну, а Вышата воєва Подгорье»⁴⁸. В деяких випадках застосовувався «скіфський» метод ведення війни — заманювання ворога вглиб своєї території для того, щоб розбити його, коли він розосередить війська для спустошення місцевості (князь Василько вчив своїх підлеглих: «не бейте же ся с ними близъ, но пустите е во свою землю; олни поидут розделившесея, тоже бийтесея с ними»⁴⁹). Основним методом воєнних дій, характерним взагалі для середньовіччя, було спустошення ворожих земель шляхом знищення населених пунктів, посівів, захоплення худоби, взяття «в полон» жителів і т. п. (наприклад, походи, 1235 р., 1241 р.⁵⁰). Воєнні дії в межах Галицько-Волинської землі, завдяки специфіці географічних умов, могли вестися практично протягом усього року. В літопису є відомості про те, що походи здійснювалися навіть

⁴²⁻⁴³ Там же, стор. 172, 184.

⁴⁴ Codex diplomaticus Minoris Poloniae, t. III, n. 807, 816; M. Kukiel. Zarzys historii wojskowości w Polsce, Kraków, 1929, стор. 17. На жаль, ми фактично нічого не знаємо про дрібні тактичні одиниці в давньоруському війську. Зокрема, немає ніяких підстав говорити, як це робить А. М. Кирпичников, що: «Як тактична одиниця оформляється загін вершників» (А. Н. Кирпичников. Вооружение Руси в IX—XII вв.— «Вопросы истории», 1970, № 1, стор. 45), оскільки таке визначення, по-перше, ні на чому не ґрунтується, і, по-друге, зовсім ні про що конкретно не свідчить.

⁴⁵ ПСРЛ, т. 2, стор. 190, 186.

⁴⁶ Там же, стор. 192, 193.

⁴⁷ Там же, стор. 187.

⁴⁸ Там же, стор. 181.

⁴⁹ Там же, стор. 204.

⁵⁰ Там же, стор. 174, 180.

весною (1235 р.)⁵¹, тобто тоді, коли военні дії були пов'язані з великими труднощами через бездоріжжя і відсутність корму для коней.

Галицькі війська відзначалися великою оперативною рухомістю. Є вказівки на те, що вони робили добові переходи в 70—100 км. У 1230 р. дружина князя Данила менше ніж за три доби покрила відстань від Угровська до Галича, яка становила 250 км, тобто просуvalася приблизно 100 км протягом доби; через п'ять років князь Данило «со вои» за три доби пройшов від Холма до Галича (приблизно 230 км); військо князя Василька за такий же час дійшло з Володимира до Дорогичина (1248 р.), покривши відстань в 200—210 км. Під час походу великого війська марш, як правило, здійснювався не одним, а кількома ешелонами. В 1268 р. галицьке військо рухалося двома ешелонами; у 1251 р. і 1280 р.⁵² воно було розділене на п'ять ешелонів, що йшли один за одним. В поході організувалася сторожова охорона. Князь Данило, виступивши проти ятвевів, «изряди полкы, кому полком ходити, сам изыде наперед и стрельце же пусти наперед, а другая обаполы дороги»⁵³. У безпосередній близькості від ворога війська часто рухалися кількома групами (полками) слідом за своїми передовими загонами. Сама група (полк) розбивалася на кілька ешелонів. Великого значення надавалося розвідці, в якій іноді брав особисту участь полководець. Добре була відома воїнам перевага, яку давав стратегічний обхід (1231 р., 1268 р.)⁵⁴.

Про бойові порядки літопис повідомляє порівняно мало. Але навіть з наявних у ньому коротких даних можна зробити висновок, що бойові порядки і тактичні прийоми галицьких військ у XIII ст. були дуже різноманітними і, мабуть, залежали від конкретних умов того чи іншого бою. У 1233 р. в битві під Шумськом війська князя Данила були вишикувані трьома полками, в центрі стояв полк самого князя, який «устроен бо бе храбрыми людми и светлым оружием»⁵⁵. В ході бою центральний полк, розбивши сили ворога, що стояли навпроти, зайшов у тил іншим його загонам і тим самим вирішив долю битви. Найдокладніше в літопису подано визначну битву часів князювання Данила Галицького — Ярославську битву — 1245 р.⁵⁶ В ній руське військо складалося з піхоти і кінноти («исполчивша же коньники с пешьци пойдоста с тихостью на брань»⁵⁷). Воно було поділене на три полки (князя Данила, двірського Андрія, князя Василька). Головні сили під командуванням князя Данила стояли на лівому крилі і вирішили результат бою, обійшовши ворога з флангу. Під час одного з литовських походів, у битві біля Небля (1262 р.), війська князя Василька склалися з двох груп, з яких одна завдала удару по литовцях⁵⁸ з фронту, а друга тим часом, обігнувши озеро, зайшла їм у тил. Наслідком цього сміливого маневру було те, що галичани «начаша сечи е, а друзии во озере истопоша, и тако избиша е вси и не оста от них ни один»⁵⁹. У поході 1274 р. галицько-волинське військо було розділене на три полки — «татарове же идяху поправу своим полком, а от них Лев идяше сво-

⁵¹ Там же, стор. 175.

⁵² Там же, стор. 169, 175, 182, 203, 186, 209.

⁵³ Там же, стор. 192.

⁵⁴ Там же, стор. 164, 205, 168, 173, 204.

⁵⁵ Там же, стор. 172.

⁵⁶ В. Włodarski. Rola Konrada Mazowieckiego w stosunkach polsko-ruskich, Lwów, 1936, стор. 39—40.

⁵⁷ ПСРЛ, т. 2, стор. 172.

⁵⁸ В літопису є деякі відомості про литовський бойовий порядок — «и седоша во три ряды за щиты, по своему норову».

⁵⁹ ПСРЛ, т. 2, стор. 200.

им полком, а от Лва Володимер идыше полеву своим полком»⁶⁰. В літопису зареєстровано також один випадок, коли війська шикувалися п'ятьма полками (1281 р.)⁶¹.

Приблизно так само будувалося в той час і польське військо. У битві під Хмільником — 1241 р. — воно поділялося на два полки⁶². Під Лігницею в тому ж році армія Генріха II була вишикувана п'ятьма полками, розташованими у дві лінії (чотири полки у першій, один — у другій)⁶³. Головні сили при цьому стояли в центрі бойового порядку⁶⁴.

Неправильною є думка, ніби бій у XIII ст. являв собою порівняно короткочасну сутичку, в якій справа, в основному, вирішувалася першим ударом кінних дружин⁶⁵. В дійсності, наявність у війську значного процента піших воїнів надавала битвам більш стійкого і тривалого характеру. Про це, між іншим, у другій своїй праці зазначав і А. Кирпичников. «У першій половині XIII ст., — писав він, — піхота посилилася настільки, що здійснює самостійні операції і починає впливати на результат битви»⁶⁶. Короткочасна «сшибка» — тактика нечисельних кінних загонів. А битви галицько-волинського війська, яке мало складну внутрішню організацію, з членованим бойовим порядком, були тактично зовсім іншими. Вони фактично наближалися до регулярних боїв. Успіх вирішувався порівняно тривалими бойовими діями, які у своїх фазах часто мали перемінний характер.

Великих успіхів у Галицько-Волинському князівстві досягла і тактика фортечної війни. Відомо, що на початку XIII ст. на Русі «на зміну пасивному «облеженню» приходять штурм міст, що забезпечувався такими облоговими засобами, як каменеметальні машини і приставні драбини»⁶⁷. Літопис досить повно відбиває це. Не раз зустрічаються відомості про штурми укріплених міст: Звенигорода — 1208 р.; Каліша — 1227 р.; Гостиного — 1281 р.; Кракова — 1291 р.⁶⁸ Під час штурмів головний удар, очевидно, завдавався по найбільш слабких місцях укріплень того часу — воротах. При штурмі Звенигорода основна боротьба велася в районі «острожных» воріт. Така сама картина спостерігалася і при штурмі Каліша («Ляхове же врата одва учасиша градская»⁶⁹). У 1223 р. під Перемишлем найжорстокіші бої відбувалися в районі мосту, що вів до міських воріт. Поряд із штурмом в літопису говориться і про облогу. В 1234 р. князь Данило тримав в облозі Галич і Чернігів⁷⁰.

Зміна способів фортечної війни вимагала застосування нових засобів. У XIII ст. такими засобами були металеві машини різної будови («пороки») ⁷¹. Вперше вони згадуються Галицько-Волинським літописом у 1233 р. — угорці, при зіткненні з руськими біля Перемишля, «пороки пометаша»⁷². В наступному році під час облоги Чернігова:

⁶⁰ Там же, стор. 205.

⁶¹ Там же, стор. 210.

⁶² W. Zatarski. Zyngis-chan, Warszawa, 1939, стор. 221—222.

⁶³ I. Sikorski. Materiały do historii sztuki wojennej, cz. I, Warszawa, 1953, стор. 91—94.

⁶⁴ S. Krakowski. Polska w walce z najazdami..., стор. 145.

⁶⁵ А. М. Кирпичников. Битви Стародавньої Русі.— «УІЖ», 1969, № 10, стор. 79.

⁶⁶ А. Н. Кирпичников. Вооружение Руси в IX—XIII вв.— «Вопросы истории», 1970, № 1, стор. 46.

⁶⁷ П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., М.—Л., 1956, стор. 160.

⁶⁸ ПСРЛ, т. 2, стор. 158, 168, 210, 226.

⁶⁹ Там же, стор. 168.

⁷⁰ Там же, стор. 173—174, 196.

⁷¹ А. Н. Кирпичников. Метательная артиллерия Древней Руси. — «Материалы и исследования по археологии СССР», № 77, 1958, стор. 7—51.

⁷² ПСРЛ, т. 2, стор. 173.

галицькими військами був збудований «таран», що метав «каменем полтора перестрела, а камень якоже можаху 4 мужи сильнии подъяти»⁷³. Слід відзначити, що в ряді праць місце літопису — «люто бо бе бой у Чернигова, оже и таран на нь поставиша» — розуміють неправильно, гадаючи, що ця метальна машина була поставлена на стінах Чернігова обложеними, а не військами князя Данила, які вели облогу⁷⁴, хоч літописний текст — «оже и таран на нь поставиша» — засвідчує протилежне⁷⁵. «Тараном» метальна машина, очевидно, названа помилково, оскільки точно встановлено, що «таран» — стінопробивна машина. У 1244 р. князь Данило, зібравши військо, «повелеста престроити праща и иные сосуды на взятъ града»⁷⁶, обложив польське місто Люблін — «мещущим же пращам и стрелам яко дождю идущу на град их, и уведевше Ляхове, яко крепчеє брань Руская належить, начаша просити милость получитьи». Метальні машини згадуються в літопису також під час облоги Ярослава, Луцька, оборони Холма від хана Бурундая, при описанні облоги татарами Сандомира⁷⁷ та в інших місцях. Розвиток облогової техніки в Галицько-Волинському князівстві, мабуть, був тісно пов'язаний з подібним процесом не тільки на Русі, а і в Польщі, де джерела починаючи з XII ст. постійно згадують про використання такої техніки⁷⁸.

Галицько-Волинський літопис всебічно висвітлює діяльність визначного полководця руського середньовіччя — князя Данила Романовича Галицького. За словами літописця, князь Данило був «дерз и храбор», «измолода» боровся з численними зовнішніми ворогами Русі, був великим знавцем «воинского чина». В літопису неодноразово цитуються його промови, «повні високого лицарського уявлення про честь воїна і честь батьківщини, багата з яких являють собою чудові зразки ораторського мистецтва»⁷⁹.

Провівши все своє життя в безперервних походах, князь Данило розгромив боярську опозицію і угорських та польських феодалів, які підтримували її, успішно боровся з лицарями Тевтонського ордену. Переможні битви за Галич, Луцьк, Дорогичин, блискуча перемога під Ярославом — далеко не повний перелік воєнних подвигів князя Данила. Не можна також забувати і того, що він був ініціатором й організатором загального повстання проти татаро-монголів, яке зазнало поразки не з його вини.

Галицько-Волинський літопис — по суті, перший справді воєнно-історичний твір, що виник на Русі. Повідомляючи велику кількість фактів, висвітлюючи різні сторони військової справи, він є безцінним джерелом з воєнної історії Стародавньої Русі. На жаль, досі в цьому плані Галицько-Волинський літопис лишається поза увагою більшості дослідників. Всебічне вивчення його як воєнно-історичного джерела, без сумніву, багато в чому збагатить уявлення науковців про стан військової справи на Русі в XIII ст.

⁷³ Там же, стор. 174.

⁷⁴ А. Н. Кирпичников. Метательная артиллерия Древней Руси.— «Материалы и исследования по археологии СССР», № 77, 1958, стор. 18.

⁷⁵ Такої ж точки зору дотримується і В. Пашуто (назв. праця, стор. 188).

⁷⁶ ПСРЛ, т. 2, стор. 181.

⁷⁷ Там же, стор. 182, 196, 198, 199.

⁷⁸ T. Nowak. Walki z agresją krzyżackiego w okresie jednoczenia państwa polskiego, Warszawa, 1952, стор. 36.

⁷⁹ Д. С. Лихачев. Русские летописи, М.—Л., 1947, стор. 251.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ США В БОРОТЬБІ ЗА ІНТЕРЕСИ ТРУДЯЩОЇ МОЛОДІ

Комуністична партія США, яка в своїй діяльності спирається на ідейні та організаційні принципи марксизму-ленінізму, є єдиною політичною партією, котра ввібрала найкращі революційні та демократичні традиції американського народу. Вся історія Компартії США свідчить про її прагнення подолати всілякі труднощі й перепони, що їх чинять правлячі кола та реакційна профбюрократія проти поєднання масового робітничого руху з теорією наукового соціалізму, консолідації різних демократичних рухів у єдину антимонополістичну коаліцію. Категорією населення, яка для досягнення своїх цілей має стати учасником цієї коаліції, є молодь.

Творчо розвиваючи теоретичну спадщину класиків марксизму-ленінізму, Компартія США веде наполегливу ідеологічну роботу, спрямовану на викриття реакційної суті антимарксистських поглядів, які проникають у молодіжне, особливо студентське середовище. Найчисленнішими в молодіжному русі США є лівацькі концепції, представлені різними варіантами троцькізму, анархізму, маоїзму, маркузіанства*, а також ідеалістичні теорії молодіжної «контркультури»** (Ч. Рейч, Т. Розак, Ф. Слейтор та ін.). Американські марксистки зазначають, що в цілому для ідеології немарксистських «лівих» характерний протест лише проти окремих рис державно-монополістичного капіталізму. Тому не дивно, що у США створені найсприятливіші умови для широкого розповсюдження поглядів саме такого гатунку, які дезорієнтують молодь. Цим матеріалам постійно надаються сторінки буржуазної преси, тоді як комуністи практично позбавлені можливості користуватися засобами масової інформації для роз'яснення теорії марксизму-ленінізму, яка могла б стати дієвою зброєю трудящої молоді, дати їй правильну мету і вказати засоби боротьби. І все ж, незважаючи на всі перепони, що їх чинять поширенню марксизму в США, «тисячі найвдумливіших і відважних у боротьбі проти «істеблішменту»*** молодих людей знаходять свій шлях до комуністичної партії й переможної ідеології марксизму-ленінізму»¹.

Питання ідеології американського молодіжного руху здобули належне висвітлення в радянській історіографії. О. Р. Бричков, В. В. Большаков, М. В. Мостовець, В. Я. Вульф, Б. М. Бессонов, Ю. В. Ємельянов, О. О. Ермолаєв, І. І. Литвинєць у своїх працях тією чи іншою

* Маркузіанство — система поглядів, названа за ім'ям філософа і соціолога Г. Маркузе, який твердить, що в наші дні боротьба проти капіталістичного суспільства можлива тільки як боротьба «молодих проти старих», що «революція молодих» нібито замінює пролетарську революцію, тому що робітничий клас, за наклепом Маркузе, «інтегрувався» в капіталістичну систему.

** Автори теорії «контркультури» вважають, що саме свідомість молоді — головний фактор, здатний шляхом «ненасильницької» революції знищити «фальшиву» свідомість, яка панує в сучасному буржуазному суспільстві, і є необхідною умовою його існування.

*** «Істеблішмент» — правляча еліта, яка зосередила в своїх руках всю повноту влади й визначає характер і напрямки діяльності законодавчих, політичних і соціальних інститутів сучасної Америки.

¹ "Political Affairs", січень 1971 р., стор. 27.

мірою торкалися деяких аспектів проблеми, що стала темою даної статті². І. С. Зенушкіна присвятила спеціальне дослідження ставленню до молоді Комуністичної партії США, її оцінці ідеологічних процесів молодіжного руху³. Глибокі й змістовні праці О. Е. Туганової аналізують нові моменти як у молодіжному русі загалом, так і сьгоднішні специфічні проблеми трудящої молоді США⁴. Політика Компартії США з питань соціально-економічного становища трудящої молоді заслуговує, на наш погляд, спеціального розгляду.

Трудяща молодь більше, ніж інші групи американського населення, терпить від капіталістичної експлуатації, невпевненості в своєму майбутньому. Вона менше, ніж робітники старшого віку, заражена расовими передсудами й угодовством тред-юніонізму, більш схильна до сприйняття передових ідей. Нинішня трудяща молодь, на відміну від своїх ровесників попередніх поколінь, не співставляє сьгоднішній життєвий рівень з довоєнним, значно нижчим. «Обсяг споживання, з яким молодь зіштовхується, вступивши у свідомий вік, сприймається нею як крайній мінімум, і зазіхання на цей мінімум вона відчуває хворобливіше, ніж старше покоління. Необхідність реалізації сучасних вимог сприймається молоддю в цілому гостріше, ніж батькам»⁵.

Ненависть молоді до антинародної політики державно-монополістичного капіталізму є передумовою її спільних дій з робітничим класом. «Через свою численність, рівень боротьби і взаємозв'язок молодіжних проблем з проблемами суспільства в цілому молодь як соціальна група поступається лише перед негритянським населенням як потенціально союзник робітничого класу»⁶.

В Новій програмі Компартії США говориться, що «молоде покоління являє собою величезну силу в боротьбі проти монополій. Молоді люди, життєвий досвід яких почав нагромаджуватись уже в нинішньому історичному періоді, перебувають під глибоким впливом нового співвідношення сил у світі з його вражаючим революційним потенціалом. Крім того, саме по молоді особливо болюче б'ють проблеми, породжувані кризою капіталізму»⁷.

У розв'язанні молодіжних проблем Компартія США намагається використовувати багатий історичний досвід КПРС і ВЛКСМ. Американські комуністи пропагують досягнення, здобуті СРСР та іншими країнами соціалізму в поліпшенні соціально-економічного становища трудящих, показують, що тільки соціалістичне суспільство може гарантувати задоволення матеріальних і духовних потреб юнаків і дів-

² Див.: А. Р. Брычков. Молодая Америка, М., 1971; В. В. Большаков. Бунт в тупике? М., 1973; Н. В. Мостовец. Коммунистическая партия США на новом этапе.— «США: экономика, политика, идеология», 1972, № 9; Б. Н. Бессонов. Леворадикальное движение молодежи в капиталистических странах.— «Премственность поколений как социологическая проблема», М., 1973; Ю. В. Емельянов. Автоматизация и социально-экономическое положение молодых рабочих США.— «Борьба классов и современный мир», М., 1972; А. А. Ермолаев. Развитие демократического движения молодежи США, Куйбышев, 1971; І. І. Литвинець. Мовчазні стають борцями, К., 1972, та ін.

³ І. С. Зенушкіна. Коммунистическая партия США и молодежь.— «Рабочий класс и современный мир», 1973, № 5.

⁴ О. Э. Туганова. Новые проблемы молодых рабочих.— «США: экономика, политика, идеология», 1973, № 12; іі ж. Молодежное движение стран развитого капитализма.— «Рабочий класс и современный мир», 1973, № 5.

⁵ Рабочий класс капиталистических стран и научно-техническая революция. Прага, 1969, стор. 35.

⁶ Unite for Peace, Negro Freedom, Labor's Advance, Socialism. Resolutions of the 18th National Convention of the Communist Party, USA, New York, 1967, стор. 52.

⁷ Новая программа КП США.— «США: экономика, политика, идеология», 1971, № 1, стор. 82.

чат, повний розквіт особи, забезпечити найширшим масам участь у прийнятті рішень, які визначають їх життєвий рівень.

Неослабну увагу Компартії США до питань соціально-економічного становища трудящої молоді викликала й та обставина, що воно позначається на становищі всього американського робітничого класу, «який кидає виклик капіталістичній експлуатації, є головною силою в боротьбі за соціальний прогрес»⁸. Дедалі ширше залучення молоді до трудового життя серйозно впливає на розмір заробітної плати дорослих, тим більше, що робітники у віці до 30 років становлять майже 35% усієї робочої сили⁹. Зростання числа осіб, які зазнають дискримінації в оплаті праці (наприклад, на молодих людей у перші 90 днів після їх вступу на роботу не поширюється закон про мінімум зарплати — 1 долар 60 центів на годину — та пільги, передбачені колективними договорами¹⁰), зменшує загальний фонд заробітної плати і, отже, знижує середню номінальну зарплату.

Безробіття справляє величезний вплив на життєвий рівень робітничого класу. Безробіття серед молоді (зокрема, серед негріванської молоді у великих містах воно досягає 45—50% загального її числа¹¹) створює постійну загрозу звільнення з роботи старіших робітників, бо біля фабричних воріт усе більше товпиться молодих людей, готових замінити старших і особливо робітників похилого віку. Безробіття серед молоді загострює матеріальні труднощі сімей, у яких зростає число утриманців. Не маючи роботи, молода людина стає тягарем для родини, збільшує її витрати і тим самим знижує життєвий рівень трудящих.

Велику увагу приділяє Компартія США взаємовідносинам молоді з профспілками. Тут є ряд актуальних моментів, які за певного розвитку можуть сприяти «полівіснню» профспілок, їх активізації в боротьбі, яку ведуть демократичні сили країни.

Влаштувавшись на роботу, молода людина не сподівається, що протягом тривалого часу вона працюватиме саме тут або в даній галузі виробництва, і тому виявляє природну пасивність до діяльності профспілки. Та вже через кілька років молодий робітник, усвідомивши реальний стан речей, намагається вплинути на справи своєї профспілки, але наштовхується на перепони, старанно «організовані» машиною профбюрократії. Це породжує у частини молодих робітників нігілізм щодо профспілки, намагання створити свої «робітничі ради» та інші організації замість профспілок. Комуністи найсерйознішим чином застерігають від таких крайностей, вчать використовувати досвід тих молодих робітників, які не ігнорують профспілки, а знаходять шляхи й форми впливу на їх діяльність в цілому, залишаючись найбойовитішим загоном профспілкового руху. Для того, щоб усунути від керівництва у профспілці представників профбюрократії, яка проповідує так зване «класове співробітництво», повинні об'єднатися робітники всіх вікових категорій. Такому об'єднанню стоїть на заваді ряд перешкод як зовнішнього, так і внутрішнього характеру.

Так, компанії практикують масові звільнення з роботи молоді та молодих активістів напередодні виборів до профспілок, щоб не допустити їх обрання до керівництва, а через деякий час знову приймають на ті ж самі місця. Молодіжних активістів перед виборами також

⁸ The United States in Crisis. The Communist Solution, New York, 1969, стор. 33.

⁹ Employment and Unemployment in 1970. U.S. Department of Labor. Bureau of Labor Statistics, Washington, 1971, стор. 13.

¹⁰ "World magazine", 9 червня 1973 р.

¹¹ Там же.

часто переводять на інші підприємства цього ж концерну, де вони ще не користуються авторитетом серед робітників.

Роздуваючи певні суперечності між молодими й старшими за віком робітниками, що працюють на одному підприємстві чи в одній галузі, підприємці та профбюрократія штучно активізують горезвісну проблему «батьків і дітей». Ось що пише з цього приводу журнал «Political Affairs», теоретичний орган Компартії США: «Серед молодих робітників часто панує точка зору, ніби старших цікавить тільки підвищення пенсій, зниження пенсійного віку, що вони настроєні «не розгойдувати човна» і мало розуміють специфічні проблеми й прагнення молоді. Дорослі робітники, зі свого боку, часто вважають, що молоді надто нетерплячі, не виявляють належної поваги до того, за що боролись і чого досягли старші, не мають достатнього досвіду для ведення ефективної боротьби. Об'єднання досвіду старих тред-юніоністів з войовничим, проїнятим духом боротьби настроєм молоді в багатьох випадках ще тільки має бути досягнуто»¹².

Однак цей багатообіцяючий процес почався, і є підстави сподіватися, що він триватиме в усе ширших масштабах. Нині одну чверть числа членів профспілок становлять молоді люди у віці 15—29 років; вони висуваються в число профспілкових активістів. На останніх виборах у профспілці сталеливарників 40% керівництва було замінено молодими активістами. Автомобілебудівники Детройта під час перевиборів профспілкового керівництва добились усунення з керівних посад багатьох висококваліфікованих робітників, які давно займали ці пости і стояли на угодовських позиціях¹³.

Молоді робітники, яких не влаштовує існуюче становище в профспілках, «утворюють кістяк рухів і виступів рядових членів професійних спілок»¹⁴, — говориться в Новій програмі Компартії США. Саме молоді робітники дали сильний імпульс боротьбі за внутріпрофспілкову демократію, почали оспорювати рішення профлідерів, заперечувати умови, на яких ті укладають колективні договори. Вони були активістами «диких», не санкціонованих профспілковим керівництвом страйків. Активізація молодих робітників відбувається передусім у провідних галузях промисловості — автомобільній, сталеливарній, електротехнічній. Значним резервом активності є молоді робітники сфери обслуговування¹⁵. У цій же сфері здебільшого зайнята й така перспективна група трудящої молоді, як студенти, що працюють протягом неповного робочого дня. Трудящі-студенти, які зазнають особливо тяжкого гноблення капіталістичної експлуатації, можуть відіграти важливу роль у створенні єдиного фронту трудящої та учнівської молоді.

Журнал «The American Federationist», орган реакційної верхівки профбюрократії Американської федерації праці — Конгресу виробничих профспілок (АФП — КВП) вмістив на своїх сторінках дуже промовисте визнання ступеня невдоволеності молоді своєю працею. Ці дані одержала група вчених Мічиганського університету, які на замовлення Міністерства праці США проводили дослідження. 37% опитаних робітників-негрів у віці до 30 років негативно оцінили рід своїх занять. Наступною за рівнем невдоволеності була група робітників, віком молодших 29 років, які продовжували навчання. Жінки у віці до 29 років становили третю групу. Загалом із шести груп, найменше задоволених

¹² «Political Affairs», листопад 1971 р., стор. 19.

¹³ Там же, стор. 18.

¹⁴ «США: економіка, політика, ідеологія», 1970, № 12, стор. 70.

¹⁵ О. Э. Туганова. Новые проблемы молодых рабочих.— «США: экономика, политика, идеология», 1973, № 12, стор. 34—35.

своєю працею, п'ять — молоді робітники у віці до 29 років. У середньому 25% усіх опитаних молодих робітників вважають, що вони заслуговують кращої роботи¹⁶. Такі настрої є серйозним резервом масової активізації молодого виробничника в боротьбі за свої права.

У своїй доповіді на XIX з'їзді Компартії США її Генеральний секретар Гес Холл належним чином оцінив значення цього резерву робітничого руху: «Молоді робітники, більшість яких вперше приходять у промисловість, стають ударними бригадами робітничого класу. Вони надихають своїм прикладом масові рухи. Молоді робітники домагаються поживавлення профспілкового руху. Саме молоді робітники є сполучною ланкою між студентами й робітничим класом. Вони — немала сила в боротьбі проти расизму, бо вони вільні від усіх пережитків, які обтяжують старше покоління робітників. Вони — представники радикальнішого покоління. Вони сприйнятливіші до соціалістичних ідей. Саме їм повинні ми приділяти головну увагу в наших зусиллях для концентрації дій серед промислових робітників»¹⁷.

Боротьба Компартії США за соціально-економічні права робітничого класу обов'язково й неминуче включає в себе боротьбу за інтереси трудящої молоді. Але й специфічні інтереси молоді ніколи не випадали з поля зору американських комуністів. Ще на XVII з'їзді, який відбувся в грудні 1959 р., Компартія США охарактеризувала становище трудящої молоді, визначила завдання з цього питання. «Молодь, особливо негритянська, пуерторіканська та мексиканська, не забезпечена роботою, вона одержує найнижчу оплату праці, обмежено можливості її зростання на роботі, немає умов для зайняття спортом, відпочинку та громадської роботи. Що стосується системи освіти, то... навчання в професійних школах коштує дорого, а знань у них дають мало»¹⁸.

Партія заявила, що включається в боротьбу за задоволення потреб і сподівань американської молоді. Участь у цій боротьбі допоможе об'єднати молодь з робітничим класом і негритянським населенням проти спільного ворога — великих монополій. Була запропонована широка програма, що відображала корінні інтереси трудящої молоді. Комуністи пропонували здійснити безплатне навчання від дитячого садка до коледжа; забезпечити фінансування шкіл урядом; збільшити число стипендій, позичкових фондів; гарантувати надання роботи у вільні від занять години; ввести безплатне вечірне навчання (аж від початкової школи включно) для тих, хто не може навчатися в денний час; розширити професійне навчання, в тому числі й нових професій, необхідних при зростанні автоматизації; справедливого розподілу роботи між робітниками різних вікових категорій. Спеціальні пункти торкалися права на працю: треба прийняти федеральну програму забезпечення молоді роботою, яка гарантує навчання на виробництві з оплатою за середніми профспілковими ставками; розширити систему професійного учнівства й виробничого навчання, щоб негритянська молодь і молодь інших національних меншостей могла повною мірою скористатися нею, мала рівне право на роботу з рівною оплатою й на членство в профспілці; ввести страхування за безробіттям для випускників шкіл і всієї молоді, яка вперше приступає до пошуків роботи; ліквідувати трущоби, будувати більше жител з низькою квартплатою в

¹⁶ "The American Federationist", жовтень 1972 р., стор. 2.

¹⁷ G. Hall. On course; The Revolutionary Process. Report to the 19-th National Convention of the Communist Party, USA, by its General Secretary, New York, 1969, стор. 76.

¹⁸ XVII национальный съезд Коммунистической партии США, М., 1961, стор. 191.

усіх населених пунктах з цілковитою ліквідацією сегрегації¹⁹. Більшість вимог, висунутих Компартією, зберегли свою актуальність і на сьогоднішній день.

Особливий інтерес становить пропозиція Компартії США прийняти спеціальний закон про молоді. Це зміцнило б правове становище робітничої молоді, оскільки в США нема єдиної кодифікації законодавства з питань праці молоді, воно охоплює обмежене коло питань. Основними федеральними актами, що стосуються молоді, є закон «Про справедливі умови праці» 1938 р. і закон Уолша—Хілі про публічні контракти. Перший з них встановлює мінімальний вік прийому на роботу й містить деякі обмеження щодо застосування праці молодих робітників. Однак його дія поширюється тільки на підприємства федерального значення (які виробляють товари для торгівлі між штатами та зовнішньої торгівлі). Крім того, цей закон лише частково торкається робітників, зайнятих у сільському господарстві, не охороняє працю значної частини молоді, зайнятої у сфері обслуговування.

Федеральний закон Уолша—Хілі забороняє застосовувати працю юнаків до 16 й дівчат до 18 років на виробництві товарів і послуг за урядовими контрактами ціною 10 тис. доларів і більше, але не поширюється на сільське господарство, роздрібну торгівлю, газетну справу. Діє також закон щодо цукрових плантацій, де дозволяється застосовувати працю дітей у віці не менше 14 років; робочий день 14—15-річних підлітків за цим законом «обмежується» 8 годинами. Отже, по суті справи, регламентується лише одне питання: мінімальний вік прийому на роботу для вузького кола галузей. Спроби розширити федеральне законодавство про охорону праці молоді успіху не мали. Противники такого розширення посилаються на Конституцію США: регулювання праці молодих людей входить у компетенцію кожного з штатів, законодавство яких анітрохи не забезпечує охорону праці молоді.

В 60-х — на початку 70-х років не було прийнято федеральних законів, які зміцнювали б правове становище трудящої молоді, хоч і спостерігалася значна активізація соціальної діяльності правлячих кіл США в молодіжному питанні. У цьому плані найбільшу увагу привертає «велике суспільство» президента Джонсона. Побудова його має тримати «на трьох китах» — розвитку міст, сільських районів і вдосконаленні освіти. Віддаленіша перспектива — зробити Америку «не тільки багатшою і могутнішою, а й щасливішою і мудрішою». Таку заманливу картину намалював американському народові президент.

Оцінюючи цю містку програму, лідер комуністів США Гес Холл говорив: «Ставлення комуністів до «великого суспільства» можна коротко висловити народним прислів'ям про те, що у двох людей, які сплять в одному ліжку, сни бувають різними. Викладаючи свої ідеї відносно «великого суспільства», президент Джонсон — як свого часу президент Рузвельт з «новим курсом» — керувався турботою про збереження капіталізму. Подібні концепції тягнуть за собою поступки щодо потреб народу, котрий у протилежному випадку міг би зайнятися пошуками рішучіших засобів розв'язання своїх проблем шляхом соціалізму.

...Ми не віримо, що заходи для здійснення концепції «великого суспільства» досить реалістичні в умовах економіки, яка спирається на воєнне виробництво. Без загального миру всі концепції «великого суспільства» залишаться пустою фразою і розвіються, як дим. «Велике суспільство» і «воєнне суспільство» несумісні. Пропонуючи свої заходи, Джонсон мріє про те, щоб подовжити життя капіталізму з допомогою поступок.

¹⁹ Там же, стор. 196—198.

Ми підтримуємо ці заходи, бо наша мрія — соціалізм. Нове суспільство завжди є природним і логічним продовженням боротьби за реформи й поступки в старому суспільстві. Концепції «великого суспільства» не є кроками в напрямі соціалізму, але ми вважаємо, що проблеми, які покликали до життя ці ідеї, найкраще можуть бути розв'язані шляхом соціалізму. Саме соціалізм і буде найвеличнішим з усіх суспільств»²⁰.

Коли Джонсон оголосив свою «війну проти бідності», Компартія США попередила, що було б ілюзією вважати, піби з допомогою цієї програми справді можна ліквідувати бідність і безробіття серед молоді, породжені корінними пороками капіталістичної системи з її найгострішими протиріччями між працею і капіталом, підпорядкуванням усього виробництва єдиній меті — забезпеченню високих і надвисоких прибутків монополіям. Як захід, спрямований на обмеження влади монополій, комуністи запропонували націоналізувати окремі галузі економіки і встановити над ними ефективний народний контроль. У відповідності з цим заходом робітникам, неграм і молоді було б надано право вирішувати питання, пов'язані з автоматизацією, перебудуванням промислових підприємств в інші райони і т. д.

Компартія США висунула свою програму, яка вимагала рішучіших дій для поліпшення соціально-економічного становища трудящої молоді. За цією програмою, треба, по-перше, забезпечити майбутнє американської молоді. По-друге, прийняти національний закон про задоволення всіх потреб молоді щодо роботи, професійної підготовки, освіти, відпочинку та медичного обслуговування і втілити цей закон у життя за активної участі молодіжних, профспілкових організацій та організацій, що борються за громадянські права. По-третє, прийняти пропозиції уряду про створення молодіжного корпусу для виконання різних суспільно-корисних робіт, професійну підготовку і навчання безробітної молоді та студентів. Але здійснити всі ці заходи в значно більших масштабах, ніж пропонував уряд, і з якнайсуворішими гарантіями проти пониження рівня заробітної плати, встановленого профспілками, будь-яких форм дискримінації, а також воєнного контролю чи впливу на пропоновані молодіжні табори. По-четверте, слід подати федеральну допомогу на потреби освіти і в такому розмірі, щоб зробити можливим чотирнадцятирічне навчання в школі шляхом виплати стипендій тим, хто вчиться. По-п'яте, шляхом введення загальнонаціональної системи безплатного навчання зробити його доступним для всіх. Далі — надати всім молодим людям, що вступають у ряди робітничого класу і не мають можливості знайти роботу, право на одержання допомоги за безробіттям. Збільшити вдвоє програми професійної підготовки молоді, надавши гарантії проти заміщення старіших робітників молодими і забезпечивши переважне зарахування на роботу негритянської молоді та представників інших національних меншостей²¹.

Професійна підготовка в США здійснюється у відповідності з законом 1962 р. про навчання й перекваліфікацію трудових ресурсів. Кількість навчених робітників і тих, що перекваліфікувалися, з 1964 р. по 1971 р. збільшилася від 278 тис. до 2027 чол. З них 560 тис. було навчено на курсах і без відриву від виробництва на приватних підприємствах. При цьому треба враховувати високий процент відсіву з числа тих, що навчаються, і низьку норму найму на роботу після навчання: тільки половина прийнятих на курси закінчує їх, а з тих, хто закінчив,

²⁰ «Проблемы мира и социализма», 1965, № 3, стор. 84.

²¹ «Проблемы мира и социализма», 1964, № 12, стор. 39.

не більше 50—60% осіб вдається знайти роботу²². Головного завдання — створення нових робочих місць — ця програма не вирішує.

Нинішня республіканська адміністрація 15 серпня 1971 р. обнародувала свою програму «стабілізації економіки». І знову було завдано болючого удару по інтересах трудящої молоді. Так, адміністрація визнала свою неспроможність покінчити одночасно з інфляцією і безробіттям, а тому ставила за мету тільки деяке їх зменшення: темпу зростання інфляції — до 2,5% на рік, а рівня безробіття — до 4,5%. Крім того, уряд США у два прийоми здійснив девальвацію долара. Вжитим блокуванням номінальної заробітної плати супроводжувалося падінням її реальної купівельної спроможності.

Компартія США вважає, що в обстановці, яка склалася, необхідна боротьба молоді в таких напрямках: за поширення на всіх працюючих мінімуму зарплати і значне зростання її розмірів; за широке розповсюдження програми професійної підготовки безпосередньо на робочих місцях та інших аналогічних програм; за рівну оплату однакової роботи, виконаної молодим робітником і робітником старшого віку; за збільшення розміру допомоги безробітним, надання її всім, хто потребує, в тому числі й молоді, яка вперше вступила на ринок праці і не може знайти роботу; за ліквідацію дискримінації негрів, чіканос, пуерторіканців у питаннях найму, перепідготовки, надання можливості для професійного вдосконалення. Боротьба за ці справедливі вимоги може привести до перемоги, якщо до неї включаться мільйони робітників — чорних, кольорових і білих — у союзі з іншими демократичними силами²³.

На XVII з'їзді Компартія США заявила про необхідність створення «національної організаційно незалежної соціалістичної організації молоді, яка візьме участь у повсякденній боротьбі за безпосередні вимоги й потреби молоді...»²⁴ Однак, як зазначалося в рішеннях з'їзду, в той час створення такої організації було б передчасним. І тільки через 10 років, коли було пройдено таку організаційну форму, як клуби Дюбуа*, виникла Спілка молодих робітників за визволення (СМРВ) — марксистсько-ленінська організація американської молоді. Проводячи свою роботу в самій гущі трудящої молоді, СМРВ покликана відіграти найважливішу роль у створенні єдиного фронту демократичних сил у боротьбі за соціально-економічні права. «СМРВ як найпередовіша, з найвищим ступенем свідомості організація молодих робітників має поширювати свій вплив на якнайширші маси рядових учасників руху, піднімаючи такі питання, як... боротьба проти безробіття, ...боротьба за соціалізм. Діяльність СМРВ є частиною процесу перебудови лівих у профспілковому русі...»²⁵

Більшість членів СМРВ — робітники, але в лавах цієї організації, що складається з молодих комуністів і безпартійних, є чимало й студентів. Одним із своїх завдань СМРВ вважає досягнення єдності дій усієї молоді на марксистсько-ленінській основі.

Значна активність, виявлена СМРВ уже з перших кроків своєї роботи, відразу викликала репресії з боку державних органів. Уся її

²² Manpower Report of the President, Washington, 1971, стор. 37, 44, 302.

²³ "Political Affairs", листопад 1971 р., стор. 24.

²⁴ XVII національний съезд Коммунистической партии США, стор. 195.

* «Клуби Дюбуа Америки» — масова молодіжна організація марксистської орієнтації, брала участь в найважливіших подіях молодіжного руху 60-х років (створена в 1964 р.). Названа на честь видатного американського негртянського історика, соціолога, громадського діяча Уільяма Дюбуа (1868—1963), члена Компартії США (з 1961 р.).

²⁵ "Political Affairs", листопад 1971 р., стор. 25.

діяльність була розцінена як підризна. Голова СМРВ — молодий негр Джарвіс Тайнер — уже через місяць після створення організації був викликаний до Управління по контролю над підривною діяльністю. Багато активістів зазнали переслідувань поліції. СМРВ не залишилася пасивною перед репресіями. Так, було організовано кампанію за визволення робітника заводу Крейслера — керівника Мічиганського відділення СМРВ й активіста профспілки робітників автомобільної промисловості Джона Лейна, заарештованого восени 1972 р. за фальшивим звинуваченням. Ця боротьба завершилася успіхом — суд виправдав Дж. Лейна.

СМРВ позитивно ставиться до участі молоді в передвиборних кампаніях, вважаючи це корисною формою боротьби. Як відомо, голова СМРВ Дж. Тайнер на виборах 1972 р. за списком компартії був висунутий на пост віце-президента. В штаті Каліфорнія Роберт Вуд — координатор СМРВ по Південній Каліфорнії — і Джой Харріс — один з лідерів цієї організації — балотувалися в конгрес; ще один керівник місцевої організації СМРВ був висунутий кандидатом на адміністративний пост у Ріверсайді. Утрюх вони одержали 20 тис. голосів у Лос-Анжелесі, Сан-Дієго та Ріверсайді²⁶.

Чисельність Спілки молодих робітників за визволення зростає і вплив її посилюється. Якщо на початку 1970 р. в штаті Мен було 5 членів СМРВ, то наприкінці 1972 р. там було вже 5 місцевих відділень організації²⁷.

СМРВ висуває такі соціально-економічні вимоги: для всієї молоді — роботи на правах рівної заробітної плати з членами профспілок; таких умов найму на роботу й виробничого навчання для всіх молодих негрів, чіканос, пуерториканців, індіців, вихідців з Азії, щоб була компенсована існуюча нерівність; допомоги за безробіттям молодим людям, які вперше шукають роботу; 30-годинного робочого тижня при оплаті як за 40-годинний; припинення інтенсифікації праці за рахунок фізичного й нервового перенапруження молодих робітників; розширення програми «Працюй і навчайся» для студентів коледжів; стипендій усім, хто навчається у вищій школі й змушений одночасно працювати; надання можливостей для відпочинку молоді²⁸. Ця програма СМРВ стала конкретизацією загальніших теоретичних положень з питань соціально-економічного становища трудящої молоді, викладених у Новій програмі КП США²⁹. Саме в керівництві діяльністю СМРВ з боку Компартії США — запорука успіху цієї організації в майбутньому.

На XX з'їзді Компартії США в 1972 р. 34% делегатів були молодші 30 років, 120 делегатів — активісти профспілок. Усе це свідчить про зміцнення зв'язків партії з трудящою молоддю. Передвиборна платформа Компартії США, опублікована в лютому 1972 р., містила вимоги: розробка термінової програми підвищення загальноосвітньої й професійної підготовки, особливо для молоді з національних меншостей і, зокрема, навчання за рахунок підприємця з відривом від виробництва; введення безплатного навчання, урядових стипендій; звільнення коледжів та університетів від впливу й контролю военного міністерства та корпорацій; контроль над університетами, здійснюваний радами з представництвом від студентів, місцевих общин, викладачів,

²⁶ "Daily World", 25 листопада 1972 р.

²⁷ "Daily World", 16 листопада 1972 р.

²⁸ "World magazine", 9 червня 1973 р.

²⁹ Див.: Новая программа КП США. — «США: экономика, политика, идеология», 1971, № 1, стор. 82—83.

профспілок; визнання за молодими трудящими права займати державні посади після 18 років³⁰.

Та цим не вичерпується вся різноманітність форм боротьби Компартії США за поліпшення соціально-економічного становища трудящої молоді. Детальнішого вивчення заслуговують такі аспекти проблеми, як взаємозв'язок боротьби студентства й робітничої молоді, становище молодих людей у районах хронічного застою в економіці (наприклад, Аппалачі), включення в трудове життя ветеранів війни у В'єтнамі, багато з яких брало участь в антивоєнному русі, і т. ін. Компартія США всією своєю діяльністю в «бурхливій» 60—70 роки довела, що вона є єдиною політичною силою в американському суспільстві, яка послідовно й неухильно виступає за докорінне поліпшення соціально-економічного становища трудящої молоді. Генеральним завданням усієї діяльності Компартії США є перемога соціалізму в цій країні, проте комуністи ні на мить не послаблюють уваги до повсякденних потреб і сподівань молоді, вживають наполегливих заходів для створення єдиного фронту антимонopolістичних сил, до якого має увійти й трудяща молодь як суспільна група, що зазнає соціально-економічної дискримінації.

Позиція Компартії США з основних актуальних проблем соціально-економічного становища молоді є переконливою альтернативою політиці правлячих кіл з даного питання. Комунисти не тільки піддають критиці недоліки програми й діяльність уряду, а й виступають на підтримку заходів, здатних хоч якоюсь мірою полегшити соціально-економічне становище трудящої молоді.

Компартія США вважає за необхідне всемірне поширення марксистсько-ленінських поглядів серед трудящої молоді, бо тільки побудова соціалістичного суспільства може розв'язати найгостріші соціально-економічні проблеми американської молоді. Агітаційна та пропагандистська робота комуністів спрямована як на демонстрацію успіхів соціалізму в молодіжному питанні, так і на критику ілюзій щодо можливостей у цьому плані державно-монopolістичного капіталізму.

Створення СМРВ — бойового авангарду американської молоді, яка бореться за поліпшення соціально-економічного становища, організації, необхідність існування якої продиктована всім ходом соціального розвитку в США, — є підсумком організаторської діяльності Компартії США в молодіжному русі.

³⁰ "Daily World", 24 лютого 1972 р.

Повідомлення

ЛЕНІНСЬКІ ІДЕЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПРОПАГАНДИ І СУЧАСНІСТЬ

З. І. ЯМКОВА

У багатогранній діяльності Комуністичної партії по керівництву суспільним розвитком центральне місце займає економічна політика.

Характерною особливістю економічної політики КПРС є широке залучення трудящих до активної участі у розвитку виробництва, в управлінні ним. В. І. Ленін вчив, що «політика починається там, де мільйони; не там, де тисячі, а там, де мільйони, там тільки починається серйозна політика...»¹. Керуючись цим ленінським положенням, XXIV з'їзд КПРС наголосив, що успіх намічених партією планів економічного розвитку залежить у кінцевому підсумку від людей. З'їзд вказав на необхідність домогтися того, щоб усі робітники, колгоспники, інтелігенція стали свідомими борцями за здійснення економічної політики партії, діяли як державні люди, повною мірою виявляючи свої здібності, ініціативу, господарську кмітливість. Саме тому, зазначалося на з'їзді, наша економічна програма повинна бути підкріплена партійно-організаційною, політичною та ідейно-виховною роботою, здатною привести в дію ті велетенські сили, які закладені в соціалістичному ладі, в радянській людині².

Важлива роль у мобілізації мас на виконання намічених партією завдань комуністичного будівництва належить пропаганді економічних знань. Всебічне обґрунтування змісту та основних напрямів цієї пропаганди дав В. І. Ленін. Він вимагав постійно озброювати маси знанням економічних законів, економічної політики партії, забезпечувати найширшу обізнаність їх у питаннях економіки країни, організації та управління виробництвом. Вирішального значення у цій справі Володимир Ілліч надавав виробничій пропаганді, зокрема пропаганді заходів, спрямованих на підвищення трудової дисципліни і продуктивності праці, введення відрядної оплати праці, встановлення відповідності між заробітною платою та загальними підсумками праці, він також вимагав і пропаганду наукової організації праці, організацію змагання між окремими виробничими та споживчими організаціями³.

Велику роль в економічній освіті мас В. І. Ленін відводив пропаганді передового досвіду. В листі до конференції представників націоналізованих підприємств він писав, що передові колективи повинні допомагати відстаючим, передавати їм свій досвід⁴.

Головне завдання економічної пропаганди, вчив В. І. Ленін,— виховувати маси на конкретних прикладах і зразках. В основу економічно-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 75.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 81—82.

³ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 259, 278.

⁴ Див.: Там же, стор. 344.

го виховання Володимир Ілліч рекомендував покласти пропаганду єдиного народногосподарського плану, досягнень науки і техніки, організації і широке висвітлення соціалістичного змагання. Він зазначав, що ця робота повинна ґрунтуватися на точній перевірці фактів, що в ній слід уникати прожектерства і авантюризму, породжених незнанням справи. За пропозицією В. І. Леніна 8 грудня 1920 р. Пленум ЦК РКП(б) вирішив створити Всеросійське бюро виробничої пропаганди при ВЦРПС, на яке покладалася розробка загального плану роботи і контроль за проведенням виробничої пропаганди й агітації різними органами та установами.

Керуючись ленінськими вказівками, КППРС робить усе для того, щоб економічна освіта трудящих здійснювалась у нерозривному зв'язку з їх політичним, загальноосвітнім та технічним навчанням, у тісному зв'язку з життям, із завданням соціалістичного та комуністичного будівництва.

Важливе значення для розвитку економічної освіти мали рішення ХХІ з'їзду партії та постанова ЦК КППРС від 9 січня 1960 р. «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах». Партія висунула завдання — озброїти мінімумом економічних знань кожного працівника. Для цього використовувалися різні форми навчання: міські та районні економічні школи, економічні факультети при вечірніх університетах марксизму-ленінізму, семінари партійно-господарського активу при обкомах, міськкомах та райкомах партії, гуртки і семінари по вивченню політичної економії, школи комуністичної праці та передового досвіду, економічні конференції тощо. Розгортання економічної освіти сприяло поширенню таких форм залучення трудящих до вирішення важливих виробничих проблем, як громадські групи і бюро економічного аналізу, інститути економічних досліджень на громадських засадах, бригади творчої співдружності та ін.

Значно сприяли поширенню економічних знань рішення ХХІІ з'їзду партії та прийнята на ньому Програма КППРС.

В період комуністичного будівництва партія розглядає економічну освіту як складову частину роботи по формуванню наукового марксистсько-ленінського світогляду у всіх членів радянського суспільства, вихованню у них комуністичного ставлення до праці. Партія наголосила, що необхідно виховувати всіх трудящих на кращих зразках праці, на кращих прикладах ведення суспільного господарства.

Після ХХІІ з'їзду КППРС економічна політика партії та держави почала приводитись у повну відповідність з економічними законами соціалістичного виробництва. Головним у керівництві партії комуністичним будівництвом став науковий підхід до оцінки економічних проблем та вироблення економічної політики. Про це свідчать рішення березневого та вересневого (1965 р.) Пленумів ЦК КППРС. Під час здійснення економічної реформи, у відповідності з постановою вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КППРС, керівним кадрам, спеціалістам народного господарства довелося багато вчитися, переосмислювати набуті раніше економічні знання, поповнювати та вдосконалювати їх. ХХІІІ з'їзд КППРС, схваливши рішення березневого та вересневого (1965 р.) Пленумів ЦК КППРС, зобов'язав партійні, радянські та державні органи послідовно здійснювати розроблені партією принципи економічної політики.

У період між ХХІІІ та ХХІV з'їздами зусилля Центрального Комітету КППРС, всіх партійних організацій були спрямовані на дальше вдосконалення форм економічної пропаганди, на підвищення її ефективності.

Новий етап у розвитку економічної пропаганди відкрив ХХІV з'їзд КППРС. Важливим теоретичним і політичним висновком з'їзду є поло-

ження про побудову в Радянському Союзі розвинутого соціалістичного суспільства, яке характеризується передусім могутнім економічним потенціалом, матеріально-технічною базою, здатною забезпечити необхідні умови для сталих високих темпів зростання виробництва і підвищення продуктивності праці на основі широкого застосування досягнень науки і техніки.

Економічна політика, вироблена з'їздом, відповідає вимогам сучасного етапу розвитку соціалістичного суспільства і спрямована на значне підвищення матеріального та культурного рівня трудящих на основі високих темпів розвитку соціалістичного виробництва, підвищення його ефективності, науково-технічного прогресу та прискореного зростання продуктивності праці.

Прогрес науки і техніки, наголошувалося на з'їзді, є головною підмогою створення матеріально-технічної бази комунізму, вирішальною умовою підвищення ефективності суспільного виробництва. Керуючись ленінськими настановами, враховуючи конкретно-історичні умови сучасного стану розвитку науки і техніки, з'їзд поставив важливе завдання: органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства⁵.

Рішення XXIV з'їзду КПРС відбивають органічну єдність матеріально-технічної бази розвинутого соціалістичного суспільства з підвищенням життєвого рівня трудящих, кількісне зростання ресурсів народного господарства з глибокими якісними змінами в економіці, зростання продуктивних сил з удосконаленням соціально-економічних відносин.

Прогрес науки, техніки, технології виробництва, всебічно обгрунтоване планування, впровадження у виробництво наукової організації праці, вдосконалення її оплати, зростання кваліфікації працівників — такі шляхи підвищення ефективності виробництва на соціалістичних підприємствах. Разом з тим у документах з'їзду названі й інші джерела зростання ефективності виробництва при соціалізмі. Йдеться про розробку єдиної технічної політики, плановий розвиток науки і техніки, науково обгрунтовану організацію виробництва й управління в межах усієї країни, організацію всенародного соціалістичного змагання за виконання поставлених партією завдань. Як говорить у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання» (1971 р.), в умовах соціалізму змагання породжує в масах трудовий ентузіазм, творчість, висуває мільйони передовиків і новаторів, раціоналізаторів і винахідників⁶. Їх досвід партійні організації широко використовують в економічній пропаганді, спрямованій на підвищення ефективності виробництва, здійснення планів комуністичного будівництва.

Отже, посилення уваги партії до питань економічного виховання трудящих на сучасному етапі нерозривно пов'язане із зростанням масштабів комуністичного будівництва, науково-технічною революцією, з підвищенням відповідальності радянських людей за раціональне використання виробничих потужностей, устаткування, сировини, матеріалів, поліпшення якості продукції.

Дальший розвиток радянської демократії, широке залучення трудящих до управління виробництвом ставлять значно вищі вимоги до рівня їх економічних знань. В. І. Ленін писав, що «неписьменна людина стоїть поза політикою, її спочатку треба навчити азбуки. Без цього не може бути політики...»⁷ В сучасних умовах це цілком стосується економічної грамотності, оволодіння трудящими азбукою

⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 65.

⁶ Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання. Постанова ЦК КПРС, К., 1971, стор. 3.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 52.

економіки. Без економічних знань неможливо успішно вирішувати питання, пов'язані з виробництвом, бути активним бійцем за виконання народногосподарських планів. «Нам потрібні люди,— говорив на XXIV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев,— які поєднують високу політичну свідомість з доброю професійною підготовкою, здатні із знанням справи розв'язувати питання розвитку економіки і культури, володіють сучасними методами управління»⁸.

Втілюючи рішення XXIV з'їзду партії в життя, ЦК КПРС прийняв постанову «Про поліпшення економічної освіти трудящих» (вересень 1971 р.). В ній, зокрема, вказується, що економічна підготовка має розглядатися як обов'язкова умова підвищення наукового рівня господарювання та активності мас в управлінні виробництвом, як важливий засіб комуністичного виховання трудящих.

Основу економічної освіти трудящих становить глибоке засвоєння ними закономірностей економічного розвитку суспільства, ленінської теоретичної спадщини з проблем економіки та виробленої на XXIV з'їзді КПРС економічної політики партії.

Характерною особливістю економічної освіти на сучасному етапі є те, що будується вона диференційовано, з урахуванням специфіки підприємств, галузей народного господарства, характеру праці різних категорій працівників. Наприклад, молоді робітники проходять економічну підготовку на курсах за програмою «Основи економіки праці і виробництва», робітники і колгоспники вивчають курс «Основи економічних знань», керівники і спеціалісти промисловості та будівельних організацій, колгоспів і радгоспів вивчають «Основи наукового управління соціалістичним виробництвом», працівники міністерств і відомств — «Науку і практику управління». Другою особливістю є те, що економічна освіта базується на державній основі і є обов'язковою для кожного робітника. Відповідальність за її організацію покладена на керівників підприємств і організацій.

Однією з важливих рис економічної освіти в сучасних умовах є органічний зв'язок її з комуністичним будівництвом. Вона покликана сприяти підвищенню рівня господарювання, поліпшенню всієї економічної діяльності підприємств, установ, колгоспів і радгоспів.

Економічне навчання кадрів — це не лише вивчення природи економічних законів, уміння застосовувати їх на практиці. Сьогодні йдеться не тільки про те, щоб допомогти людям оволодіти методами економічного аналізу, але й навчити їх мислити по-державному, виховати у них комуністичне ставлення до праці та соціалістичної власності, розвивати почуття господаря свого підприємства.

Підвищенню ефективності економічної освіти сприяє постійне вдосконалення практики обговорення, розгляду партійними комітетами, первинними парторганізаціями корінних питань поліпшення господарської роботи у виробничих колективах. Так, на початку 1974 р. в усіх виробничих колективах пройшло обговорення Звернення ЦК КПРС до партії, до радянського народу, яке дістало широке схвалення трудящих. Центральний Комітет закликав радянських людей у 1974 р. мобілізувати трудові зусилля у боротьбі за успішне перетворення в життя рішень XXIV з'їзду партії, за дострокове виконання планів четвертого, визначального року дев'ятої п'ятирічки.

ЦК Компартії України розробив у зв'язку з цим Зверненням заходи — активно пропагувати та впроваджувати досвід передових колективів, що прийняли зустрічні плани щодо збільшення випуску про-

⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 113.

дукції і поліпшення її якості на основі мобілізації внутрішніх ресурсів. Значну роль у виконанні накреслених завдань відіграє економічна пропаганда.

На Україні першими, слідом за москвичами, за розробку зустрічних планів взялися трудівники Донбасу, Придніпров'я, Харкова. Один з таких колективів — шахта «Білоріченська» комбінату «Ворошиловградвугілля». Проаналізувавши свої можливості, шахтарі висунули зустрічний план на 1974 р.: у першому кварталі досягти рівня продуктивності праці, запланованого на кінець п'ятирічки, видобути за рік понад 20 тис. т палива, прискорити на 15% темпи підготовчих робіт⁹.

Для забезпечення виконання зустрічного плану здійснюється широкий комплекс організаційно-економічних і технічних заходів. Лише протягом 1972/73 навчального року в країні 30,9 млн. чол. підвищували економічні знання в системі партійної освіти і за допомогою масових форм пропаганди. У пропагандистській роботі брало участь понад 1 млн. чол. На Україні економічною освітою було охоплено більше 6 млн. чол.¹⁰

Для організації економічної освіти ЦК Компартії України, партійні органи провели ряд нарад з керівниками відомств, організацій, ідеологічними працівниками, затвердили перспективні плани економічного навчання трудящих кожної області, району, підприємства, колгоспу і радгоспу. Створені обласні комісії по координації діяльності усіх ланок економічної освіти, діють спеціальні ради, кабінети економічної освіти тощо. Постійна увага приділяється підготовці пропагандистських кадрів на обласних і районних курсах і семінарах, на підприємствах та в економічних школах при вищих навчальних закладах.

Щоб допомогти пропагандистам і слухачам системи економічної освіти, в країні розроблено типові навчальні програми, видані підручники, наочні та методичні посібники. Газети і журнали, телебачення і радіо систематично подають матеріали на допомогу пропагандистам і слухачам. Для методичного керівництва системою економічної пропаганди діє Центральна методична рада з економічної освіти трудящих на базі «Економической газеты». З цього погляду заслуговує на увагу досвід Харківської обласної партійної організації. Так, газета «Ленінська зміна» організувала заочний семінар молодих пропагандистів з економіки сільського господарства. Газети «Красное знамя» та «Соціалістична Харківщина» під рубриками «Економічні знання — масам», «П'ятиденку — за чотири дні», «П'ятирічку — достроково», «П'ятирічка робітника і продуктивність праці», «Ефективно використовувати кожну хвилину робочого часу» регулярно пропагують економічні й науково-технічні знання. На допомогу пропагандистам і слухачам системи економічної освіти видано бібліотечку з основ економічних знань (15 брошур) і збірник «Харківщина в дев'ятій п'ятирічці».

Значного поширення набули тут університети марксизму-ленізму, де за перспективними планами до 1976 р. понад 8 тис. керівників виробництва будуть підвищувати свої економічні знання. Працюють також економічні семінари з урахуванням професійних інтересів, де підвищують свій рівень більше 65 тис. чол., 162 університети науково-технічних і економічних знань, в яких навчається понад 21 тис. чол., економічні школи, школи комуністичної праці.

Народний університет технічного прогресу та економічних знань на заводі «Серп і молот» (керівник — головний інженер заводу, лауреат

⁹ «Радянська Україна», 6 січня 1974 р.

¹⁰ «Политическое самообразование», 1973, № 10, стор. 1; «Радянська Україна», 20 квітня 1973 р.

Державної премії УРСР А. Потейко) відвідують 134 інженерно-технічних працівники. Тісний зв'язок навчальної програми з безпосередніми технічними і економічними завданнями підприємства дає змогу значно активізувати творчу думку слухачів. Лише за рік тут було подано 150 раціоналізаторських пропозицій і винаходів, 115 з яких впроваджені у виробництво і дали значний економічний ефект¹¹.

На Донському металургійному заводі ім. Леніна всіма формами економічного навчання охоплено 6137 чол. Питання економіки тут вивчаються в 11 політшколах; 32 школах основ марксизму-ленінізму; в університеті техніко-економічних знань (15 факультетів); у школі сучасних методів управління, створеній на базі Донецького державного університету; у 5 школах з основ економіки й управління; 21 комсомольському гуртку з основ економічних знань; 162 школах комуністичної праці. Чимало працівників підприємства відвідують виробничо-технічні курси, курси по оволодінню суміжними професіями¹². Досвід організації економічної освіти трудящих на цьому підприємстві було схвалено на конференції, проведеній у Донецьку редакцією газети «Радянська Україна» і місцевими партійними органами.

На Ворошиловградському тепловозобудівному заводі ім. Жовтневої революції економічне навчання тісно пов'язане з найважливішими проблемами виробництва. Методичне керівництво економічною освітою здійснює методична рада. На заводі створено широку мережу економічних шкіл, курсів, працюють школи комуністичної праці та університет технічного прогресу і економічних знань з 4 факультетами: технологічним, металургійним, локомотивобудівним, зварювального виробництва. Економічна підготовка кадрів розглядається на заводі як важливий бік підвищення кваліфікації кожного працівника, вона включена в план соціального розвитку колективу на 1971—1975 рр. і враховується при підбитті підсумків соціалістичного змагання. Найбільш масовою формою економічного навчання робітників є школи комуністичної праці, їх відвідує більше 3 тис. робітників провідних професій. Усіма формами економічного навчання охоплено понад 40% працівників заводу.

Для підвищення економічної підготовки трудящих кращі колективи, поряд з системою економічної освіти, широко використовують інститути політінформації і агітації, лекційну роботу, науково-практичні конференції.

На підприємствах проводяться цикли тематичних вечорів, дні науки, діють кінолекторії на економічні теми. Наочна агітація також підпорядковується передусім підвищенню ефективності праці, виконанню зобов'язань, які взяли на себе колективи, показу досягнень передовиків.

Визначаючи завдання четвертого року п'ятирічки, ЦК КПРС у Зверненні до партії, до радянського народу вказує: «Ми маємо забезпечити високі темпи зростання економіки, істотно поліпшити всі якісні показники роботи, підвищити продуктивність праці і ефективність суспільного виробництва»¹³.

Від рівня партійного керівництва, від наполегливості й цілеспрямованості партійних організацій у пропаганді економічних знань значною мірою залежить виконання державних планів, прискорення науково-технічного прогресу, підвищення рентабельності виробництва, піднесення трудової і політичної активності мас.

¹¹ «Политическое самообразование», 1973, № 9, стор. 86—87.

¹² «Радянська Україна», 18 січня 1974 р.

¹³ «Радянська Україна», 4 січня 1974 р.

ПРО ПУБЛІКАЦІЮ ТВОРІВ В. І. ЛЕНІНА В ГАЗЕТАХ УКРАЇНИ 1920 р.

І. Л. ГОШУЛЯК

Важко переоцінити ту надзвичайно важливу роль, яку відіграли і відіграють у житті комуністів і всіх трудящих нашої країни геніальні твори засновника Комуністичної партії, творця першої в світі держави робітників і селян — В. І. Леніна. В них дана вичерпна, єдино правильна відповідь на всі корінні питання, які поставали перед трудящими та комуністами України в перші роки Радянської влади.

Партійні організації республіки неухильно дбали про видання ленінських праць у вигляді збірників та брошур, але у важких умовах громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції головним засобом їх розповсюдження була періодична преса. За допомогою газет живе, пристрасне ленінське слово ставало здобутком широких трудящих мас, сприяло завоюванню їх на бік Радянської влади, закликало до активного будівництва нового суспільного ладу, мобілізувало і вело в бій на захист всесвітньо-історичних завоювань пролетаріату. Ніщо не сприяло ідеологічній і організаторській роботі партійних організацій так, як сповнені глибокої віри у творчі сили народу ленінські статті, доповіді, промови, телеграми та інші документи, які часто вміщувалися в газетах республіки.

Питання про публікацію ленінських творів у періодичній пресі УСРР (1917—1920 рр.) потребує дальшого дослідження. Українські радянські історики, які неодноразово його вивчали¹, здебільшого зосереджували свою увагу на періоді 1917—1918 рр., чого про наступні роки сказати не можна. Зокрема, питання про публікацію творів В. І. Леніна в періодиці України 1920 р. фактично досліджувала лише П. Х. Беляєва². Але об'єктом її вивчення були, в основному, республіканські та губернські газети. До того ж поза увагою лишилися такі видання, як орган ЦК КП(б)У «Селянська біднота», орган Київського губкому партії «Більшовик» та ін.*

Автором виявлено нові, не згадані в названих вище дослідженнях публікації ленінських творів у газетах УСРР 1920 р. Серед них — дві публікації написаної В. І. Леніним резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» та чотири публікації його листа до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним, в яких В. І. Ленін накреслив перед комуністами і всіма трудящими республіки грандіозну програму відновлення та зміцнення Радянської влади. Знайдено також 9 публікацій відозви В. І. Леніна «До незаможних селян України», яка відіграла дуже важливу роль в мобілізації трудящих республіки на боротьбу з білогвардійськими бандами Врангеля.

Найбільше ленінських праць опублікували газети «Коммунист» (орган ЦК КП(б)У), «Коммунист» (орган Київського губкому КП(б)У), харківські «Известия» (пізніше «Вісти ВУЦВК»), київські «Известия» («Вісти») і «Більшовик» та інші центральні й губернські газети. Багато творів В. І. Леніна опублікувала армійська, профспілкова та місцева повітова преса. Остання потребує особливо пильної уваги з боку дослідників, оскільки вивчена найменше.

Нижче наводиться список публікацій праць В. І. Леніна, виявлених автором у газетах України 1920 р.

¹ Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970). Бібліографічний покажчик, Харків, 1971; М. Ф. Дмитрієнко. Публікація творів В. І. Леніна у більшовицьких газетах України (березень 1917 — лютий 1918) — «УІЖ», 1966, № 4, стор. 41—48; і і ж. Більшовицька преса України 1917—1918 рр. як історичне джерело, К., 1967, стор. 87—96; О. И. Коломийченко. Издание и распространение произведений классиков марксизма-ленинизма на Украине (1917—1920), Автореферат, Харьков, 1965; В. А. Молостов. Публікація ленінських творів у більшовицьких газетах України (березень 1918 — серпень 1919 рр.) — «УІЖ», 1968, № 4, стор. 63—70; В. Ф. Солдатенко. Нові відомості про публікацію творів В. І. Леніна в більшовицьких газетах України (березень — грудень 1917 р.) — «УІЖ», 1972, № 4, стор. 54—59; П. М. Шморгун. Ще раз про публікацію праць В. І. Леніна в більшовицьких газетах України 1917 р. — «УІЖ», 1966, № 7, стор. 101—102, та ін.

² П. Х. Беляєва. Публікація ленінських творів у газетах України (грудень 1919 — грудень 1920 рр.) — «УІЖ», 1969, № 8, стор. 131—137. Необхідно зауважити, що автором матеріалів про публікацію творів В. І. Леніна в газетах України в уже згаданому нами бібліографічному покажчику також була П. Х. Беляєва. Це значною мірою й зумовило спільні здобутки, а також і спільні недоліки даних досліджень.

* Крім того, деякі дані П. Х. Беляєвої потребують уточнення. Наприклад, у статті (стор. 134) і в бібліографічному покажчику (стор. 87) вказується, що в газеті «Известия» (Київ) № 47 від 17 лютого 1920 р. опублікована «Речь тов. Ленина на беспартийной рабочей конференции в Москве». Насправді ж ця промова публікувалась в № 46 від 15 лютого 1920 р.

НОВІ ДАНІ ПРО ПУБЛІКАЦІЮ ПРАЦЬ В. І. ЛЕНІНА
В ГАЗЕТАХ УКРАЇНИ 1920 РОКУ *

Січень. «Більшовик» (Київ): 14 січня — Телеграма Леніна (ПСС, т. 51, стор. 333—334); 16 січня — Промова тов. Леніна (т. 30, стор. 148—165); 17 січня — Промова тов. Леніна (Продовження) (т. 30, стор. 148—165); 18 січня — Лист тов. Леніна до робітників і селян України (т. 30, стор. 260—268); 22 січня — Промова тов. Леніна (Закінчення) (т. 30, стор. 148—165); 31 січня — Тов. Ленін про селянина — друга робітника та селянина-визискувача (т. 30, стор. 87—96).

«Вісти» (Вінниця): 13 січня — Резолюція ЦК РКП про Радянську владу на Україні ** (т. 30, стор. 141—143); 22 січня — Речь тов. Леніна (т. 30, стор. 148—165); 23 січня — Речь тов. Леніна (Продолжение) (т. 30, стр. 148—165); 27 січня — Письмо к рабочим и крестьянам Украины по поводу побед над Деникиным (т. 30, стор. 260—268).

«Известия» (Катеринослав): 23 січня — К рабочим и крестьянам Украины по поводу побед над Деникиным (т. 30, стор. 260—268).

«Известия» (Харків): 31 січня — Речь Леніна на съезде совнархозов (т. 30, стор. 279—283).

«Красный моряк» (орган политотдела Днепровской военной флотилии): 8 січня — К рабочим и крестьянам Украины (т. 30, стор. 260—268).

«Красный путь» (орган Радянської Правобережної залізниці): 19 січня — Телеграма тов. Леніна (ПСС, т. 51, стор. 333—334).

Лютий. «Більшовик» (Київ): 8 лютого — Доклад тов. Леніна (т. 30, стор. 285—304); 18 лютого — Коли війна, то по-воєнному (т. 30, стор. 314—315); 25 лютого — Тов. Ленін про сучасний момент (т. 30, стор. 316—318).

«Вісти» (Вінниця): 10 лютого — Доклад тов. Леніна (т. 30, стор. 285—304); 25 лютого — Коль война, так по-воєнному (т. 30, стор. 314—315).

«Вісти» (Золотоноша): 29 лютого — Що говорить т. Ленін про селянина-середняка (т. 29, стор. 169—184).

«Дело революции» (Кременчук): 28 лютого — Коль война, так по-воєнному (т. 30, стор. 314—315).

«Звезда» (Катеринослав): 12 лютого — Речь тов. Леніна на съезде совнархозов (т. 30, стор. 279—283).

«Известия» (Катеринослав): 12 лютого — Речь Леніна на съезде совнархозов (т. 30, стор. 279—283); 20 лютого — Речь тов. Леніна на сессии ВЦИК (т. 30, стор. 285—304).

«Известия» (Миколаїв): 12 лютого — Речь тов. Леніна (т. 30, стор. 279—283).

«Известия» (Одеса): 10 лютого — Резолюция ЦК РКП о Советской власти на Украине *** (т. 30, стор. 141—143).

«Известия» (Харків): 17 лютого — На сессии ВЦИК (т. 30, стор. 285—304).

«Красный путь»: 19 лютого — Постановление Совета Обороны от 2-го февраля 1920 г. (ПСС, т. 40, стор. 343—344); Коль война, так по-воєнному (т. 30, стор. 314—315).

* Публікації наводяться під тими назвами, під якими друкувалися в газетах. Матеріали, надруковані тільки в Повному зібранні творів В. І. Леніна, вказуються скорочено — «ПСС», всі інші даються за четвертим українським виданням.

** Проект резолюції писав В. І. Ленін.

*** Проект резолюції склав В. І. Ленін.

«Радянська влада» (Полтава): 26 лютого — Доклад т. Ленина (т. 30, стор. 285—304).

Березень. «Вісти» (Балта): 19 березня — Промова тов. Леніна на безпартійній робітничій конференції в Москві (т. 30, стор. 316—318).

«Вісти» (Київ): 24 березня — Ленін про суботники (т. 29, стор. 363—386).

«Вісти» (Одеса): 9 березня — Война на фронті труда (т. 30, стор. 372—378).

«Известия» (Київ): 9 березня — Первый пленум переизбранного Московского Совета (т. 30, стор. 372—378).

«Известия» (Миколаїв): 9 березня — Коль война, так по-военному (т. 30, стор. 314—315); 31 березня — IX-ый Всероссийский съезд Коммунистической партии (т. 30, стор. 401—418).

«Коммунист» (Харків): 10 березня — Речь т. Ленина (т. 30, стор. 345—363).

«Красный путь»: 4 березня — Т. Ленин о хозяйственном фронте (т. 30, стор. 345—363); 26 березня — Речь тов. Ленина на III Всероссийском съезде рабочих водного транспорта (т. 30, стор. 387—393).

«Селянська біднота» (Харків): 17 березня — Что говорит т. Ленин (т. 30, стор. 372—378).

«Трудовая Армия» (орган Украинского совета трудовой армии): 27 березня — III-ий съезд рабочих воднотранспортного дела (т. 30, стор. 387—393).

«Украинская беднота» (издание политуправления XII армии): 31 березня — IX-ый Всероссийский съезд Коммунистической партии. Речь тов. Ленина (т. 30, стор. 401—418).

Квітень. «Бахмутская правда»: 4 квітня — Речь Ленина на Всероссийском съезде Коммунистической партии (т. 30, стор. 427—433); 18 квітня — IX съезд РКП(б) в Москве (т. 30, стор. 399); Речь В. И. Ленина (т. 30, стор. 401—418); 20 квітня — Речь В. И. Ленина (Продолжение) (т. 30, стор. 401—418); 22 квітня — Речь В. И. Ленина* (Продолжение) (т. 30, стор. 401—418); От разрушения векового уклада к творчеству нового (т. 30, стор. 468—470); 23 квітня — Речь В. И. Ленина (Продолжение) (т. 30, стор. 401—418); 24 квітня — Речь В. И. Ленина (Продолжение) (т. 30, стор. 401—418); 27 квітня — Речь В. И. Ленина (Продолжение) (т. 30, стор. 401—418); 28 квітня — Речь В. И. Ленина (Продолжение) (т. 30, стор. 401—418).

«Більшовик» (видання політвідділу XIV армії): 4 квітня — Почему мы победили. Речь тов. Ленина на Всероссийском партийном съезде (т. 30, стор. 401—418).

«Більшовик» (Київ): 10 квітня — Чому ми перемагаємо (т. 30, стор. 401—418); 16 квітня — Перемога за нами. Промова тов. Леніна на Всеросійському з'їзді профспілок (т. 30, стор. 455—467); 17 квітня — Промова т. Леніна (т. 30, стор. 438—443); 27 квітня — Ушанування тов. Леніна (т. 30, стор. 478—480).

«Вісти» (Вінниця): 6 квітня — Доклад тов. Ленина (т. 30, стор. 401—418).

«Известия» (Катеринослав): 21 квітня — III-ий Всероссийский съезд профессиональных союзов. Речь тов. Ленина (т. 30, стор. 455—467).

«Красный путь»: 7 квітня — IX съезд РКП(б). Речь тов. Ленина (т. 30, стор. 438—443); 20 квітня — От разрушения векового уклада к творчеству нового (т. 30, стор. 468—470).

* Номер газети за 21 квітня не знайдено.

«Селянин» (Полтава): 14 квітня — Всеросійський з'їзд РКП(б) (т. 30, стор. 438—443).

«Украинская беднота»: 7 квітня — IX съезд РКП(б) (т. 30, стор. 438—443).

«Червона правда» (орган Київського губернського комітету КП(б)У): 9 квітня — IX з'їзд партії. Доклад т. Леніна (т. 30, стор. 401—418).

Травень. «Бахмутская правда»; 4 травня — Речь В. И. Ленина (Окончание) (т. 30, стор. 401—418).

«Известия» (Харків): 6 травня — Тов. Ленин о наступлении поляков (т. 31, стор. 94—97).

«Известия» (Катеринослав): 23 травня — Т. Ленин о наступлении шляхты (т. 31, стор. 110—111).

«Известия» (Миколаїв): 19 травня — Речь тов. Ленина (т. 31, стор. 103—108).

«Красный путь» (орган поліуправління Південно-Західної залізниці): 7 травня — Нам навязали новую войну — подыдемся все, как один, чтобы защитить себя (т. 31, стор. 94—97).

«Селянин»: 14 травня — Що каже Ленін про події в Польщі та Баку (т. 31, стор. 94—97).

«Радянська влада»: 15 травня — Промова тов. Леніна (т. 31, стор. 103—108).

Червень. «Большевик» (Одеса): 2 червня — Из речи тов. Ленина (т. 30, стор. 372—378).

«Вісти» (Прилуки): 29 червня — Речь тов. Ленина на II-ом Всероссийском совещании по работе в деревне (т. 31, стор. 140—151).

«Дело революции»: 18 червня — Тов. Ленин о поляках (т. 31, стор. 140—151).

«Известия» (Маріуполь): 23 червня — Тов. Ленин о войне с Польшей и Врангелем (т. 31, стор. 140—151).

«Коммунист»: 15 червня — Речь тов. Ленина на Всероссийском совещании по работе в деревне (т. 31, стор. 140—151).

«Красный путь»: 27 червня — Письмо т. Ленина к английским рабочим (т. 31, стор. 113—117).

«Селянська біднота»: 18 червня — Промова т. Леніна на II-й нараді по роботі на селі (т. 31, стор. 140—151); 19 червня — Промова тов. Леніна на II-й нараді по роботі на селі (Продовження) (т. 31, стор. 140—151); 23 червня — Лист Леніна до англійських робітників (т. 31, стор. 113—117).

Липень. «Більшовик» (Київ): 28 липня — Кто працює на світову революцію, в чому завдання світового пролетаріату і які його сили (т. 31, стор. 183—200).

«Вісти» (Первомайськ): 2 липня — Лист Леніна до англійських робітників (т. 31, стор. 113—117).

«Вісти» (Полтава): 28 липня — Доклад т. Ленина (т. 31, стор. 183—200).

«Известия» (Миколаїв): 20 липня — Привет тов. Ленина Всероссийскому продовольственному совещанию (т. 31, стор. 152—153).

«Трудовая Армия»: 10 липня — Второе Всероссийское продовольственное совещание. Приветствие т. Ленина (т. 31, стор. 152—153).

Серпень. «Вісти» (Бердичів): 1 серпня — Речь тов. Ленина (т. 31, стор. 183—200).

«Вісти» (Вінниця): 5 серпня — II-ий конгрес III Інтернаціоналу (т. 31, стор. 205—210); 17 серпня — II-ий конгрес III Інтернаціоналу

(т. 30, стор. 211—216); 19 серпня — II-й конгрес III Інтернаціоналу (т. 31, стор. 217—220).

«Красный путь»: 13 серпня — Красный Интернационал. Международное положение (т. 31, стор. 183—200); 18 серпня — Красный Интернационал. Нации и колонии (т. 31, стор. 205—210); 19 серпня — Красный Интернационал (Продолжение доклада) (т. 31, стор. 205—210).

«Селянська правда» (Катеринослав): 3 серпня — Другий конгрес III Інтернаціоналу. Промова тов. Леніна (т. 31, стор. 183—200).

Вересень. «Бюллетень политотдела Упраформа XII армии»: 15 вересня — «Договор» тов. Леніна с мировой буржуазией (т. 31, стор. 237—238).

«Вісти» (Кременчук): 19 вересня — Ответ т. Леніна (т. 31, стор. 237—238).

«Известия» (Маріуполь): 23 вересня — Ответ тов. Леніна корреспонденту газеты «Дейли-Ньюс» г. Сегрю (т. 31, стор. 237—238).

«Красный путь»: 15 вересня — Ответ тов. Леніна английскому журналисту (т. 31, стор. 237—238); 17 вересня — Красный Интернационал. Конгресс о земельном вопросе (т. 31, стор. 125—136).

Жовтень. «Більшовик» (Київ): 9 жовтня — Товариш Ленін про війну і мир (т. 31, стор. 239—243); 12 жовтня — До неможлих селян України (т. 31, стор. 277).

«Більшовик» (Полтава): 16 жовтня — Відозва тов. Леніна до незможних селян України (т. 31, стор. 277).

«Бюллетень политотдела Упраформа XII армии»: 13 жовтня — Обращение тов. Леніна к незможным селянам Украины (т. 31, стор. 277); 14 жовтня — Очередные задачи партийного строительства. Резолюция* (ПСС, т. 41, стор. 292—293); 16 жовтня — Очередные задачи партийного строительства. Резолюция (Продолжение) (ПСС, т. 41, стор. 292—293); 17 жовтня — Очередные задачи партийного строительства. Резолюция (Окончание) (ПСС, т. 41, стор. 292—293).

«Вісти ВУЦВК»: 6 жовтня — Лист тов. Леніна до незможних селян України (т. 31, стор. 277).

«Вісти» (Єлисаветград): 27 жовтня — Из речи т. Леніна (т. 31, стор. 264—276).

«Вісти» (Звенигородка): 25 жовтня — До незможних селян України (т. 31, стор. 277).

«Вісти» (Кременчук): 6 жовтня — Т. Ленин о войне с Польшей и мировой политике (т. 31, стор. 239—243); 8 жовтня — Очередные задачи партийного строительства. Резолюция (ПСС, т. 41, стор. 292—293); 9 жовтня — Очередные задачи компартии. Резолюция (Окончание) (ПСС, т. 41, стор. 292—293); 12 жовтня — Обращение тов. Леніна к незможным селянам Украины (т. 31, стор. 277).

«Вісти» (Первомайськ): 3 жовтня — Тов. Ленин о мире с Польшей (т. 31, стор. 239—243).

«Вісти» (Полтава): 16 жовтня — К незможным селянам Украины (т. 31, стор. 277).

«Вісти» (Черкаси): 9 жовтня — Т. Ленин про війну з Польщею і міжнародну політику (т. 31, стор. 239—243).

«Известия» (Херсон): 1 жовтня — Т. Ленин о переговорах с Польшей (т. 31, стор. 239—243).

«Коммунист»: 21 жовтня — Первый Всеукраинский съезд комитетов незможных селян. Телеграмма тов. Леніна (т. 31, стор. 299).

«Красный путь»: 13 жовтня — К незможным селянам Украины (т. 31, стор. 277).

* Проект резолюції писав В. І. Ленін.

«Селянська біднота»: 6 жовтня — Відозва тов. Леніна до незможних селян України (т. 31, стор. 277).

Грудень. «Більшовик» (Київ): 8 грудня — Тов. Ленін про концесії (т. 31, стор. 386—388); 26 грудня — Доклад т. Леніна (т. 31, стор. 436—464); 28 грудня — Продовження промови тов. Леніна (т. 31, стор. 436—464).

«Більшовик» (Одеса): 25 грудня — Доклад т. Леніна (Далі буде) * (т. 31, стор. 436—464).

«Вісти» (Вінниця): 26 грудня — VIII-ой Всероссийский съезд Советов (т. 31, стор. 465—469).

«Вісти» (Кременчук): 25 грудня — Речь тов. Ленина (т. 31, стор. 436—464); 31 грудня — Доклад т. Ленина о внешней и внутренней политике ВЦИКа и Совнаркома (т. 31, стор. 436—464).

«Вісти» (Одеса): 28 грудня — Письмо тов. Ленина к пресненским рабочим (т. 31, стор. 478—479).

«Вісти» (Полтава): 8 грудня — Концессии это тоже война. Речь тов. Ленина на собрании секретарей ячеек московской организации (т. 31, стор. 386—388).

«Вісти» (Черкаси): 31 грудня — Доповідь тов. Леніна (т. 31, стор. 436—464); Промова тов. Леніна (Продовження доповіді) (т. 31, стор. 436—464).

«Известия» (Миколаїв): 25 грудня — Речь т. Ленина (т. 31, стор. 436—464).

«Червона правда» (видання політвідділу I Кінної армії): 30 грудня — Звіт тов. Леніна про зовнішню і внутрішню політику (т. 31, стор. 436—464).

Отже, доповнивши дані, відомі вже з попередніх досліджень, можна зробити висновок про те, що в 1920 р. у партійно-радянській пресі України було здійснено понад 300 публікацій творів В. І. Леніна. Але й ці дані не є остаточними і вичерпними. Необхідні далішні пошуки, оскільки багатьох номерів навіть центральних і губернських газет досі виявити не вдалося. Що ж до повітової преси, то в її вивченні зроблені лише перші кроки.

Під час дослідження питання про публікацію творів В. І. Леніна у газетах республіки 1920 р. авторові вдалося уточнити окремі дати їх перших публікацій**. Зокрема, у Повному зібранні творів В. І. Леніна і в Хронологічному покажчику³ вказується, що «Телеграма комиссарам всех железных дорог» від 30 грудня 1919 р. вперше була надрукована в «Ленинском сборнике XXXIV» за 1942 р. В дійсності ж уже 14 січня 1920 р. її опублікувала газета «Більшовик» (Київ) № 9, а 19 січня — «Красный путь» (орган Радянської Правобережної залізниці) № 20. Те ж саме стосується й дати першої публікації ленінської телеграми Радянському уряду України і штабу Південного фронту від 16 жовтня 1920 р. Вперше цей документ було опубліковано 21 жовтня 1920 р. органом ЦК КП(б)У — газетою «Коммунист» № 235, а не в 1942 р., як вказується в Повному зібранні творів В. І. Леніна та в Хронологічному покажчику⁴.

Очевидно, назріла потреба в довідковому покажчику про наявність у республіці та за її межами газет, виданих на Україні в перші роки Радянської влади, із зазначенням фондів, у яких вони зберігаються. Це значною мірою сприяло б розширенню джерелознавчої бази, якого настійно вимагає бурхливий розвиток історичної науки в цілому і вивчення даного питання зокрема.

* Продовження не знайдено.

** На цей бік питання звертала увагу і П. Х. Беяєва (Див.: Назв. праця, стор. 132).

³ ПСС, т. 51, стор. 334; Хронологический указатель произведений В. И. Ленина, ч. II, М., 1962, стор. 373.

⁴ ПСС, т. 41, стор. 367; Хронологический указатель произведений В. И. Ленина, ч. II, стор. 439.

В. І. ЛЕНІН ПРО ВИХОВАННЯ РОБІТНИЧОЇ МОЛОДІ НА РЕВОЛЮЦІЙНИХ ТРАДИЦІЯХ

Л. В. ПРИВАЛОВА

Головною, рушійною силою розвитку нашого суспільства є робітничий клас, який через свій авангард — Комуністичну партію — справляє глибокий вплив на всі сторони суспільного життя. Досвід Радянської країни підтверджує життєву силу найважливішого положення марксизму-ленінізму про всесвітньо-історичну роль пролетаріату як будівника соціалістичного суспільства¹.

КПРС виховала у робітничому класі високі ідейні, політичні і моральні якості, непохитну, тверду волю до перемоги, ненависть до рабства і гноблення, безмежну віру в революційні сили народу, готовність захищати завоювання соціалізму і комунізму. «Робітничий клас був і лишається основною продуктивною силою суспільства, — відзначав у своїй доповіді на XXIV з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев. — Його революційність, дисциплінованість, організованість і колективізм визначають провідне становище його в системі соціалістичних суспільних відносин»². Зростання провідної ролі робітничого класу в будівництві комунізму — результат дії об'єктивних законів суспільного розвитку, підвищення загальної культури робітників, їх освіченості та політичної активності.

Сучасні масштаби суспільного виробництва зумовлюють постійне зростання чисельності робітничого класу. Якщо до Великої Жовтневої соціалістичної революції робітники становили меншість населення і в перші роки Радянської влади у кількісному відношенні, порівняно з іншими соціальними групами, були нечисленими, то з повною перемогою соціалізму в СРСР вони вже становили більше половини дорослого населення країни. В 1940 р. у народному господарстві Радянського Союзу було зайнято 22,8 млн. робітників; у 1972 р. їх кількість зросла до 66,2 млн.³

Рік у рік лави робітничого класу значно поповнюються за рахунок молоді. Майже у всі галузі народного господарства щорічно приходиться близько 1 млн. юнаків та дівчат. Значне поповнення кваліфікованими робітничими кадрами дають училища і школи професійно-технічного навчання. За роки восьмої п'ятирічки у народне господарство країни прийшло близько 7 млн. випускників профтехучилищ⁴, а в дев'ятій п'ятирічці планується підготувати не менше 9 млн. кваліфікованих робітників.

Значно зріс загальноосвітній рівень робітничого класу. З 1939 по 1972 рр. кількість робітників з повною середньою освітою (спеціальною і загальною) зросла більше ніж у 30 разів⁵. У 1959 р. з кожної тисячі робітників вищу і середню освіту мали 386 чол., у 1973 р. — більш як 550⁶.

Радянський робітник — гідний спадкоємець і продовжувач революційних традицій російського пролетаріату. «Це, — підкреслював Л. І. Брежнев, — свідомий борець за справу народу, глибоко відданий

¹ Див.: В. І. Ленін. ПЗТ, т. 23, стор. 1.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1972, стор. 83.

³ Народное хозяйство СССР 1922—1972 гг. Юбилейный статистический ежегодник, М., 1972, стор. 345.

⁴ «Известия», 18 липня 1973 р.

⁵ «Правда», 21 березня 1972 р.

⁶ Див.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 83.

ідеалам партії, творець тих традицій у праці і в побуті, які наближають нас до комунізму. Робітники, які будують сьогодні комунізм, є гідними наступниками пролетарів, що бились на барикадах Красної Пресні і штурмували Зимовий, героїв перших п'ятирічок, від яких сьогоднішній робітничий клас прийняв естафету революції»⁷.

В. І. Ленін, Комуністична партія завжди приділяла велику увагу вихованню молодого поповнення робітничого класу на революційних і трудових традиціях, на прикладі старших поколінь та революційному досвіді партії.

Важливою умовою спадкоємності поколінь є передача молоді революційного досвіду боротьби за нове суспільство. Ще на зорі робітничого руху в Росії, коли партія більшовиків лише створювалася, В. І. Ленін звернув особливу увагу на невичерпний резерв революційного пролетаріату — молодь. Відтоді вождь і геніальний мислитель завжди піклувався про виховання підростаючого покоління робітничого класу на революційних традиціях й залучення його до класової боротьби. В. І. Ленін нещадно викривав тих, хто недооцінював роль пролетарської молоді у революції, не дбав про розширення її світогляду. Даючи відсіч опортуністам, В. І. Ленін доводив, що необхідно обов'язково поєднувати виховання молоді з її участю у політичній боротьбі всього робітничого класу, настійно вимагав від марксистів самого сміливого залучення юнаків та дівчат до революційної боротьби.

Виховання молодого покоління на революційних, бойових і трудових традиціях, передача йому досвіду старших, підкреслював В. І. Ленін, є досить складним і відповідальним завданням і вимагає послідовного керівництва з боку Комуністичної партії. «Нерідко буває,— зазначав він,— що представники покоління літніх і старих *не вміють* підійти, як слід, до молоді, яка з необхідності змушена наближатись до соціалізму *інакше, не тим шляхом, не в тій формі, не в тій обстановці, як її батьки*»⁸. З 1900 по 1920 рік питанням ідейно-виховної роботи, збереження, дальшого розвитку та зміцнення у свідомості трудящих революційних традицій робітничого класу В. І. Ленін присвятив понад 160 праць, статей і заміток⁹, в яких не тільки розкрив зміст революційних традицій, але й дав цінні методологічні вказівки щодо їх практичного використання.

Творчо розвиваючи вчення класиків марксизму про те, що традиції пролетаріату використовуються для безпосередньої і наступальної боротьби проти старого суспільства, В. І. Ленін відзначав, що революційні традиції робітничого класу «повинні бути нам маяком у справі виховання нових поколінь борців»¹⁰.

В. І. Ленін розкрив спадкоємність трьох поколінь революціонерів Росії: «Спочатку — дворяни і поміщики, декабристи і Герцен. Вузьке коло цих революціонерів. Страшенно далекі вони від народу. Але їхня справа не загинула. Декабристи розбудили Герцена. Герцен розгорнув революційну агітацію»¹¹.

Слідом за першим поколінням революціонерів піднялося друге, яке сформувалося з представників передової різночинної інтелігенції. Виникнення й зростання революційно-демократичного напрямку, вказував В. І. Ленін, стало важливим етапом у розвитку передової революційної думки і всього визвольного руху в Росії.

⁷ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2. К., 1971, стор. 90.

⁸ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 30, стор. 214.

⁹ Підраховано автором.

¹⁰ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 17, стор. 46.

¹¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 21, стор. 249.

Прапор боротьби за інтереси народних мас був високо піднятий третім, пролетарським поколінням революціонерів, які виступили гідними спадкоємцями і вірними охоронцями традицій передової частини російського суспільства. Російські марксисты перейняли такі якості своїх попередників, як мужність, героїзм, віра у світле майбутнє тощо.

В. І. Ленін закликав оберігати революційні традиції від опортуністичних перекручень і підкреслював, що прогресивні соціал-демократи повинні «науково вивчити цей великий досвід, поширити в масах уроки його і усвідомлення неминучості повторити в новому масштабі цей досвід»¹².

Особливо великого значення В. І. Ленін надавав революційним традиціям першої російської революції, яка стала генеральною репетицією Великого Жовтня. «Природно,— відзначав він,— що в царській Росії, де дезорганізація була страшена і де пролетаріат найреволюційніший (не завдяки особливим його якостям, а завдяки живим традиціям «п'ятого року»),— революційна криза вибухнула *найраніше*»¹³. Знайомство з формами і методами боротьби робітничого класу в 1905—1907 рр. вождь світового пролетаріату вважав одним з найважливіших засобів політичного виховання трудящих. «Нам треба подбати,— і крім нас не буде кому подбати,— писав він,— про те, щоб народ знав ці сповнені життя, багаті змістом і великі за своїм значенням і своїми наслідками дні значно докладніше, детальніше і ґрунтовніше»¹⁴. Виховання на традиціях «великої революційної боротьби» В. І. Ленін вважав однією з найважливіших форм виховання молоді, підготовки свідомих борців з молодих поколінь робітничого класу¹⁵.

Молодь повинна знати, неодноразово підкреслював В. І. Ленін, не тільки героїчну історію свого народу, робітничого класу, Комуністичної партії, але й кращих її представників. Життя героїв, які в тогочасних умовах політичної боротьби не зрадили своїх переконань, не боялись ні тюрем, ні катувань беззавітно боролися за визволення народу з-під гніту царизму, має стати юнакам та дівчатам яскравим прикладом для наслідування. Після розстрілу царськими катами полум'яного революціонера І. В. Бабушкіна В. І. Ленін звернувся з відозвою до передових робітників надіслати до більшовицької газети свої спогади про всіх відомих революціонерів, які загинули у боротьбі з самодержавством, щоб використати ці матеріали у спеціальній брошурі, присвяченій мужнім борцям. «Така брошура,— зазначав Володимир Ілліч,— буде найкращим читанням для молодих робітників, що вчитимуться з неї, як треба жити й діяти всякому свідомому робітникові»¹⁶.

Головним у вихованні робітничої молоді В. І. Ленін вважав формування у неї цільного комуністичного світогляду, оволодіння революційним досвідом старших поколінь, виховання її у процесі боротьби за створення нового суспільства. Молодому поколінню робітничого класу В. І. Ленін заповідав учитися, пізнавати об'єктивні закони розвитку людського суспільства. Без широкого політичного світогляду неможливо використати патріотичні традиції старших поколінь як могутню духовну зброю. Тому молодь, вчив В. І. Ленін, повинна успадкувати від своїх дідів і батьків не тільки збудовані їх руками заводи і фабрики, але й перейняти революційний запал і енергію, палку любов до Батьківщини, солідарність з міжнародним робітничим класом, непримирен-

¹² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 16, стор. 176.

¹³ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 31, стор. 14—15.

¹⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 16, стор. 25.

¹⁵ Див.: В. І. Ленін. ПЗТ, т. 19, стор. 291.

¹⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 20, стор. 77.

ність до класових ворогів, організованість і діловитість. «Молодим робітникам,— писав він,— потрібен досвід старих *борців* проти гноблення й експлуатації, борців, які провели багато страйків, брали участь в ряді революцій, умудрені революційними традиціями і широким політичним кругозором»¹⁷. На цих ленінських вимогах наголошував також С. М. Кіров у 1925 р. на VII Бакинській конференції комсомолу. Питання «про робітничу молодь,— говорив він,— стояло у нас з моменту народження нашої більшовицької партії. Ми ще не встигли сформуватися у дійсних твердокаміньних більшовиків, в той час як В. І. Ленін закликав нас звернути найсерйознішу, найдбайливішу увагу на підрастаюче покоління»¹⁸.

В. І. Ленін закликав молодь розвивати й виховувати в собі кращі риси старших поколінь революційних борців: ідейну переконаність, відданість марксизму, почуття пролетарського інтернаціоналізму, бути завжди готовими виступити на захист завоювань соціалізму. Юнаки та дівчата повинні жити так, щоб усі свої сили і знання віддати справі побудови комунізму. «У попереднього покоління,— зазначав він,— завдання зводилось до повалення буржуазії... Перед новим поколінням стоїть завдання складніше... Ви повинні побудувати комуністичне суспільство... Ви повинні бути першими будівниками комуністичного суспільства»¹⁹.

Виховання молодого покоління на революційних традиціях В. І. Ленін тісно пов'язував з виробленням у нього розуміння свого інтернаціонального обов'язку, формуванням у юнаків та дівчат таких рис, як повага до всіх народів і націй, їх права на вільне й незалежне існування тощо. Традиції робітничого класу мають не тільки національне, а й інтернаціональне значення. В. І. Ленін підкреслював, що традиції Паризької Комуні дорожчі не тільки французьким робітникам, а й пролетарям усього світу, бо «Комуна боролася не за яке-небудь місцеве або вузьконаціональне завдання, а за визволення всього трудящого людства, всіх принижених і зневажених»²⁰.

Історична заслуга робітничого класу полягає в тому, що під керівництвом Комуністичної партії він зумів нагромадити славні традиції у боротьбі з старим світом, які в його руках стали могутньою зброєю у побудові соціалізму й комунізму. Старше покоління зробило першу половину роботи — зруйнувало старе суспільство, розчистило ґрунт, а молоде покоління повинно безпосередньо будувати комуністичне суспільство²¹.

КПРС враховує той факт, що процес передачі новому поколінню життєвого, революційного і трудового досвіду, традицій старшого покоління, їх засвоєння і дальший розвиток не відбуваються автоматично, стихійно. «Кожній молодій людині,— зазначав у своїй промові на XV з'їзді ВЛКСМ Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв,— ми повинні дати розуміння загальних цілей нашої революції, допомогти визначити своє конкретне місце в революційному перетворенні світу. Це неможливо зробити в повній мірі, не прилучивши молодь до славних революційних традицій старших поколінь»²². Керуючись ленінськими настановами, КПРС постійно вдосконалює форми і методи ви-

¹⁷ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 14, стор. 209—210.

¹⁸ С. М. Кіров. О комсомоле и молодежи, М., 1970, стор. 155.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 253—254.

²⁰ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 20, стор. 209.

²¹ Див.: 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 6.

²² Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 365.

ховання молоді на революційних, бойових і трудових традиціях. В сучасних умовах великого поширення набули походи молоді по місцях революційної, бойової і трудової слави, тематичні вечори, «естафети поколінь», вечори-зустрічі з ветеранами партії, учасниками громадянської та Великої Вітчизняної воєн, героями перших п'ятирічок, передовиками виробництва. «Наш обов'язок,— говорив на XXIV з'їзді партії Л. І. Брежнєв,— передавати новим поколінням свій політичний досвід, досвід розв'язання проблем економічного і культурного будівництва, керувати ідейним вихованням молоді, робити все, щоб вона гідно продовжувала справу своїх батьків, справу великого Леніна»²³.

²³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 92.

ПІДГОТОВКА КАДРІВ СІЛЬСЬКИХ СПЕЦІАЛІСТІВ НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД МІЖ XXII І XXIV З'ЇЗДАМИ КПРС

(На матеріалах західних областей УРСР)

В. В. КИРИЧУК

Успішне розв'язання складних завдань комуністичного будівництва на селі неможливе без наявності висококваліфікованих кадрів сільської інтелігенції. В історико-партійній літературі ця проблема знайшла широке відбиття¹.

Щоб краще розкрити роль інтелігенції в соціально-економічних перетвореннях радянського села, необхідно визначити її структуру. Дослідники З. І. Моніч, К. А. Завтур ділять сільську інтелігенцію на 2 основні групи. До першої відносять голів колгоспів, директорів радгоспів, керуючих відділками, бригадирів, завідуючих фермами, агрономів, зоотехніків, ветпрацівників, інженерів і техніків, економістів; до другої — вчителів, медичних і культосвітніх працівників.

У даній замітці розглядається робота партійних організацій України щодо зміцнення кадрів обох цих категорій.

Основні напрямки роботи з інтелігенцією села в сучасних умовах визначені в Програмі КПРС, рішеннях XXIII і XXIV з'їздів партії та пленумів її Центрального Комітету. В резолюції XXIV з'їзду КПРС записано: «Підвищення рівня керівництва всіма сторонами життя суспільства, організаторської і політичної роботи в масах нерозривно зв'язане з поліпшенням добору, розстановки і виховання кадрів. Партія надає першорядного значення тому, щоб всі ділянки партійної, державної, господарської, культурно-виховної і громадської роботи очолювали зрілі, здібні організатори, які знають справу»².

Особливого значення в досліджуваній період партійні організації України надавали зміцненню кадрів керівників колгоспів і радгоспів,

¹ К. М. Мамаєва. Сельская интеллигенция в период перехода от социализма к коммунизму (на материалах Латвийской ССР), М., 1966; Ю. О. Курносоев. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих, К., 1968; К. А. Завтур. Изменение социальной структуры сельскохозяйственной интеллигенции в процессе строительства коммунизма (на материалах Молдавской ССР), М., 1969; М. П. Недо. Сельская интеллигенция и культурное развитие деревни, М., 1969; З. И. Монич. Интеллигенция в структуре сельского населения (на материалах БССР), Минск, 1971.

² XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, ч. II, К., 1972, стор. 228.

спеціалістів сільського господарства. Питання їх добору і розстановки обговорювалися на з'їздах і пленумах ЦК Компартії України, в партійних органах, на активах, у первинних парторганізаціях.

При розв'язанні кадрових питань парторганізації звертали увагу на ділові й політичні якості людей. Волинський обком партії, наприклад, усіх голів колгоспів і директорів радгоспів включив до номенклатури обласного, а спеціалістів сільського господарства, керуючих відділками, бригадирів виробничих бригад і завідуючих фермами— районних комітетів партії. Обком систематично контролював діяльність райкомів з питань добору, розстановки і виховання керівних кадрів, що позитивно впливало на стан справ у районах.

Так, Горохівський райком партії висував на керівні посади працівників, які вже мали досвід роботи в низовій ланці, піклувався про їх навчання. У 1966—1967 рр. в районі працював теоретичний семінар з проблем економіки сільського господарства для голів колгоспів і директорів радгоспів, спеціалістів сільського господарства. Все це давало добрі наслідки: 1967 р. район вийшов на перше місце в області по виробництву сільськогосподарської продукції. Врожайність зернових тут становила 25,7 ц, а цукрових буряків — 359 ц з гектара³.

Значна увага цій категорії спеціалістів приділялася і в інших районах Волині. В результаті на 1 квітня 1971 р. в області з 354 голів колгоспів — 304 мали вищу і середню спеціальну освіту⁴.

Певний досвід роботи з керівними кадрами сільського господарства нагромадили партійні організації Сокальського (на Львівщині), Борщівського (на Тернопільщині), Володимирецького (на Ровенщині), Богородчанського (на Івано-Франківщині) та деяких інших районів. Вони постійно дбали про зміцнення відстаючих господарств, рекомендуючи на посади голів колгоспів здібних організаторів, спеціалістів, передових бригадирів рілнничих і тракторних бригад. Внаслідок копіткої діяльності партійних організацій якісний склад керівних кадрів у колгоспах і радгоспах республіки значно поліпшився. Якщо на 1 квітня 1961 р. серед голів колгоспів було 83% членів КПРС, то на той же період 1970 р.— 99,8%, більшість з них мали вищу і середню освіту⁵. Це були досвідчені керівники, принципові комуністи, такі, як голова колгоспу ім. Кірова Турійського району Волинської області, Герой Соціалістичної Праці О. С. Панасюк, голова ордена Леніна колгоспу 1 Травня Снятинського району Івано-Франківської області Ю. Т. Личук, голова ордена Леніна колгоспу «Перемога» Борщівського району Тернопільської області, Герой Соціалістичної Праці В. І. Стецько та ін.

Надійною опорою партії у боротьбі за піднесення сільськогосподарського виробництва є спеціалісти. Характерною особливістю періоду, що аналізується, був їх перехід з адміністративно-управлінського апарату безпосередньо на виробництво — у колгоспи і радгоспи. Якщо на 1 грудня 1961 р. в системі Міністерства сільського господарства України працювало 178,7 тис. спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою, в колгоспах — 55,4 тис., а в радгоспах — 17 тис., то на 16 листопада 1970 р. в колгоспах, радгоспах, на державних підсобних сільськогосподарських підприємствах і в науково-дослідних установах було зайнято 234,2 тис. чол.⁶

³ Нариси історії Волинської обласної партійної організації, К., 1968, стор. 232.

⁴ Народне господарство Української РСР. Статистичний щорічник, К., 1970, стор. 298.

⁵ Архів Міністерства сільського господарства УРСР (далі — Архів МСГ УРСР), ф. Р-27, оп. 43, спр. 148, арк. 4; спр. 153, арк. 1.

⁶ Архів МСГ УРСР, ф. Р-4980, оп. 1, спр. 8, арк. 115; Народне господарство УРСР, стор. 296.

Поповнення чисельності спеціалістів відбувалося, в основному, за рахунок молодих фахівців. Тільки протягом 1962 р. в колгоспи і радгоспи республіки було направлено 17 152 спеціалісти, в т. ч. 2844 чол. з вищою освітою, зокрема у Львівську область — 241 чол., у Ровенську — 174⁷.

Зростання технічного озброєння колгоспного і радгоспного виробництва викликало гостру потребу в інженерно-технічних кадрах. На початку 1961 р. в колгоспах і радгоспах України працювало тільки 6055 інженерів і 12 919 техніків-механіків. В колгоспах не вистачало 8966 цих фахівців, у радгоспах — 608. Ще гірше були забезпечені ними господарства Волинської, Івано-Франківської, Ровенської, Тернопільської областей. Так, в усіх колгоспах Волині у 1961 р. працювало 8 інженерів з вищою освітою і 65 техніків-механіків, Львівщини, відповідно, — 8 і 60, Тернопільщини — 4 і 61⁸. В результаті вжитих заходів з 1961 по 1971 р. кількість інженерів з вищою освітою зросла в 1,5 раза, а техніків із середньою спеціальною освітою подвоїлася. Проте й 1971 р. у Волинській, Ровенській та деяких інших областях ще 35—45% колгоспних інженерів були практиками⁹.

На березневному та вересневому (1965 р.) Пленумах ЦК КПРС, у рішеннях XXIII і XXIV з'їздів партії вказувалося на необхідність ширшого використання економічних методів господарювання, зокрема налагодження такої економічної роботи на селі, яка б охоплювала всі галузі й процеси виробничого життя. У зв'язку з цим постало питання про підготовку для колгоспів і радгоспів кваліфікованих економістів і бухгалтерів, без яких не може обходитися сучасне багатогалузеве господарство.

Для задоволення потреб сільськогосподарського виробництва тільки протягом 1961—1964 рр. у республіці було підготовлено близько 5 тис. економістів і понад 14 тис. бухгалтерів. Наприкінці 1965 р. більш як у 70% колгоспів і радгоспів України працювали економісти з вищою і середньою спеціальною освітою¹⁰. З 1961 по 1971 р. кількість економістів з вищою освітою, що працювали в сільському господарстві республіки, збільшилася в 3,1, з середньою спеціальною — в 2,8 раза¹¹.

Особливо піклувалися партійні організації про зміцнення колгоспних і радгоспних кадрів середньої ланки, роль яких значно зросла у зв'язку з укрупненням бригад і запровадженням науково обгрунтованої системи господарювання. На початку 1961 р. в ряді областей України, зокрема у Волинській та Львівській, на посадах завідуючих фермами не було жодного спеціаліста з вищою освітою. Серед бригадирів виробничих бригад Волинської області працювало тільки 46 спеціалістів із середньою спеціальною освітою¹².

Наслідуючи почин Ічнянського райкому партії (Чернігівська обл.), який одним з перших у республіці взяв курс на зміцнення кадрів середньої ланки, партійні організації західних областей України багато зробили для переходу спеціалістів сільського господарства безпосередньо на виробництво. Так, 1962 р. в Млинівському районі Ровенської області 18 агрономів і 16 зоотехніків з вищою і середньою освітою очолили бригади і ферми¹³. У 1969 р. бригадирами і завідуючими фермами

⁷ Архів МСГ УРСР, ф. Р-4980, оп. 1, спр. 1826, арк. 3, 78.

⁸ Там же, спр. 1830, арк. 6, 14; Народне господарство УРСР. Статистичний щорічник, К., 1961, стор. 416.

⁹ Підраховано автором за даними статистичних щорічників «Народне господарство УРСР»: 1961 р., стор. 416; 1970 р., стор. 298—299.

¹⁰ «Економическая газета», 13 жовтня 1965 р.

¹¹ Архів МСГ УРСР, ф. Р-4980, оп. 43, спр. 153, арк. 1.

¹² Народне господарство УРСР. Статистичний щорічник, 1961, стор. 414—415.

¹³ Партархів Ровенського обкому Компартії України, ф. 400, оп. 87, спр. 27, арк. 15.

тут працювало більше 110 спеціалістів сільського господарства, у Тернопільській області — 135, у Львівській (на 1 квітня 1971 р.) — 374¹⁴.

Проте проблема кадрів середньої ланки в колгоспах і радгоспах республіки ще не була вирішена. На 1 квітня 1969 р. лише 1,5% бригадирів і 0,5% завфермами мали вищу освіту, 81% бригадирів і 85,6% завфермами були практики¹⁵.

Дальший розвиток і вдосконалення сільськогосподарського виробництва вимагають, щоб кадри середньої ланки мали спеціальну освіту. Нині цих спеціалістів, в основному, готують сільськогосподарські технікуми. Їх випускники одержують непогані знання з технології, але недостатні з економіки та організації виробництва. Тому необхідні такі навчальні заклади, де б готували фахівців для керівництва відділками, бригадами, фермами.

Значна робота провадилася й щодо зміцнення кадрів іншої категорії сільської інтелігенції — учителів, медичних і культосвітніх працівників. У 1960/61 навчальному році в школах Української РСР працювало 356 458 вчителів, з них 141 242 мали вищу педагогічну освіту, 66 332 — незакінчену вищу, 127 907 — середню педагогічну, 15 997 — середню (загальну), 4980 — незакінчену середню¹⁶.

У сільських школах, зокрема західних областей України, мало було вчителів з вищою освітою. На початку 1961/62 навчального року, наприклад, у сільських школах Волинської області не вистачало 337 учителів, 905 педагогів мали загальну середню освіту¹⁷.

В 1961 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР вжили заходів до забезпечення загальноосвітніх шкіл учительськими кадрами. На Україні в 1962 р. прийом на денні відділення педагогічних інститутів збільшився до 1 тис. чол., педагогічних училищ — до 7,5 тис. і державних університетів — до 4 тис. Перед Держпланом УРСР було поставлене завдання розробити перспективні плани прийому студентів у педагогічні вузи та училища відповідно до потреб у вчительських кадрах на 1965—1970 рр.

Дальшому розвитку радянської школи, зміцненню педагогічних кадрів на селі сприяла постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 26 грудня 1966 р. «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в Українській РСР»¹⁸.

Цільне місце в діяльності партійних організацій посідали питання добору, виховання і розстановки педагогічних кадрів. Так, бюро Львівського обкому Компартії України, обговоривши в лютому 1966 р. роботу обласного відділу народної освіти, викрило значні хиби в цій справі. У сільських школах області значна частина учителів 1—5 класів не мали спеціальної освіти, директорами 50 восьмирічних і середніх шкіл працювали люди без вищої освіти. Обком накреслив заходи для усунення недоліків, звернувши особливу увагу на зміцнення кадрів директорів шкіл, їх заступників та учителів початкових класів¹⁹.

Ці ж питання розглядалися й на засіданнях бюро Волинського, Івано-Франківського, Розенського обкомів партії. Внаслідок вжитих партійними організаціями заходів було значно зміцнено педагогічні кадри

¹⁴ Архів МСГ УРСР, ф. Р-27, оп. 41, спр. 93, арк. 8; Народне господарство УРСР, 1970, стор. 299.

¹⁵ Архів МСГ УРСР, ф. Р-27, оп. 43, спр. 148, арк. 6.

¹⁶ Архів Міністерства освіти УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 10.

¹⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 208, спр. 2203, арк. 279.

¹⁸ Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР, № 12, 7—27 грудня 1966 р., К., 1967, стор. 7.

¹⁹ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1794, арк. 43.

на селі. Так, протягом 1961—1968 рр. кількість сільських учителів з вищою освітою у Львівській області зросла до 68%, у Тернопільській — до 65%, у Ровенській — до 62%²⁰.

Децю поліпшилися житлові та культурно-побутові умови сільських учителів, зменшилася плинність кадрів серед них.

Пильну увагу приділяли партійні організації України медичному обслуговуванню сільських трудівників. На початку 1961 р. в селах відчувалася нестача лікарів: на 10,5 тис. лікарських посадах працювало лише 6125 спеціалістів. У Волинській області при наявності 1595 штатних посад працювало 983 лікарі, на Львівщині з 4380 штатних посад було зайнято 3911²¹.

У постанові «Про заходи по дальшому поліпшенню охорони здоров'я і розвитку медичної науки в Українській РСР» (жовтень 1968 р.) ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР зобов'язали обкоми партії, облвиконкоми та Міністерство охорони здоров'я УРСР поліпшити роботу щодо підготовки, добору, розстановки та виховання медичних кадрів, створення для них необхідних умов праці і побуту²².

Партійні організації республіки вживали заходів до поліпшення медичного обслуговування сільського населення, зміцнення кадрів медичних працівників. За 1961—1971 рр. процент укомплектування лікарських посад в сільській місцевості зріс з 85,3 до 86,9, середніх медичних працівників — з 93 до 97²³.

Після XXII з'їзду КПРС зросла роль культосвітніх закладів у житті трудівників села. Працівники сільських клубів і бібліотек прагнули не тільки задовольняти потреби сільського населення у культурному відпочинку, але й поширювати політичні і наукові знання, досвід передовиків і новаторів сільськогосподарського виробництва. Заходи, що проводилися культосвітніми установами, як правило, спрямовувалися на мобілізацію трудящих для виконання народногосподарських планів.

Аналіз складу культосвітніх працівників республіки свідчить про те, що 1961 р. серед них було дуже мало осіб з вищою і середньою спеціальною освітою — 32%. Особливо це стосувалося клубних працівників. В 1961 р. у 17 365 сільських клубах і хатах-читальнях працювало тільки 2968 спеціалістів. Серед 721 завідуючого сільським клубом Івано-Франківської області 1961 р. з вищою освітою не було жодного, 98 чол. мали середню спеціальну освіту, 237 — середню, решта — неповну середню освіту²⁴. Подібний стан з кадрами культосвітніх працівників був також у Волинській, Ровенській, Тернопільській та інших областях. Все це заважало великій частині сільських клубів стати справжніми центрами масово-політичної та культурно-освітньої роботи.

За роки восьмої п'ятирічки навчальними закладами республіки було підготовлено близько 8 тис. фахівців клубної справи вищої і середньої кваліфікації. Значна кількість культосвітніх працівників пройшла перепідготовку на курсах і семінарах, закінчила заочно культосвітні училища й інститути. 18 168 чол. закінчили 10-місячні курси керівників гуртків художньої самодіяльності при культосвітніх училищах і музичних школах²⁵.

Завдяки копіткій роботі партійних організацій якісний склад клуб-

²⁰ «Радянська освіта», 23 березня 1969 р.

²¹ Архів Міністерства охорони здоров'я УРСР (далі — Архів МОЗ УРСР), ф. 342, оп. 8, спр. 18, арк. 4; спр. 49, арк. 83, 231.

²² Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР, № 10, 1—25 жовтня 1968 р., К., 1968, стор. 1.

²³ Архів МОЗ УРСР, ф. 342, оп. 8, спр. 48, арк. 3, 12.

²⁴ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 4, оп. 8, спр. 97, арк. 44; спр. 98, арк. 18; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 208, спр. 2446, арк. 78.

²⁵ «Соціалістична культура», 1971, № 3, стор. 3.

них і бібліотечних працівників значно поліпшився. З 1 січня 1962 р. по 1 листопада 1965 р. кількість завідуючих сільськими клубами, що мали неповну середню освіту, в республіці зменшилася з 7 169 (42%) до 2740 (18%). Кількість завідуючих клубами з вищою і середньою спеціальною освітою досягла за цей час 21%. Помітно поліпшився склад бібліотечних працівників: з 18 258 чол.— 3702 мали вищу, 14 510 — середню освіту²⁶.

Партія і уряд високо цінують працю культармійців. За успіхи, досягнуті в соціалістичному змаганні на честь 50-річчя Радянської влади, кращі працівники культурного фронту були удостоєні високих урядових нагород: 9 чол. нагороджено орденом Леніна, 23 — Трудового Червоного Прапора, 45 — «Знак Пошани», 305 — медалями, більше 70 чол. — Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, понад 700 — значком «За відмінну роботу», більш як 120 чол. присвоєно почесні звання²⁷.

Тим часом діяльність закладів культури на селі все ще залишалася слабкою ланкою в системі культурно-освітньої роботи і потребувала більшої уваги з боку партійних і радянських органів на місцях.

Дальше зміцнення кадрів сільської інтелігенції і поліпшення роботи з ними — запорука нових успіхів у господарському і культурному будівництві на селі, в комуністичному вихованні трудящих.

²⁶ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 4, оп. 8, спр. 177, арк. 17; спр. 203, арк. 48.

²⁷ Там же, спр. 178, арк. 19.

ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ ГРУПИ «НАРОДНОЇ ВОЛІ»

В. Т. КРЮКОВ

10 березня 1883 р. у Харкові було заарештовано останнього члена (з тих, що залишилися в Росії) Виконавчого комітету (ВК) «Народної волі» В. М. Фігнер. Після її арешту агент II ступеня ВК С.-І. М. Комарницький передав усі паролі, явки, шифри для зв'язку з членами ВК, що перебували в Парижі, та іншими організаціями в Росії Петербурзькій народовольській центральній групі. З ініціативи членів цієї групи було вирішено скликати конференцію представників тих організацій, які вціліли після арештів, для зміцнення зв'язків між ними та обговорення планів дальшої діяльності. У роботі конференції, яка проходила в Петербурзі з 17 до 19 жовтня 1883 р., брали участь члени Петербурзької народовольської групи С. П. Дегаєв, М. А. Караулов, С. Є. Усова, П. Ф. Якубович, П. Ф. Богораз (Шебаліна), М. П. Шебалін *, К. О. Степурін, представник Київської центральної групи С. А. Россі й три члени першої польської робітничої партії

* У 1878 р. закінчив Кам'янець-Подільську гімназію, в якій разом з І. Л. Шполянським організував народницький гурток. Того ж року вступив на фізико-математичний факультет Петербурзького університету, який закінчив у 1882 р. Підтримував зв'язки з народовольцями, вів пропагандистську роботу у студентських гуртках. Був знайомий з відомими народовольцями А. Желябовим, Г. Гриневицьким, Т. Михайловичем, В. Ченикаєвим, А. Бонч-Осмоловським та ін. У 1882 р. подружив з П. Якубовичем, через якого познайомився з представником партії «Народна воля» С.-І. М. Комарницьким. У тому ж році вступив у Петербурзьку центральну групу. Навесні 1883 р. займався організацією народовольської друкарні (так званої «летючої» друкарні «Народної волі»), а згодом працював у ній.

«Пролетаріат» * — С. Ч. Куницький **, Ф. Ю. Рехневський *** і О. І. Дембський ¹. Було вирішено тимчасово (до з'їзду) вважати Виконавчим комітетом створену на конференції групу, членами якої були Дегаєв, М. Караулов, Россі й Степурін (секретар). Вона мала підготувати вбивство інспектора таємної поліції Судейкіна, а потім за згодою членів ВК, що перебували в Парижі, скликати з'їзд представників усіляких організацій ***** і, нарешті, підготувати черговий номер газети «Народная воля».

У зв'язку з намічуваним замахом на Судейкіна і можливими репресіями петербурзьку народовольську друкарню було закрито. На початку листопада 1883 р. М. П. Шебаліну і П. Ф. Богораз запропонували переїхати разом з друкарським устаткуванням до Москви і там випустити черговий номер центрального органу партії. «Стали вже готуватися до влаштування друкарні,— згадував Шебалін,— як раптом приїхав Дегаєв, сказав, що друкарню в Москві вирішено не влаштовувати, і запропонував виїхати за кордон, щоб повернутися для влаштування друкарні після здійснення акту над Судейкіним. Ми обоє категорично відмовилися їхати за кордон... Дегаєв... погодився, щоб ми виїхали з Москви до Києва» ².

Шебаліни виїхали в Київ, де мали зняти для друкарні квартиру, підтримувати з членами місцевої організації лише найнеобхідніші зв'язки і чекати розпоряджень з Петербурга. «Так дуже самотньо жили ми,— писав Шебалін,— поки невдовзі після офіційної звістки про вбивство Судейкіна ***** до нас не з'явився Конашевич *****», безпосе-

* Представники цієї партії з 1883 р. вели переговори з «Народною волею» про спільні революційні дії.

** Член ЦК партії «Пролетаріат» і представник ВК «Народної волі» при ЦК «Пролетаріату». Заарештований 28 червня 1884 р. у Варшаві. На процесі 29-ти (членів партії «Пролетаріат») Варшавським військово-окружним судом засуджений до смертної кари через повішення. Страчений 16 січня 1886 р. у Варшавській цитаделі.

*** Заарештований 29 січня 1884 р. на ст. Жуляни поблизу Києва. На процесі 29-ти засуджений до каторжних робіт на 14 років. Пізніше — редактор органу ППС-лівизи. Помер 21 липня 1916 р. у Варшаві.

¹ Деятели революционного движения в России. Био-библиографический словарь (далі — БДС), т. III, вип. 2, М., 1934, стовп. 1115—1119.

**** Цей з'їзд відбувся на початку 1884 р. у Парижі. На ньому замість ВК було обрано Центральну групу.

² М. П. Шебалін. Ключки воспоминаний, М., 1935, стор. 156.

***** Судейкіна вбили 16 грудня 1883 р. у Петербурзі.

***** Ще навчаючись у Роменському реальному училищі, був членом народницького гуртка, вів пропагандистську роботу серед учнів, розповсюджував нелегальні революційні видання, збирав пожертвування у фонд народників і влаштував у своїй квартирі сходки. У 1879 р. йому заборонили перебувати в Ромнах. У 1881—1882 рр. працював народним учителем у різних селах Городнянського повіту Чернігівської губернії, одночасно проводячи революційну пропаганду серед селян. У 1882 р. був реєстратором Чернігівської губернської земельної управи. Наприкінці літа 1882 р. переїхав у Київ, де вступив у місцеву народовольську організацію. 26 червня 1883 р. приїжджав у Ромни для допомоги керівникам народовольського гуртка; привіз нелегальну літературу і взяв участь у сходках на квартирах М. М. Алексенко-Сербіної та В. Д. Мельникової. 6 липня 1883 р. на квартирі останньої його було заарештовано, 7 липня допитано, а потім встановлено особливий нагляд. Перейшов на нелегальне становище. Жив у Києві, де разом з М. А. Корнієнком організував народовольський гурток, членами якого в основному були студенти університету. На конспіративній квартирі Дорожинського і Семяновського влаштували друкарню. Наприкінці жовтня 1883 р. виїжджав до Петербурга, де зустрічався з Г. О. Лопатіним (член Розпорядчої комісії Центральної групи «Народної волі»), С. Дегаєвим та ін. і взяв участь у замаху на Судейкіна. Потім повернувся у Київ. 2 січня 1884 р. його було заарештовано і притягнуто до дізнання в справі про місцеву таємну друкарню. Вимушений визнати себе співучасником замаху на Судейкіна. На процесі 21 народовольця (1887 р.) Петербурзький військово-окружний суд засудив його до смертної кари через повішення, замінені при конфірмації довічною каторгою. 23 червня 1887 р. його посаджено в Шліссельбурзьку фортецю, де він збожеволів. 2 серпня 1896 р. відправлено у Казанську психіатричну лікарню, де й помер у 1915 р.

редній учасник цього акту, який приїхав у Київ одразу після його вчинення. Конашевич, по-перше, повідомив нас, що він прибув до нас замість Корнієнка *, якого нещодавно заарештували, по-друге, розповів, як була організована справа з Судейкіним... На жаль, це перше побачення з Конашевичем було й останнім. 3 січня 1884 р.** його було заарештовано. Було заарештовано також Дорожинського, Лаппо *** та ін. Після цих арештів, переїхавши на нову квартиру (по вул. Велика Володимирська, № 43.— В. К.), я побачив, що продовжувати ізольоване життя стало для мене неможливим вже хоча б тому, що в Києві не було особи, яка могла б об'єднати зв'язки, що залишилися... Якщо не помиляюсь, у другій половині січня 1884 р. ми з дружиною вирішили запросити Сергія Іванова (член Центральної групи, обраної на Паризькому з'їзді народовольців.— В. К.), користуючись його випадковим приїздом, і Стародворського підрахувати разом з нами сили, що залишилися після останніх арештів, і спланувати дальшу нашу роботу»³.

З'ясувалося, що, незважаючи на арешти, окремі народовольські групи вціліли. Так, через студента Київської духовної академії П. Г. Дашкевича існували зв'язки з академією, а через О. Т. Вадзінського, Я. М. Затворницького⁴, Є. Д. Степанова та ін.— з студентами університету. «Кошти я спочатку розраховував одержувати з Пітера,— згадував Шебалін,— з яким у нас були тісні зв'язки. Крім Харкова, інші місцеві організації не були з нами зв'язані»⁵.

Від народовольців, які працювали в Польщі, до Києва для зміцнення місцевої народовольської організації прибула В. В. Шулепникова ****.

Шебаліни влаштували на конспіративній квартирі Шулепникової, де проживав і народоволець К. Ф. Мартинов *****, друкарню, де з січня до березня було надруковано великим тиражем «Заяву від Південно-

* Син підполковника. До п'ятого класу навчався у Київській військовій гімназії. У 1878 р. вступив у Роменське реальне училище, яке закінчив у 1880 р. У 1883 р. разом з Конашевичем організував у Києві студентський народовольський гурток і взяв участь у створенні «летючої» друкарні, був її скарбником і завідуючим. Заарештований 20 грудня 1883 р. у Києві.

** Насправді його було заарештовано 2 січня 1884 р.

*** Дорожинського було заарештовано 19 грудня 1883 р., а Лаппо — 12 лютого 1884 р.

³ М. П. Шебалін. Назв. праця, стор. 157—158.

⁴ ББС, т. III, вип. 2, стовп. 1092—1094, 1492—1493; вип. 1, стовп. 512—514.

⁵ М. П. Шебалін. Назв. праця, стор. 158—159.

**** Народилася в 1861 р. Навчалася в Костромській, а згодом у Нижегородській гімназіях. Закінчила Вищі жіночі (Бестужевські) курси в Петербурзі. В травні 1881 р. у неї було проведено обшук і допитано як свідка в справі слухачки Бестужевських курсів народоволки Л. І. Грязнової (ББС, т. III, вип. 2, стовп. 1001). З березня 1883 р. перебувала на нелегальному становищі. Спочатку жила в Петербурзі, була на конспіративній квартирі М. М. Флерова і В. А. Бодаєва, які очолювали одну з народовольських груп, що працювали серед робітників. Наприкінці літа 1883 р. мешкала у Варшаві у члена партії «Пролетаріат» М. Г. Добровольського (ББС, т. III, вип. 2, стовп. 1191—1192), а згодом — у П. В. Бардовського (заарештований 28 червня 1884 р., засуджений у справі 29-ти і повішений 16 січня 1886 р.). Як представник Червоного Хреста «Народної волі», підтримувала зв'язки з представниками «Пролетаріату». Лідера цієї партії Л. Варинського було заарештовано під час зустрічі з нею, але завдяки його винахідливості Шулепникової вдалося втекти.

***** Народився в 1855 р. Грамоти навчився самостійно. Наприкінці 70-х — на початку 80-х років працював токарем і слюсарем на заводах Ростова-на-Дону. Вів революційну роботу серед робітників. Підтримував зв'язки з М. О. Желваковим (майбутній вбивця генерал-майора Стрельникова), який після 1 березня 1881 р. приїхав до Ростова. Того ж року виїхав з Желваковим до Москви, де вступив у народовольську організацію і продовжував пропагандистську діяльність. 1882 р. виїхав з народовольцем В. Панкратовим спочатку в Петербург, а згодом — у Ростов-на-Дону. Працював слюсарем у депо Ростовсько-Воронезької залізниці й водночас вів революційну

Російської бойової дружини»⁶ «Народної волі» про вбивство 8 січня 1884 р. у Харкові провокатора Шкріоби і готувалася до друку газета «Социалист», про вихід якої 14 лютого 1884 р. говорилося в «Об'яві Південно-Західної групи партії «Народна воля»⁷. Газета мала виходити з квітня два рази на місяць і популяризувати програму «Народної волі»⁸. Редактором газети було призначено М. В. Васильєва⁹, який восени 1883 р. вступив у Київський університет і водночас працював у канцелярії генерал-губернатора.

У Дашкевича, в приміщенні Братського монастиря, проживав деякий час Стародворський (один з учасників убивства Судейкіна), який наприкінці березня виїхав з Києва до Москви, де його було заарештовано.

На початку 1884 р. до Києва приїжджали О. М. Бах (керівник київської народовольської організації, який був на нелегальному становищі) і С. А. Іванов, з санкції яких почала працювати Південно-Західна (київська) група. Але основні зв'язки цієї групи з петербурзькою підтримував Шебалін. Активним членом останньої був П. Ф. Якубович, один з організаторів «Молодої партії «Народної волі». Створюючи цю нову партію, він особливо розраховував на київських народовольців¹⁰. Якубович прибув до Києва 23 січня 1884 р. і, виконуючи доручення петербурзької групи про встановлення нових зв'язків, передачу інструкцій, адрес і грошей, водночас почав переговори з групою Шебаліна. У них взяли участь подружжя Шебаліни, Я. М. Затворницький, М. П. Стародворський та ін. Якубович ознайомив киян з основами тактики і програмою нової партії. «Ми,— згадував Шебалін,— були з ним згодні»¹¹. Оскільки № 10 «Народної волі» було вирішено друкувати в Дерпті, київські народовольці стали використовувати свою друкарню для підготовки випуску газети, яка мала бути органом Південно-Західної групи «Народної волі».

Наприкінці лютого 1884 р. до Києва прибув член Центральної групи «Народної волі» В. А. Караулов*, який повинен був прийняти всі справи від Шебаліних, бо останні мали виїхати з Києва для організації роботи в іншому місці.

А поліція вже уважно слідкувала за народовольцями. «У січні 1884 р.,— згадував Панкратов,— я приїхав до Києва разом з двома товаришами. За місяць до цього тут були великі арешти, і мене попередили, що київський розшук добре налагоджений, необхідно бути обережним... Я спробував поступити на завод, щоб там займатися пропагандою серед робітників. Але це мені не вдалося. Знімаю кімнату на Подолі (Костянтинівська вул., № 42.— В. К.) і поки що берусь за допоміжну революційну роботу. Ніякого стеження за собою не помічаю

роботу серед залізничників. Наприкінці літа 1882 р. вступив у місцеву народовольську організацію, а пізніше — у «Південно-Російську бойову дружину» «Народної волі». У вересні 1882 р. його було заарештовано, згодом звільнено і встановлено особливий нагляд. У 1883 р. був у Севастополі, Одесі, Харкові, де разом з народовольцями Панкратовим та Антоновим стежив за Судейкіним. На початку 1884 р. вступив у Південно-Російську групу «Народної волі» у Києві.

⁶ Текст цієї заяви було опубліковано в № 10 «Народной воли» (Література партії «Народная воля», М., 1930, стор. 231).

⁷ С. В а л к. «Социалист», орган юго-западной группы партии «Народной воли». — «Красный архив», 1929, № 2, стор. 207—211.

⁸ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 3, спр. 764, арк. 1—3 (гранки газети); ЦДІА СРСР, ф. 1410, оп. 1, спр. 479, арк. 1—2.

⁹ ББС, т. III, вип. 1, стовп. 539—541.

¹⁰ Петербурзька група вважала київську досить дійовою. — К истории процесса 21 (Письма и показания П. Ф. Якубовича). — «Красный архив», 1930, № I, стор. 82.

¹¹ М. П. Ше б а л и н. Назв. праця, стор. 161.

* Караулова, який приїхав з Парижа, з Шебалініним познайомив Є. Д. Степанов на своїй явці.

У той час до Києва приїхало немало нелегальних з різних кінців Росії, деякі тут і залишилися. Знову було відновлено зв'язки з молоддю, поставлена друкарня. Справа, очевидно, стала налагоджуватися. Час від часу бачу Стародворського, Мартинова, Р. (Раїса Кранцфельд.— В. К.) та інших. Мою квартиру відвідує мало людей. Живу під прізвисьмом Черновського... Тим часом за деякими вже стали стежити, і у дворі, де я жив, почали з'являтися підозрілі особи¹².

3 березня 1884 р. начальник Київського губерньського жандармського управління (ГЖУ) наказав одночасно заарештувати всіх учасників місцевої народовольської групи.

Крім друкарні, у Мартинова, Панкратова, Шебаліних, Шулепникової та інших затриманих осіб виявлено револьвери і патрони, багато нелегальної літератури, чужих і фальшивих паспортів, знімки печаток різних установ, хімічні препарати, керівництво для друкарської справи і для виготовлення вибухових речовин, а також листування з петербурзькими, харківськими і варшавськими революційними гуртками¹³.

У процесі додаткового обшуку, проведеного 15 квітня 1884 р. в головному корпусі духовної академії (де мешкав Дашкевич), було виявлено 2 листки добровільного збору «на користь народного визволення» (№ 1, 18), причому на останньому була печатка київської організації партії «Народна воля», повідомлення Центрального правління Червоного Хреста «Народної волі» про розпуск закордонного відділу правління і заміну його агентами, рукописи статті про провокаційну діяльність Дегаєва, а також статті Л. Тихомирова (член Центральної групи, обраної на Паризькому з'їзді народовольців), що починався словами «помилки революціонера і злочини зрадника не можуть змінити ходу історії», переписаний В. Карауловим (пізніше ці три матеріали з'явилися в десятому номері «Народной воли»¹⁴), закордонний паспорт Бендіна (з яким член ЦК «Пролетаріату» С. Куницький виїжджав за кордон) та ін.¹⁵

Під час обшуку у Шебаліних було знайдено 9 листів, які свідчили про зв'язки киян з петербурзькими народовольцями і де вказувались адреси: для листування київської групи з центральною петербурзькою через секретаря газети «Новости» Ф. К. Грекова¹⁶, для відправлення статей в редакцію журналу «Вестник «Народной воли», що виходив у Парижі, через співробітника журналу «Живописное обозрение» О. М. Павлова, для листів — народовольців О. П. Леонтьєвої, М. І. Тур, Толкачової. Крім того, для явки було вказано квартиру помічника секретаря столичного мирового з'їзду О. І. Юрасова з таким паролем: «Будьте ласкаві дати мені довідку в справі № 1001»¹⁷, а для листування з Варшавою — адресу М. І. Гандельсмана¹⁸ і ключ для шифру. Адреса письменника О. І. Ертеля¹⁹ використовувалася для листування київської групи з Петербургом через студента Петербур-

¹² В. С. Панкратов. К процессу 12-ти 1884 г. в Киеве. — «Былое», 1907, № 2, стор. 297.

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 7 діловодство, 1884 р., спр. 293 («О тайной типографии юго-западной группы партии «Народная воля», обнаруженной в Киеве»).

¹⁴ Литература партии «Народная воля», стор. 211—221.

¹⁵ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 316, оп. 1, спр. 171, арк. 3—37 (звинувачувальний акт).

¹⁶ ББС, т. III, вип. 2, стовп. 961—962; О. А. Сайкин. Из истории «Молодой партии «Народной воли». — «История СССР», 1971, № 6, стор. 79.

¹⁷ Хроника социалистического движения в России. 1878—1887, М., 1906, стор. 253.

¹⁸ ББС, т. III, вип. 2, стовп. 723—724.

¹⁹ О. А. Сайкин. Библиотека на Невском. — «Вопросы истории», 1966, № 12, стор. 208—209.

зького університету Д. О. Перелешіна *, що останній підтвердив після арешту 3 травня 1884 р. у Воронежі. Листи Караулова в Петербург надсилалися на адресу віце-адмірала Никонова для передачі його племінниці-народовольці М. Д. Никоновій. При обшуку в неї знайдено листи, з яких видно, що вона знала заарештованих у Києві народовольців студентів Київського університету М. Завадовського і Є. Степанова, а також слухачку акушерських курсів З. Г. Ге²⁰, про яку Никонова повідомила Завадовському і Степанову**.

До дізнання було притягнуто 18 чол.²¹ М. П. Стародворського вислано до Петербурга і в 1887 р. як учасника процесу 21-го народовольця засуджено до довічної каторги (з 23 червня 1887 р. до 25 серпня 1905 р. перебував у Шліссельбурзькій фортеці, помер у 1908 р.). Частина заарештованих покарано без суду: М. В. Білевичу і Г. С. Гуковичу на основі положення про посилену охорону за розпорядженням київського генерал-губернатора було заборонено перебування у Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській і Полтавській губерніях²², а бібліотеку Білевича (явка київських народовольців) закрито. Справа про Д. П. Гуковича²³ і М. М. Данилевського²⁴ була припинена через брак доказів. Було покарано також народоволок К. Ю. Левенталь і Є. М. Левіну²⁵.

У тому ж 1884 р., коли в Петербурзі проходив процес 14-ти народовольців (В. Фігнер та ін.), жандармський полковник Новицький (начальник Київського ГЖУ) підготував процес 12-ти (засідання Київського військово-окружного суду відбувалися з 1 до 8 листопада 1884 р.).

За належність до «Народної волі», створення підпільної друкарні, а деяких за збройний опір при арешті до суду було притягнуто 12 чол.,

* Пізніше кадет, член II Державної думи. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції працював у кооперації.

²⁰ ББС, т. III, вип. 2, стовп. 746—748. Заарештована 7 серпня, а з 9 листопада 1883 р. перебувала у Петропавлівській фортеці.

** Завадовський і Степанов — колишні вихованці Миколаївської гімназії, а Ге у 1882—1883 рр. брала участь у роботі народовольських офіцерських гуртків Миколаєва.

²¹ ЦДВІА СРСР, ф. 1351, оп. 1, спр. 6247 («Дознание, произведенное при КГЖУ в порядке закона 19 мая 1871 г. по обвинению именуемого дворянином Могилевской губернии Аполлиарием Борисовичем (Мартинов.—В. К.), действительного студента Михаила Шебалина, его жены Прасковьи Шебалиной, дворянки Варвары Шулепниковой, мещанина Василия Панкратова, дворянина Василия Караулова, студентов университета св. Владимира Макара Васильева, Николая Завадовского, Евгения Степанова, Якова Затворницкого, Владимира Мицкевича, Дмитрия Гуковича, студента КДА (духовной академии.—В. К.) Петра Дашкевича, сына чиновника Михаила Билевича, сыновей священников — Николая Данилевского, Николая Дирдовского, Георгия Гуковича и Николая Стародворского в преступлениях, предусмотренных 249, 250 и 977 статьями Уложения о наказаниях»). З них було: *дворян* — 7 (Білевич, Завадовський, Затворницький, Караулов, Степанов, Шебалін, Шулепникова), з *духовного звання* — 6 (Г. С. і Д. П. Гуковичі, Данилевський, Дашкевич, Дирдовський, Стародворський), *міщан* — 4 (Васильєв, Мартинів, Міцкевич, Панкратів), *купців* — 1 (Богораз-Шебаліна).

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1885 р., спр. 105 («О сыне священника Георгия Гуковиче и священнике Василии Базилевиче»); ББС, т. III, вип. 2, стовп. 1013—1014; вип. 1, стовп. 306.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1892 р., спр. 1162 («О враче Дмитрие Прокофьевиче Гуковиче»); ББС, т. III, вип. 2, стовп. 1014.

²⁴ ББС, т. III, вип. 2, стовп. 1068—1069.

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 5 діловодство, спр. 5428 («О мещанках Кларе Левенталь (по мужу Степановой) и Елизавете Левин»). За постановою Особливої наради від 9 жовтня 1884 р. Левенталь було вислано в Західний Сибір на 3 роки під гласний нагляд поліції. Ще в 1879 р. Левенталь була членом кам'янець-подільського народницького гуртка Крижанівського.

з яких четверо засуджено до каторжних робіт (В. С. Панкратова²⁶ на 20 років, К. Ф. Мартинова²⁷ і М. П. Шебаліна²⁸ — на 12, В. А. Караулова — на 4 роки), трьох (М. М. Васильєва²⁹, П. Г. Дашкевича³⁰ і В. В. Щуплепникову) вислано на поселення, двох (П. Ф. Шебаліну* і М. П. Дирдовського³¹) — на проживання в Сибір, а М. Н. Завадовського³², Я. М. Затворницького³³ та Є. Д. Степанова** виправдано***.

²⁶ ЦДІА СРСР, ф. 1093, оп. 1, спр. 288 («Документи комиссара Временного правительства по охране бывшего императора Николая II в г. Тобольске В. С. Панкратова»); В. С. Панкратов. С царем в Тобольске, Л., 1925; Государственное совещание, М.—Л., 1930, стор. 312. Після Шліссельбурзької фортеці (в якій він пробув з 24 грудня 1884 р. до 9 березня 1893 р.) Панкратова вислали на поселення до Вілюйська, звідки восени 1903 р. він нелегально прибув у Москву. Вступив у партію соціал-революціонерів (ПСР), брав участь у Грудневому збройному повстанні 1905 р. у Москві, після поразки якого виїхав за кордон. У 1906 р. його було обрано членом ЦК ПСР. У червні того ж року повернувся в Росію, а 8 травня 1907 р. заарештований у Москві. За постановою Особливої наради від 2 липня 1907 р. його було вислано під нагляд поліції на 5 років у Якутську область. У травні 1909 р. заочно знову обрано членом нового складу ЦК ПСР. У серпні 1917 р. був присутній на Державній нараді у Москві. 21 серпня 1917 р. призначений Тимчасовим урядом комісаром по охороні колишнього царя і його сім'ї (цю посаду обіймав до 24 січня 1918 р.). Був обраний до Всеросійських установчих зборів. Помер у Ленінграді 5 березня 1925 р.

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 5 діловодство, спр. 5491, ч. 7 («О Калининке Федуловиче Мартынове»). 20 грудня 1884 р. його посаджено у Шліссельбурзьку фортецю, де він перебував до 23 грудня 1896 р. Потім було вислано на поселення до Вілюйська на 14 років. У 1899 р. допоміг втекти з Якутська соціал-демократу Ю. Стеклову, виготовивши для нього фальшивий паспорт. У 1902 р. переїхав до Якутська, де 12 травня 1903 р. застрелився.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 5 діловодство, спр. 5491, ч. 6 («О Михаиле Петровиче Шебалине»). З 21 грудня 1884 р. до 23 грудня 1896 р. перебував у Шліссельбурзькій фортеці, а згодом його вислали на поселення до Вілюйська на 14 років. У 1902 р. йому дозволили жити в Якутську. 21 жовтня 1905 р. амністовано. Під час революції 1905 р. брав участь у діяльності прогресивних громадських організацій Якутська. У вересні 1906 р. виїхав у Твер. Не вступаючи формально у ПСР, підтримував її і допомагав її членам. 14 березня 1909 р. у нього проведено обшук. За постановою Особливої наради, затвердженою міністром внутрішніх справ 18 травня 1909 р., його вислано в Пінегу Архангельської губернії. Після закінчення 18 травня 1911 р. строку гласного нагляду виїхав у Степовий край. У 1914 р. переїхав у Астрахань, став членом місцевої організації ПСР, але в липні 1918 р. вийшов з неї. У лютому 1922 р. переїхав у Москву, де й помер у 1937 р.

²⁹ Помер 12 серпня 1928 р. у Москві («Правда», 14 серпня 1928 р.).

³⁰ ББС, т. III, вип. 2, стовп. 1092—1094.

* Померла 11 листопада 1885 р. в Московській пересильній тюрмі.

³¹ ББС, т. III, вип. 2, стовп. 1169—1170.

³² ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 5 діловодство, спр. 5495, ч. 2 («О сыне чиновника Николае Никандровиче Завадовском»); ББС, т. III, вип. 2, стовп. 1449—1451.

³³ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1884 р., спр. 1118 («О бывших студентах Затворничком и Евгении Степановс»).

** За розпорядженням департаменту поліції від 28 листопада 1884 р. за ним встановлено негласний нагляд. У лютому 1885 р. приїхав до Харкова, де вступив у місцеву народовольську групу. 21 грудня 1885 р. його заарештовано і притягнуто до дізнання при Харківському ГЖУ. За «височайшим повелінням» від 18 березня 1887 р. його мали вислати в Архангельську губернію під гласний нагляд на 5 років, але він емігрував. Жив у Парижі, де в 1888 р. вступив у «Союзний терористичний гурток» (І. М. Кашинцев, Б. Рейнштейн та ін.). Брав участь в організації лабораторії для виготовлення панклагіта (вибухової речовини). Після невдалого випробування бомби в лісі поблизу Парижа 17 травня 1890 р. за розпорядженням французьких властей і проханням російського департаменту поліції у нього було проведено обшук. 23 червня 1890 р. Паризький суд засудив його до тюремного ув'язнення на 3 роки і штрафу в 200 франків. Перебував у паризьких в'язницях і в одиночній в'язниці в Анжері. Згодом оселився в Лондоні. З Ф. В. Волховським і Степняком-Кравчинським працював у Фонді вільної російської преси. У 1894—1895 рр. був членом редколегії революційного журналу «Русский рабочий». У 1903—1905 рр. жив в Італії та Швейцарії, в 1906 р. повернувся в Росію. Ні до яких партій не належав. З 1925 р. працював у Визконкомі МОДР. Автор спогадів «Из заграничных воспоминаний старого народовольца», розміщених у журналі «Каторга и ссылка» (1926, № 3).

Так закінчилася ще одна спроба народовольців проводити революційну роботу. Незважаючи на певні успіхи, вони ніколи не мали для цього достатніх сил і досвіду. З цього приводу В. І. Ленін писав: «Ні пригноблення низів, ні криза верхів не створять ще революції.., якщо нема в цій країні революційного класу, здатного перетворити пасивний стан гніту в активний стан обурення і повстання»³⁴. Водночас вождь революції підкреслював, що жертви народовольців не були марними, бо «...вони сприяли — прямо чи посередньо — дальшому революційному вихованню російського народу»³⁵.

*** ЦДІА УРСР у Києві, ф. 316, оп. 1, спр. 172, арк. 337—348 (вирок). Генерал-лейтенант П. О. Кузьмін (колишній петрашевець), який головував на цьому процесі, виніс відносно м'який вирок, незважаючи на вимогу військового прокурора полковника Щербовича стратити всіх підсудних. За цей вирок Кузьміна було усунуто з посади, яку він займав. 4 грудня 1884 р. міністерство внутрішніх справ повідомило київському, подільському, волинському і тимчасовому чернігівському і полтавському генерал-губернатору, що Панкратова, Мартинова, Шебаліна і Караулова вирішено посадити у Шліссельбурзьку фортецю, що й було зроблено.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 189.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 223.

До 200-річчя повстання О. Пугачова

УЧАСТЬ УКРАЇНЦІВ У СЕЛЯНСЬКІЙ ВІЙНІ 1773—1775 рр.

І. Г. РОЗНЕР

Селянська війна 1773—1775 рр. завдала могутнього удару феодално-кріпосницькому ладові царської Росії*. Влітку 1774 р., коли вогонь повстання охопив значну частину її центральних губерній, у розвитку Селянської війни почався новий, кульмінаційний період. Головною рушійною силою повстання й на цьому етапі були знедолені маси — селяни-кріпаки, низи козацтва, городяни. Народи окраїн Росії також брали активну участь в антифеодальній, визвольній боротьбі.

В цьому повідомленні зосереджено увагу на участі українських повстанців у Селянській війні на її найвищому етапі. Це важливе питання, незважаючи на наявність значної кількості різноманітних документів, у нашій літературі висвітлене ще недостатньо. Автор даного повідомлення прагнув якоюсь мірою заповнити цю прогалину.

Вже з самого початку повстання О. Пугачов і його соратники приділяли центральним губерніям найголовнішу увагу. О. Пугачов, зокрема, виходячи з досвіду попередніх народних рухів у Росії, не раз вказував, що затримка повстанського війська на окраїнах (на Яїку, під Оренбургом, Уфою тощо) загрожує величезною небезпекою, бо це дасть змогу урядові захопити ініціативу, зібрати значні сили й кинути їх на придушення повстання.

Ось чому він вважав за необхідне відразу ж покинути Яїк, якнайшвидше досягти центру країни, підняти тут на боротьбу основні маси покріпаченого селянства, міщанства й козацтва і захопити Москву. Не раз говорив він своїм однодумцям: «пройдем мы в Москву, так как в

* Про участь українських повстанців у Селянській війні на початковому її етапі див.: І. Г. Рознер. Омелян Пугачов і Україна.— «Український історичний журнал», 1973, № 9, стор. 63—74.

главное место.., чем нам по хвостам-та хватать, так хвосты-та все тогда к главе приклонятся»¹.

В своєму плані походу повстанського війська в центр країни важливе місце О. Пугачов завжди відводив Україні. Він був певен, що українські трудящі також готові піднятися на боротьбу проти своїх гнобителів. У цьому, за його словами, він переконався під час свого неодноразового перебування на Україні. Ще до початку Селянської війни, в липні 1773 р., він говорив яїцьким козакам: «был-де я у черкасов (тобто на Україні.— *І. Р.*), ...и по России во многих городах, то примечал, что везде народ разорен» і взагалі «во всей России чернь бедная терпит великия обиды и разорении...», а козацтво — російське й українське — «ждет своего конечного разорения и истребления», тому він сподівався, що «ко мне много пристанет»². Не дивно тому, що з самого початку повстання О. Пугачов неодноразово звертався з маніфестами до пригнобленого українського люду, покладаючись не лише на достатню особисту обізнаність з життям українських трудящих, а й на своє знання української мови*.

Приступити до здійснення свого плану про похід у центр країни О. Пугачов зміг однак тільки влітку 1774 р., тобто лише через вісім місяців після початку повстання, до того ж — у значно складніших умовах**. Після глибокого обхідного маневру, уникаючи сутичок з урядовими військами, що переслідували його, О. Пугачов з рештками своєї Головної армії через Магнітну, Троїцьку та Осу швидко рушив до Волги. По дорозі до нього приєднувались невеликі повстанські загони. Занепокоена цариця відразу ж наказала князеві П. Голіцину вжити заходів, «не допускать злодеев не только перейтить реку Волгу, но и зближение их отвращать»³. 17 липня 1774 р. після короткої зупинки в Казані, О. Пугачову з тисячею повстанців удалося переправитись у с. Кокшайську через Волгу з наміром відразу ж іти до Нижнього Новгорода, а звідти — до Москви***

Однак слухний час для походу повстанського війська до Москви давно минув. Уряд зміцнив підступи до Нижнього Новгорода й Москви зі сходу та півдня. Тому Пугачов змушений був рушити від Кокшай-

¹ Дон и Нижнее Поволжье в период Крестьянской войны 1773—1775 годов. Сборник документов. Ростов-на-Дону, 1961, док. 107, стор. 206. Ще 28 липня 1773 р. О. Пугачов говорив своєму помічникові І. Зарубіну та іншим козакам, що саме тепер настав найсприятливіший час, щоб «взять Москву, ибо прежде наберу дорогою силу и людей будет у меня много, а в Москве де войск никого нет», бо майже всі вони на турецьких фронтах — Дунаї й Кавказі [Центральний державний архів стародавніх актів (далі — ЦДАСА), ф. ГА, Р. VI, спр. 422, арк. 33—33 зв.].

² ЦДАСА, ф. ГА, Р. VI, спр. 506, арк. 329, 183.

* Про те, що О. Пугачов розмовляв українською мовою, свідчило в різний час багато його близьких соратників. Козак Т. М'ясников, наприклад, розповів на допиті, що при першому знайомстві з Пугачовим у липні 1773 р. на Таловому хуторі (Яїк) Омелян звернувся до нього та його товаришів «по наречию малороссийскому» (ЦДАСА, ф. ГА, Р. VI, спр. 506, арк. 108 зв.). Яїцький же козак М. Лівкин на допиті в Петербурзі теж зазначив, що «речь его (Пугачова.— *І. Р.*) похожа на черкасскую», тобто українську [Центральний державний військово-історичний архів (далі — ЦДВІА), ф. 20, оп. 47, спр. 2, арк. 12 зв.]. Оренбурзький хорунжий Р. Чоботарьов відмітив, що «речь его (Пугачова.— *І. Р.*) сбивается на черкасскую», навіть тоді, коли він намагається говорити як «справжній» цар (ЦДАСА, ф. ГА, Р. VI, спр. 432, арк. 1—7).

** Про причини затримки Головного повстанського війська на Яїку з вересня 1773 р. по квітень 1774 р. (проти волі О. Пугачова і деяких його прихильників) див.: Й. Г. Рознер. Казачество в Крестьянской войне 1773—1775 гг., Львов, 1966, стор. 47—71, 117—153.

³ Державна публічна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна (далі — ДПБ), рукописний відділ, ф. 222, кн. XVII, арк. 47—48.

*** Трофимов, який перебував тоді при штабі Пугачова, заявив на допиті, що «намерение имел он, Пугачев, ...следовать прямо через Нижегородскую губернию в Москву» (ЦДАСА, ф. ГА, Р. VI, спр. 512, ч. II, арк. 149 зв.).

ська до Алатиря*. Полковник І. Міхельсон зі своїм кінним корпусом тим часом, за його власними словами, спішно «слідовав по Московской дороге к Чебоксару, чтобы отрезать изменническое наклонение от престольнаго града Москвы»⁴. Одночасно на повстанців наступала армія генерала Ф. Щербатова, щоб притиснути їх до Волги, доки надійдуть урядові війська з турецьких фронтів. До того ж уряд, незважаючи на великі успіхи російських військ за Дунаєм, поспішав будь-що укласти мир з Туреччиною, щоб розв'язати собі руки для придушення повстання. 23 липня 1774 р., якраз у день вступу О. Пугачова в Алатир, спеціальний гінець П. Рум'янцева привіз до Петербурга довгоочікувану тут звістку про укладення миру з турками. «Я сей день,—раділа Катерина II,—почитаю из счастливейших в жизни моей!» Справді, війська з турецьких фронтів негайно, форсованим маршем рушили в центр країни. Того ж дня, 23 липня, по всій країні було розіслано царський маніфест про «щасливе» укладення миру з Туреччиною, а головне — про рух армій з фронтів, через Україну, на придушення повстання. «Уже и все наши войски,—підкреслювалося в маніфесті,—стоящия по границам Украины и Польши, с поспешностью идут внутрь российских губерний, на истребление злодейских бунтовщиков и на наказание всех тех жителей, которые не только дерзают к бунтовщику приобщаться, но... и помогают ему»⁵.

За таких обставин склалися дуже несприятливі умови для народного повстання на Україні. Адже саме через Запоріжжя, Лівобережжя, Слобожанщину рухались на Поволжя численні урядові війська з фронтів. Ще 30 липня Катерина II писала головнокомандуючому цими військами П. Паніну: «Итак, кажется, против (Пугачева) столько наряжено войска, что не страшна ли таковая армия и соседям была?»⁶. На початку серпня Панін просив додатково «ввести в границы часть полков из Крыма и Турции для усмирения черни и в предупреждении появления одновременно нескольких Пугачевых»⁷. 9 серпня він наказав усім командирам полків повсюдно оголошувати, що за ними рухається вся армія з фронту — 10 000 чол., а щоб залякати населення, звелів прилюдно стратити «зачинщиков». Одночасно церква поширювала в народі «увещевание» від Синоду⁸.

До того ж, не слід забувати, що Правобережна Україна ще була тоді під владою панської Польщі. Значну підтримку самодержавству подали в цей період лівобережне шляхетство й козацька старшина. Саме в ці роки вони посилено добивалися у престолу офіційного зрівняння в правах з «благородним» великоросійським дворянством, остаточного покріпачення ними українських посполитих і т. д.⁹ Щоправда, серед певної частини панівного класу в Росії та на Україні вже з'явилися в той час окремі особи, які, боючись наростаючого гніву народних мас, засуджували найнегативніші вияви феодалізму, наполя-

* Нижегородский губернатор, наприклад, повідомляв, що хоча Пугачов «вошел в моей губернии..., имея намерение... идти на Нижней, но, получив сведение через чюваш, что оной укреплен и к отвращению приуготовлен, пошел через Курмышский уезд в Алатырь» (Пугачевщина. Сборник документов, т. II, М.—Л., 1929, док. 114, стор. 304).

⁴ ДПБ, рукописний відділ, ф. 222, кн. V, арк. 100—101.

⁵ Пугачевщина, т. III, М.—Л., 1931, док. 143, стор. 277.

⁶ Сборник русского исторического общества (далі—Сб. РИО), т. VI, СПб., 1871, стор. 86.

⁷ Там же, стор. 90.

⁸ Н. Дубровин. Пугачев и его сообщники, т. III, СПб., 1888, стор. 151, 152.

⁹ Див.: І. Г. Рознер. Соціально-економічні вимоги представників українського шляхетства та козацької старшини в 60-х роках XVIII ст.—Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Вип. 7, К., 1972, стор. 90—101.

гали на деякому поліпшенні становища низів, послабленні кріпосницького гноблення. Проте вони хотіли досягти цього шляхом реформ «згорі», поширення освіти тощо¹⁰. Та й було їх тоді ще надто мало.

І все ж, незважаючи на несприятливі умови, Селянська війна в Росії мала великий вплив на розгортання антифеодалного руху народних мас України. Саме в цей критичний для повстання період українські трудящі подали значну допомогу своїм братам — росіянам, казахам, башкирам у їх смертельному бою з гнобителями, підтримали їх спробу звільнитися від ненависного кріпосницького ярма. Про піднесення антифеодалного руху на Україні якраз у цей період свідчить чимало даних. Так, зокрема, аналіз справ Таємної експедиції від 1774 р. щодо «розголошень» про Пугачова показав, що «наибольшее распространение эти толки... имели на Украине»¹¹. Масовими стали втечі селян на Запоріжжя, а також на Слобожанщину, інколи ще на Дон тощо. Почастішали збройні сутички втікачів з властями, з поміщиками.

На Запоріжжя втікали також російські селяни, військові поселенці, солдати. За наказом Г. Потьомкіна було складено реєстр «Сколько военнослужащих (и) их фамилий, государственных и помещичьих поселен бежало в запорожские места... с 1767 (до) 1774 года июня по 21 число». З'ясувалося, що всього утік 3201 чол., а рапорт генерала В. Черкова від 4 квітня 1775 р. свідчить, що тільки з Катерининської та Єлисаветградської провінцій на Запоріжжя подалося 5374 чол. Насправді ж кількість «біглих» була більшою, бо, як зазначалося в реєстрі, на Запоріжжя втекло «и сверх того немалое ж число полковых целыми ротами, а из владельческих (підданих.— *І. Р.*) слободами со всеми селениями людей»¹².

Масовий приплив збіглих на Запоріжжя загострив і без того надзвичайно напружену тут обстановку. Запорожці посилили боротьбу проти власної старшини й самодержавства. Раз у раз виникали збройні сутички козаків зі старшинськими каральними загонами, царськими гарнізонами, іноземними військовими колоністами т. зв. Єлисаветградської провінції тощо¹³. За словами сучасника, генерал-майора О. Ригельмана, запорожці «форпосты, команды и заставы для прохода за границы и в возвратном своем пути разбивали и до смерти многих побили»¹⁴. Певним підтвердженням слів Ригельмана може бути «Дело о нападении запорожских казаков на Елизаветградскую провинцию» від 1774 р.¹⁵ На думку англійського посла Р. Гуннінга, «Восстание запорожских казаков, упомянутое в последней моей депеше, было вызвано нападениями на их территории со стороны некоторых колонистов»¹⁶.

Катерина II добре розуміла, що антифеодалний рух на Запоріжжі поживається під безпосереднім впливом повстання в Поволжі, взагалі в Росії. Ось чому вона звинувачувала запорожців у непокорі, спробі знищити поселення колоністів й переселити їх жителів на Запоріжжя. В своєму указі від 3 серпня 1775 р., наприклад, вона запев-

¹⁰ Див.: М. М. Штранге. Демократическая интеллигенция России в XVIII в., М., 1955.

¹¹ С. Пионтковский. Архив Тайной экспедиции о крестьянских настроениях. 1774 г.— «Историк-марксист», 1935, кн. 7, стор. 92.

¹² ЦДВІА СРСР, оп. 194, зв. 183, спр. 4, арк. 3—7.

¹³ Див.: В. О. Голобуцький. Запорізька Січ в останні часи свого існування, К., 1961, стор. 129—130.

¹⁴ Летописное повествование о Малой России А. Ригельмана, М., 1847, стор. 32.

¹⁵ ЦДАСА СРСР, ф. Секретная экспедиция Сената, спр. 292, арк. 1—11.

¹⁶ Сб. РИО, т. XIX, СПб., 1876, стор. 456—466.

няла, що запорожці дозволяють собі, «приходя отчасу в вящее неистовство, и собирався вооруженною рукою для насильственного себе возвращения мнимых своих земель Новороссийской губернии, невзирая и на то, что мы императорскою нашою грамотою от 22 мая минувшаго 1774 года... строгое им подтверждение учинили воздержаться от всякаго своеволства и оставить спокойно все настояция селения». Вони, зокрема, стали «уводить еще из... поселенных полков — гусарского и пикинерскаго, ...коих всего и уведено в Запорожье до восьми тысяч душ»¹⁷.

Напружена обстановка, що створилася на Запоріжжі,—небувале загострення соціальних конфліктів — примусила тепер, у 1774 р., частину вищої старшини погодитися з давньою пропозицією самодержавства про докорінну реорганізацію Запорізького війська на зразок Донського, Яїцького і т. д., тобто на виключення з нього всіх «бунтівних» елементів, насамперед, сіроми, на скасування традиційного права козаків брати участь у виборі старшин на радах і т. д., на перетворення «відібраних» запорожців (головним чином, заможних власників хуторів і промислів тощо) у замкнутий привілейований стан, у знаряддя царизму, а старшин — у дворян і т. д. З цією метою в 1774 р., таємно від козаків, до Петербурга було послано старшину Антона Головатого, який мав «якнайпідданіше» запропонувати «новый план для управления Сечи и новую форму службы и управления ее». Автори цього проекту пропонували, зокрема, «все буйные, непреклонные к порядку головы, как из чиновников (тобто старшин.— *І. Р.*), так и казаков, под разными предлогами удалить или вывести из войска, ...тогда объявить в войске новое устройство и порядок, сходные с тем, что в Донском войске... Переписать всех казаков, вошедших в новый состав войска, и из-за (понад.— *І. Р.*) того, не принимать ни одного человека»¹⁸. Однак на цей час доля Запорізького, а втім і інших козачих військ — Донського, Волзького, Яїцького тощо — була вже вирішена: уряд постановив покінчити з цими небезпечними вогнищами антифеодального протесту відразу, як тільки буде придушено повстання, а потім поширити на них загальноімперські кріпосницькі порядки. Г. Потьомкін, ознайомившись з проектом запорізьких старшин, прямо заявив А. Головатому: «Не можно вам оставаться. Вы крепко расшалились и ни в каком виде не можете уже приносить пользы»¹⁹.

Великого напруження досягла в цей час обстановка і в Слобідській Україні, найближчій територіально до театру повстання. 28 серпня 1774 р. місцевий губернатор Щербинін з тривогою повідомляв Панину, що «без войска далней благонадежности чаять не можно, ибо приметна слабость народная», і тому, мовляв, «упреждаю мои выпрашиваниями хотя малова числа войска»²⁰. У повідомленні графу В. Мусіну-Пушкіну Щербинін схильний був пояснити настрої населення ще й впливом маніфестів Пугачова, який «розсылает свои наущения... и тем замешивает народ»²¹. 4 серпня 1774 р. головнокомандуючий каральними військами граф Панин скаржився Катерині II на «крайнюю ненадежность» двох слобідсько-українських пікинерських полків, які мали бути направлені проти Пугачова²². 25 серпня 1774 р. уряд одержав донсення Щербиніна «о отправлении в Воронежскую

¹⁷ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів, К., 1970, док. 317, стор. 562, 563.

¹⁸ «Отечественные записки», т. VI, СПб., 1839, отд. II, стор. 8.

¹⁹ «Отечественные записки», т. VI, СПб., 1839, отд. II, стор. 9.

²⁰ Пугачевщина, т. II, док. 81, стор. 242.

²¹ Там же, т. III, док. 83, стор. 174.

²² Сб. РИО, т. VI, СПб., 1871, стор. 95.

губернію артилерії и принятых в Слободской против мятежников мерах»²³.

Дуже важливу роль у дальшому розгортанні Селянської війни на цьому її етапі відігравали також українці — селяни, козаки тощо, які жили в Поволжі, на шляху руху Головного пугачовського війська. Воно вже під Саратовом (тобто на початку серпня) налічувало близько 10 тис. чол. Проте озброєних було не більше 2 тис., а решту становили старики, жінки, діти²⁴.

За таких умов надзвичайно важливе значення мало прибуття 11 серпня до О. Пугачова в Камишин (Дмитревськ) «малороссийских казаков 600 человек конных» із заволзької Покровської слободи. Частина жителів Покровської слободи на 100 човнах супроводжувала армію Пугачова, захищаючи її фланг²⁵.

Дальший похід повстанської армії через селища Волзького козачого війська, яке значною мірою складалося з українців, був триумфальним: російські та українські селяни й козаки повсюди радо зустрічали Пугачова, приєднувались до нього²⁶. Отаман Волзького війська В. Персидський утік до Царицина, а на його місце козаки обрали 17 серпня козака ж Василя Венеровського²⁷.

З приєднанням до Головної армії О. Пугачова жителів малоросійської Покровської слободи, а потім козаків Волзького війська, число українців у ній значно зросло. Полковник І. Міхельсон, який переслідував повстанців, 18 серпня рапортував П. Паніну, що Пугачов «поспешал, имел... немалую... по большей части малоросиян» армію²⁸. Хоч це твердження Міхельсона й сильно перебільшене, все ж той факт, що питома вага українських повстанців у війську в цей період була чималою, не викликає ніякого сумніву.

Успіхи повстанської армії в Нижньому Поволжі сприяли піднесенню антифеодальної боротьби в російських та українських донських станицях, хоч мало не вся територія по Дону була зайнята царськими військами, а більшість козаків-донців усе ще перебувала на фронтах. 16 серпня командир урядових військ на Дону бригадир Бринк, наприклад, рапортував генералові Щербиніну, що «донцы худыя мысли имеют, и некоторой подлой народ охотно бунтовщика Пугачева ожидают»²⁹. Повстанські загоони з козаків і селян дедалі частіше нападали на урядові регулярні частини. На початку жовтня, наприклад, відбувся запеклий бій із загоном повстанців, що, як рапортував отаман С. Суліц, складався з донців, російських кріпаків і «приписних малороссиян»³⁰. 7 вересня, як видно з донесення отамана А. Луковкіна, біля Філоновської станиці відбулася битва з повстанським загоном, що налічував «более 1000 человек разного звания мужиков и хохлов», у яких було «5 самых малых пушечек» і які пробивались «в соединенне с... Пугачевым»³¹. 30 вересня отаман А. Луковкін повідомив П. Паніна про бій з повстанським загоном «в числе более 300...», що складався «из великороссийских мужиков и малороссиян», котрі також ішли «в соединенне к толпе... Пугачева... на Волге». Під час бою, запевняв

²³ Архив Государственного Совета, т. I, СПб., 1869, стор. 455.

²⁴ ЦДВІА СРСР, ф. 20, оп. 47, спр. 4, арк. 509.

²⁵ Дон и Нижнее Поволжье..., док. 103, стор. 183; док. 55, стор. 102; док. 100, стор. 178.

²⁶ Пугачевщина, т. II, док. 71, стор. 218.

²⁷ Дон и Нижнее Поволжье..., док. 107, стор. 201.

²⁸ Там же, док. 45, стор. 80 (курсив наш.— I. P.).

²⁹ Пугачевщина, т. II, док. 78, стор. 237.

³⁰ Дон и Нижнее Поволжье..., док. 88, стор. 159 (курсив наш.— I. P.).

³¹ Там же, док. 95, стор. 169.

він, повстанців «до 200 побито всмерть и в реке Медведице потонуло; да и живых и раненых взято в плен не мало ж число и 2 хорунги отбито»³².

Вогнем повстання були охоплені в цей час значні райони сусідніх з Доном Воронежської, Саратовської та Пензенської губерній, певну частину населення яких у XVIII ст. також становили українські переселенці, переважно селяни³³. Вони об'єднувалися в загони, нападали на поміщиків і царських чиновників і, як рапортував губернатор, «обольщаясь тем во всем, им (пугачовцам.— *І. Р.*) помогают, и сами они — однодворцы, дворовые люди и крестьяня призывают в их селени и всех дворян, каво ни застанут, умерщвляют, а пных, брав из домов, отводят, где есть те воровские партии»³⁴. На середину серпня окремі закони повстанців, у тому числі й ті, що склалися з українських поселенців Воронежської губернії, діяли в районі Козлова, тобто на підступах до Москви — приблизно за 300 км на південний схід від неї³⁵.

Важливу роль відіграли українські поселенці в розвитку повстанського руху також на території сусідньої — Пензенської губернії. Комендант Ново-Хоперської фортеці І. Аршенський, наприклад, повідомляв, що повстанці, «держась по Хопру, въезжают в селения партиями, умерщвляют дворян и имущество их грабят»³⁶. В пізнішому рапорті Аршенського (від 24 серпня) повідомлялося про участь у повстанні «слободы Романовки малороссов» (курсив наш.— *І. Р.*). Слобідський отаман Г. Попов «взял во общество свое из слободы человек з двадцать малороссиян, на подводах и верхами» й рушив у похід. В слободі Макашівці «малороссиане встретили их», і Попов наказав своїм помічникам «збирать... малороссиан во общество свое»³⁷. На допиті 7 січня 1775 р. полонений повстанець Я. Бударин — кріпак князя Куракіна — розповів, яку допомогу подали йому й іншим українські поселенці Пензенського краю: в «хохлацкой слободе... Миловатке», а також «хохлацкий же хутор», звідки вони пішли «в хохлацкую слободу Кленовку и... начевали», а потім — у «хохлацкой, называемой Боландинской, городок Пензенского уезду»³⁸.

Антифеодальна боротьба у Воронежсько-Пензенському краї набрала дуже запеклого характеру. Повстанці виявляли виключну сміливість і рішучість, що змушені були визнати навіть їх кати. Полковник Міхельсон, наприклад, писав про селянина І. Томиковського з загону славетного пугачовського полковника з українців Івана Старицького: «он, Томыковский... вооруженной, верхом... сражался, оказывая мужество; ...драгуна Ивана Бородулина пикую крепко ранил, полеваго командира майора Дица, драгунского порутчика Денисьева, адъютанта Романова и вахмистра Бычкова, отрезав от команды, до закрытия из глаз их, гнали и всех покололи до смерти»³⁹.

І на цьому, найвищому етапі руху в безпосереднє оточення Пугачова входило й, таким чином, брало активну участь у керівництві Селянською війною чимало отаманів з українців — полковники Олек-

³² Там же, док. 99, стор. 173 (курсив наш.— *І. Р.*).

³³ С. И. Тхоржевский. Пугачевщина в помещичьей России. М., 1930, стор. 180—181.

³⁴ ЦДВІА СРСР, ф. 20, оп. 47, спр. 4, арк. 426.

³⁵ Пугачевщина, т. III, док. 70, стор. 151—153.

³⁶ ЦДВІА СРСР, ф. 20, оп. 47, спр. 4, арк. 426.

³⁷ ЦДАСА СРСР, ф. ГА, розр. VI, спр. 467, ч. 1, від. 23, арк. 3—7.

³⁸ Пугачевщина, т. III, прилож. 7, стор. 462.

³⁹ Там же, т. II, док. 43, стор. 90.

сандр Суходольський, Дорофій Загуменний, Іван Каменський, Іван Старицький, Василь Журба та ін. Майже всі вони діяли в складних умовах, у глибокому тилу ворога, підготовляючи тут сприятливу обстановку для підходу Головної повстанської армії. Бо хоч Пугачов і змушений був повернути ще далі на південь — до Пензи, Саратова, Царицина, він все-таки весь час намагався знайти слабке місце серед військ противника, що оточували повстанців, і знову рушити на північний захід, до Москви⁴⁰. Для здійснення цього плану він усіляко намагався підіймати на боротьбу селянські маси центральних губерній Росії, Слобідської та Лівобережної України, донських і запорізьких козаків тощо. Своїми діями в глибокому тилу ворога полковники Пугачова, а також окремі групи розвідників-агітаторів з маніфестами й відозвами повинні були всіляко сприяти реалізації цього плану, від здійснення якого значною мірою залежала доля всього руху.

Одним з найталановитіших організаторів селянських мас виявився в цей час близький соратник О. Пугачова, «самозванцев чиновник», «сообщник и наперсник» полковник Олександр Суходольський. Після переправи Головної повстанської армії через Суру Суходольський і його загін розгорнули дії в західному напрямі, в бік Шацька й Тамбова, всюди піднімаючи селян і перетинаючи шлях царському війську під командуванням І. Міхельсона, яке невідступно переслідувало Пугачова. Між Суурою, Окою і Цною Суходольському вдалося створити один з найбільших повстанських центрів, який наприкінці липня — на початку серпня навіть загрожував підступам до Москви. Боротьба селян досягла тут особливої гостроти й драматизму: «Не могу вашему ссытельству довольно изъяснить,— рапортував І. Міхельсон П. Паніну 8 серпня,— сколь великое зло вкоренилося в сердцах здешнего народа: все зделанная варварства в здешних местах дворянству... учинены единственно помощью крестьян, которые, стараясь всячески, скрывающих в лесах своих господ и прикащиков ловили и отвозили Пугачеву, а другия и сами вешали». Керівником повстання в цьому районі він оголошував «начальника оной, названного полковником, донского казака Александра Суходолскаго». З огляду на це, визнавав Міхельсон, він змушений був вдатися до глибокого обхідного маневру, і тому, «...будучи принужденным ко удержанию злодея от стороны Москвы, делать великой крюк, ныне от него отстал»⁴¹. Завдати поразки Суходольському війську Міхельсона змогло тільки 3 серпня в жорстокому бою в 40 верстах від Починок. Про те, що йому вдалося розбити «злодейскую толпу человеках в 200, по большей части барских людей, конми предводительствовал... Суходольский», Міхельсон рапортував як про найважливішу подію. При цьому він вказав на незвичайний героїзм повстанців, які «не давались в руки живыми»⁴². Захопленого в полон Суходольського граф Панін звелів віддати на нелюдську страту: «Пленного самозванцова чиновника Суходольского, ...распрося в достоверности о намерениях и положении изменника под непопадным истязанием, отрубя наперед... руку, ...в селе Починках на большой дороге повесить с надписью: «Государственный изменник, сообщник и наперсник самозванца и бунтовщика Емельки Пугачова. Принял достойную казнь своего злодеяния и измены»⁴³.

Велику роль у розгортанні Селянської війни далі на південний захід відіграв полковник Іван Михайлович Каменський, «родом житель города Острогожска».

⁴⁰ Див.: И. Г. Рознер. Казачество в Крестьянской войне, стор. 162—178.

⁴¹ Пугачевщина, т. III, док. 37, стор. 78—79.

⁴² Там же, т. II, дополн. 61, стор. 393.

⁴³ Там же, т. III, док. 147, стор. 284.

Іншим близьким соратником О. Пугачова, що відіграв видатну роль у розвитку Селянської війни в Поволжі, був полковник Дорوفій Загуменний — колишній заводський робітник.

Доля Д. Загуменного, як і багатьох інших повстанських керівників, невідома. Так, не встановлено, зокрема, де подівся бунчужний, тобто начальник особистої охорони Пугачова, український козак Іван Безштанний⁴⁴.

Тим часом 21 серпня Головна повстанська армія досягла Царици-на. Тут на бік Пугачова перейшла шестисотенна команда донців, серед яких було чимало й запорожців. З цього часу, як показали на допиті козаки Тарасов і Кухтін, у Пугачова було особливо «много казаков донских и запорожских»⁴⁵. О. Пугачов розраховував тепер штурмом взяти Царицин, потім іти з Головною армією на Дон, а звідти, разом з донськими козаками, на Москву. Полонений писар головного штабу повстанців А. Дубровський-Вепровський показав 27 вересня: «А намерени у него, Пугачева, были: развить город Царицын и Черной Яр, поворотить на Дон и склонить все Донское казачье войско, а з Дону итти в Москву»⁴⁶. Однак Царицина повстанцям узяти не вдалося. Кільце урядових військ дедалі більше змикалося навколо них.

25 серпня біля Чорного Яру Головну повстанську армію (близько 10 000 чол., але, за словами очевидця Усачова, «по большей части невооруженную, верхоконную и едущую на телегах» з сім'ями) наздогнали урядові війська⁴⁷. Розгорівся кривавий бій, у якому повстанці зазнали поразки. Як доносив полковник Міхельсон, ним «на месте сражения, в догонку... в лесу над Волгою побито и потоплено до 2000 человек, ...живых взято более 6000, в числе коих... Пугачевы дочери»⁴⁸.

Близько 700 повстанцям на чолі з О. Пугачовим та іншими його соратниками 25 серпня вдалося вирватись із оточення й переправитись на лівий берег Волги. З Пугачовим була його дружина, «малороссийского казака Недужева дочь» — Софія Дмитрівна (їй було тоді 32 роки) і дев'ятирічний син Трохим, обидва «верхи на конях». Софія Дмитрівна брала участь у поході і боях повстанської армії, починаючи від Казані, де вона була звільнена з дітьми з тюрми Пугачовим, і до останнього моменту, виявляючи завжди надзвичайну стійкість і відвагу⁴⁹. На лівий берег Волги переправились пізніше й інші невеликі загони повстанців і серед них уже згадуваний бунчужний Пугачова Іван Безштанний з десятьма яйцькими козаками⁵⁰. Становище Пугачова в той час було надзвичайно складним: почалася холодна, вітряна погода, а багато повстанців було «в одних только кафтанах, а другие в рубашках», без будь-яких запасів їжі. Проте вони були сповнені рішучості продовжувати боротьбу. Пугачов мав намір прорватися через армійські частини, знову перебраться в зручному місці на правий берег Волги, підняти на повстання народ, відновити Головну армію й рушити на Москву⁵¹. З цією метою він спробував 29 серпня переправитись через Волгу поблизу Камишина. Однак виявилось, що правий берег пильно охороняється урядовими військами, й Пугачову довелося повернути на схід, «до малороссийской слободы»⁵², назва якої неві-

⁴⁴ ЦДВІА СРСР, ф. 20, оп. 47, спр. 4, арк. 508.

⁴⁵ Дон и Нижнее Поволжье... стор. 16 (курсив наш.— *І. Р.*).

⁴⁶ Пугачевщина, т. II, док. 72, стор. 222.

⁴⁷ ЦДВІА СРСР, ф. 52, оп. 194, спр. 61, арк. 73—74.

⁴⁸ Дон и Нижнее Поволжье..., док. 77, стор. 132.

⁴⁹ Восстание Е. Пугачева. Сборник документов, док. 26, стор. 177.

⁵⁰ ЦДВІА СРСР, ф. 20, оп. 47, спр. 4, арк. 508.

⁵¹ Сб. РИО, т. VI, стор. 103, стор. 186.

⁵² ЦДАСА СРСР, ф. ГА, розр. VI, спр. 505, коробка 2, арк. 186 зв.; Восстание Е. Пугачева, док. 26, стор. 177.

дома. Проте навіть тепер він усе ще поривався на правий берег Волги. У цей критичний момент, коли іншої надії вже не залишалось, він вирішив спробувати рушити морем у Запорізьку Січ і тут, піднявши запорожців, донців, селянство центральних губерній, знову рушити на Москву, цього разу вже з півдня. За словами Ів. Творогова, зібравши повстанців на раду, Пугачов сказав їм: «Как де вы, детушки, думаете? Советуйте, куда нам теперь итти!.. Я де думаю итти вниз по Волге и, собрав на ватагах хлеба, *пробраться морем к запорожским казакам*»⁵³. Однак навколо О. Пугачова вже визрівало насіння змови. Яїцькі угодівські старшини І. Творогов, І. Чумаков та інші сподівались заслужити собі прощення у цариці мерзенною зрадою — видачею ватажка повстання. «Нет, ваше величество! — заявили вони Пугачову. — Воля ваша, — хоть головы руби, мы не пойдём в чужую землю! Што нам тамо делать!» На це Пугачов іронічно відповів їм: «Ну да куда же вы думаете? Ин пойдём в Сибирь»⁵⁴. Пропозицію змовників іти на Яїк Пугачов рішуче відкинув: «Нет, де, на Яик я не еду, а поидиомте лутче назад, да станем пробиратца в Москву». У відповідь на це змовники заарештували Пугачова. Багато козаків (Василь Коновалов, Сидір Кожевников та ін.), побачивши свого ватажка зв'язаним зрадниками, запротестували: вони підійшли до змовників, «спорили против их такими словами: «Напрасно де вы это вздумали делать! Разве хотите насмерть итти». З огляду на це змовники поспішили, «бояся, дабы они не зделали какой заварихи, арестовать, отобрали у них ружья и сабли»⁵⁵. Останню спробу звільнити Пугачова з рук змовників зробили молодий повстанець — українець Харько разом з яїцьким козаком Михайлом Маденовим. Як розповідали згодом змовники, Пугачов, якого вони на одному з привалів тимчасово розв'язали, скористався послугою «малолетка, по прозванию Харьки.., положившего возле себя на землю шашку и пистолет, схватил оные, и, обнажа саблю, бежал прямо на нас.., сидевших в то время в одной куче на траве»⁵⁶. Однак спроба застрелити зрадників не вдалася. Харько встиг, очевидно, сховатися, а Маденова за те, що теж «хотел было Пугачеву помогать», змовники, за їх власними словами, «кто копьями, а другия оружейными стволами прибили до полусмерти» і «оставили чуть жива на месте»⁵⁷. 15 вересня 1774 р. зрадники доставили О. Пугачова в Яїцьке містечко й передали його представникові Катерини II гвардії капітанові С. Маврину.

Так закінчився другий, кульмінаційний етап Селянської війни 1773—1775 рр. І на цьому етапі, як бачимо, нездолені українські трудящі — закріпачене селянство, козацтво тощо — билися поряд з російськими та іншими повстанцями. Своїми визначними успіхами, небувалим розмахом Селянська війна сприяла дальшому об'єднанню сил трудящих народів Росії навколо свого старшого брата — великого російського народу в спільній боротьбі проти гніту поміщиків і самодержавства.

⁵³ Пугачевщина, т. II, док. 44, стор. 154—155 (курсив наш. — І. Р.).

⁵⁴ Там же, стор. 155.

⁵⁵ ЦДАСА СРСР, ф. ГА, розр. VI, спр. 506, арк. 365—366 зв.

⁵⁶ Дон и Нижнее Поволжье., док. 106, стор. 197.

⁵⁷ Там же, ф. ГА, Р. VI, спр. 506, арк. 365—367.

Записки

До днів преси і радіо

В. С. Хелемендик

**З ІСТОРІЇ ВЗАЄМОДІЇ
ПРЕСИ, РАДІО І ТЕЛЕБАЧЕННЯ
У СПРАВІ ПІДВИЩЕННЯ ТРУДОВОЇ
І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ
АКТИВНОСТІ ТРУДЯЩИХ
(1924—1967 рр.)**

На сучасному етапі комуністичного будівництва зростає значення пропагандистської й агітаційно-масової роботи, яку здійснює партія з допомогою преси, радіо і телебачення. На грудневому (1973 р.) Пленумі ЦК КПРС зазначалося, що основними факторами розвитку радянської економіки є інтенсифікація суспільного виробництва, підвищення трудової і політичної активності мас, широке залучення їх до участі у Всесоюзному соціалістичному змаганні, яке розгорнулося в країні у відповідь на Звернення ЦК КПРС до партії, до радянського народу. В боротьбі за дострокове виконання завдань четвертого, визначального року дев'ятої п'ятирічки преса, радіо і телебачення покликані відіграти важливу роль. Зросли масштаби комуністичного будівництва, науково-технічна революція, завдання виховання нової людини, загострення ідеологічної боротьби між капіталізмом і соціалізмом вимагають від працівників преси, радіо і телебачення дальшого посилення в їх роботі принципів партійності і наукової об'єктивності, оперативності й емоційної дії підготовлюваних ними інформаційних матеріалів, їх диференційованої подачі з урахуванням теоретичної підготовки, політичного і культурного рівня різних категорій слухачів.

ЦК КПРС орієнтує партійні організації на підвищення трудової і політичної активності трудящих, зміцнення їх соціалістичної свідомості, посилення виховання в комуністичному дусі. Сучасні технічні засоби радіо, телебачення і преси становлять основу для своєчасного поширення серед мас правдивої політичної інформації, їх мобілізації на дострокове виконання планів дев'ятої п'ятирічки. Засоби масової інформації виступають могутнім знаряддям партії в боротьбі за успішне втілення в життя рішень XXIV з'їзду КПРС. У зв'язку з цим, зокрема, особливого значення набуває історичний досвід по цілеспрямованому використанню партією преси, радіо і телебачення для розвитку трудової і суспільно-політичної активності мас і народної ініціативи, розгортання соціалістичного змагання. В ході будівництва соціалізму поступово сформувалися організаційні форми кооперування діяльності преси, радіо і телебачення.

Соціалістичний лад створив усі необхідні умови для діяльності журналістики відповідно до потреб суспільства, для розвитку коорди-

нації її складових частин та взаємодії між ними з метою підвищення трудової і суспільно-політичної активності трудящих. Методологічні принципи кооперування різних видів партійної інформації та політичної пропаганди розроблені у працях В. І. Леніна післяжовтневого періоду. Володимир Ілліч не раз звертав увагу на необхідність всебічного використання можливостей, закладених у природі кожного засобу масової пропаганди, на велике значення добре продуманого координування, єдиного плану діяльності складових частин системи ідеологічного, політичного та соціально-психологічного впливу на маси. Втіленням цього у практику була, наприклад, організація виробничої пропаганди, котрій, як відомо, В. І. Ленін віддавав багато часу і сил. На VIII Всеросійському з'їзді Рад він підкреслював, що «з числа тих заходів, які... Радянська влада здійснила, особливо виділяється утворення Центрального бюро виробничої пропаганди при ВЦРПС, об'єднання його з роботою Головополітосвіти, утворення додаткових газет, побудованих за виробничим планом, не тільки з перенесенням уваги на виробничу пропаганду, але й організація її в загальнодержавному масштабі»¹. А в чернетці «Тез про виробничу пропаганду» ми знаходимо й аргументацію вжитих заходів: «Виробнича пропаганда в усій РСФРР повинна бути об'єднана під керівництвом одного органу, з метою економії сил і правильнішого спрямування роботи»²; і думки про взаємодію різних засобів масової пропаганди: «Друкований в газеті, одержуваний газетою, а так само інший матеріал треба систематично перевидавати брошурками й листівками...»³

Н. К. Крупська на основі ленінських ідей прагнула обґрунтувати конкретні шляхи налагодження і зміцнення контактів між організаціями, що проводять політосвітню роботу в масах за допомогою друкованого й усного, «живого слова», а також «показової» (наочної) пропаганди. «Життя владно вимагає погодження, взаємодопомоги в роботі усіх цих органів *, кооперування в їх роботі»⁴, — писала Н. К. Крупська у статті «Самокритика в галузі політосвітроботи».

Вже з перших років встановлення Радянської влади в нашій країні преса і радіомовлення розповсюджували партійні та урядові декрети, звернення, заклики, тобто «тиражували» їх у друкованій і звуковій формі. Вже одна ця обставина — можливість розширити межі сприйняття інформації, помножувати силу впливу слова партії на трудящих за допомогою повторення його на газетних сторінках і в радіопередачах — мала в ті часи величезне ідейно-політичне значення. Не випадково В. І. Ленін так піклувався про здійснення плану радіофікації країни. Адже це «становить для нас, — писав Володимир Ілліч у травні 1922 р., — безумовну необхідність як з точки зору пропаганди і агітації, особливо для тих мас населення, які неписьменні, так і для передачі лекцій»⁵.

У 20-х роках значне місце в програмах радіомовлення займало читання біля мікрофона газетних матеріалів, огляд тих чи інших видань — газет, журналів, книг. Оперативні, лаконічні, написані телеграфним стилем радіоповідомлення в свою чергу широко використовувалися періодичними виданнями, ставали фактичною базою створення частівок та лозунгів для «Окон сатиры РОСТА». Так, теми деяких вір-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 448.

² Там же, стор. 360.

³ Там же, стор. 361.

* Йдеться про агітпропи ЦК ВКП(б) і ЦК ВЛКСМ, жінвідділи, культвідділи профспілок тощо.

⁴ Н. К. Крупская. Педагогические сочинения в 10 томах, т. 7. М., стор. 498.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 313.

шів В. Маяковського, Д. Бедного та інших художників слова були навіяні повідомленнями радіо, рядки радіограм передували оперативним творам літераторів «на злобу дня».

В. Маяковський першим з радянських письменників читав по радіо свої вірші. «Радіо,— писав він,— ось дальше (одне із) просунення слова, гасла поезії. Поезія перестає бути тільки тим, що ми бачимо очима. Революція дала слово, яке ми чуємо, поезію, яку ми чуємо»⁶.

З початком регулярної трансляції радіопередач (кінець 1924 р.) центральні та інші газети активно підтримують свого «молодшого брата» по зброї: «Правда» друкує програми на тиждень, а потім і щоденно; у грудні з'явився постійний «Радіокуток» в «Известиях». Пізніше й інші газети почали привертати увагу своїх читачів до радіопередач. Коли, наприклад, організовувалися масові радіомітинги, переक्лики, про це заздалегідь повідомлялося у пресі. Так, напередодні Всесоюзних радіозборів «Правда» у двох номерах підряд друкувала про них замітки. Наводився порядок денний зборів, говорилося про «виступи міст», про те, що «збори будуть вестись з Колонного залу Будинку Спілок і транслюватимуться всіма радіостанціями Радянського Союзу»⁷. Оголошення аналогічного змісту надрукувала і «Рабочая газета»⁸.

Ленінська програма будівництва нового суспільства передбачала здійснення соціалістичної індустріалізації і колективізації сільського господарства, і, отже, зусилля преси та радіомовлення треба було зосередити на корінних проблемах економічного і громадсько-політичного життя країни. Радянсько-партійна преса повинна була організувати широке і всебічне висвітлення змагання фабрик і заводів, звертаючи увагу мас на новий досвід кращих підприємств, підтягуючи відстаючих, організовуючи гласний облік і контроль досягнутих результатів⁹.

Темпи розвитку промисловості нашої багатонаціональної країни вражали сучасників. Вони не можуть не захоплювати і нас сьогодні: на 1929/30 р. планувалося збільшити випуск продукції порівняно з попереднім роком на 32% (тобто на третину за один рік!) і знизити собівартість продукції на 11%. «Ці завдання,— писав В. В. Куйбишев,— є хоч і напруженими, але здійсненними. Про це свідчать темпи минулого року, велетенське розкачування активності робітничих мас (курсив наш.— В. Х.), зростаюче вміння використовувати приховані ресурси, величезні вкладення в основний капітал промисловості в попередні роки»¹⁰.

Сторінки періодичної преси, яка зробила свій гідний внесок у справу підвищення активності робітничих мас, яскраво відтворили небачений розмах будівництва, напружений ритм часу, палке прагнення народу виконати накреслені партією плани. Висвітлення питань економічного життя ставало більш кваліфікованим, оперативним і дійовим.

Саме в цей період виникає одна з перших і значних за масштабом і тривалістю форм взаємодії преси і радіо — проведення «декади гігантів» (25 липня — 5 серпня). Протягом цілого місяця газета «За індустріалізацію» (орган ВРНГ СРСР), місцеві видання, радіогазета «Пролетарий», багатотиражні газети найбільших підприємств тримали під «перехресним вогнем» шість великих новобудов п'ятирічки.

10 липня 1931 р. в газеті «За індустріалізацію» був надрукований лист начальника будівництва Березниківського хімкомбінату, в якому він писав: «Організуйте Всесоюзний переक्лик. Увага країни прикута до

⁶ В. Маяковский. Полное собрание сочинений, т. 12, М., 1959, стор. 162.

⁷ «Правда», 27 і 28 грудня 1929 р.

⁸ «Рабочая газета», 28 і 29 грудня 1929 р.

⁹ Советская печать в документах, М., 1961, стор. 150.

¹⁰ Я. Горев и С. Гуревич. Митинг миллионов, Л., 1930, стор. 5.

гігантів п'ятирічки — «Магнітобуду», «Кузнецькбуду», «Автобуду», Березників, Харківського тракторного, Уральського машинобудівного,— до їх пуску залишилося кілька декад, а замовлення на поставку устаткування для цих підприємств в переважній більшості випадків виконуються неакуратно. А тому «Березникхімбуд» висуває перед газетою ідею організації «Всесоюзного дня» перевірки виконання замовлень, в першу чергу, для перелічених гігантів»¹¹.

Пропозиція була прийнята, і, починаючи з чергового номера, газета друкує добірки гострих критичних кореспонденцій, заміток і сигналів, адресованих підприємствам, що не виконують своїх зобов'язань по поставці устаткування, стримують темпи будівельних робіт. Наполегливо, з номера в номер вона вимагала від них зробити все, щоб замовлення для заводів-гігантів були виконані в строк. Ось лише кілька красномовних шапок газети: «Знеосібка зриває постачання гігантів електроустаткуванням», «Поверніть ваш борг «Уралмашбуду!»¹² і т. д.

«За індустріалізацію» була своєрідним диригентом, який координував зусилля господарських, профспілкових, комсомольських організацій, органів преси і радіо в боротьбі за своєчасне завершення будівництва основних підприємств п'ятирічки. На сторінках газети вівся переклик міських Рад великих промислових центрів (Москви, Ленінграда, Харкова). В серії критичних кореспонденцій викривалися недоліки в роботі підприємств-постачальників, транспорту, закликалися місцева й галузева преса, радіогазета «Пролетарий» та місцеві радіоредакції подати допомогу в усуненні цих недоліків. Так, коли цілі состави з цементом для «Кузнецькбуду» простоювали на станції Батраки по 4—6, а то й 10 днів, «За індустріалізацію» надрукувала виступ будівельників і одразу ж звернулася до редакції галузевої газети: «Гудок» повинен перевірити становище на ст. Батраки»¹³.

Преса і радіо провели велику організаторську роботу в період підготовки «декади гігантів». На підприємствах, що випускали устаткування для новобудов, створювались робкорівські пости, які контролювали хід виконання найважливіших замовлень. Газета «Рабочая Москва», наприклад, оголосила шефство над заводами «Электросвет», «Динамо», «Красный пролетарий», «Борец», ім. Лепсе; радіогазета «Пролетарий» — над заводом «Серп и молот». В рейдах-перевірках брали участь не тільки робкорівські бригади, а й депутати обласних, міських і районних Рад.

3 червня 1931 р. Центральне радіомовлення почало проводити регулярні переклики і трансляції, присвячені заводам, що повинні були вступити в дію у третьому році п'ятирічки¹⁴. За допомогою звернень до керівників підприємств-постачальників ці передачі доповнювали, розвивали думки, пропозиції, вимоги, що їх висувала періодична преса. А напередодні декади був опублікований наказ Народного комісаріату пошт і телеграфів, де говорилося: «25 липня на майданчиках великих новобудов начальським будівництва звітуватимуть по радіо перед усією країною, перед усім робітничим класом Союзу про хід робіт, про готовність завершити будівництво підприємств в строки, намічені партією і урядом... Пропоную всім радіостанціям європейської частини СРСР, всім радіовузлам транслювати рапорт командирів новобудов...»¹⁵

Напередодні Всесоюзного переклику заводів-гігантів газета «За індустріалізацію» протягом тижня в кожному номері друкувала ого-

¹¹ «За індустріалізацію», 10 липня 1931 р.

¹² «За індустріалізацію», 15, 18, 19, 24 липня 1931 р.

¹³ «За індустріалізацію», 13 липня 1931 р.

¹⁴ «Говорит Москва», 1931, №№ 16, 17, 19.

¹⁵ «За індустріалізацію», 20 липня 1931 р.

лошення. Радіомовлення надало можливість усій країні послухати «Слово будов про самих себе». Виступи керівників споруджуваних заводів-гігантів були пройняті почуттям відповідальності перед народом, партією за долю новобудов. В них ішлося про їх потреби, про необхідність оперативної допомоги¹⁶.

Ефективність спільних дій газет і радіо була відчутною: «декада гігантів» мобілізує вплинула на колективи робітників, інженерів і техніків підприємств, зв'язаних з новобудовами. Поряд з цим завдано удару по знеосібці у виконанні замовлень на устаткування для заводів-гігантів, висунуто ідею комплектності в його поставках. Після критики в пресі і по радіо досягнуто і безпосередніх практичних результатів¹⁷.

Це не поодинокий випадок тісного співробітництва газет і радіо. На початку 30-х років воно міцно ввійшло у практику. Та сама газета «За індустріалізацію», ведучи на своїх сторінках боротьбу за підвищення продуктивності праці, економію сировини, мобілізацію металоресурсів країни, нерідко виступала разом з редакцією «Пролетарія». Такі спільні дії можна порівняти з «летучками», які проводилися силами преси та радіомовлення і присвячувались актуальним проблемам. Ось зміст однієї з них — «Сьогодні ЦКК — РСІ, «За індустріалізацію» і радіогазета «Пролетарий» скликають Всесоюзні радіозбори з питання: мобілізація внутрішніх ресурсів. Підприємства Москви, Ленінграда, Дніпропетровська, Нижнього, Харкова повинні дати відповідь на те, як виконується постанова ЦКК і ВРНГ про мобілізацію металоресурсів. Підприємства пролетарських центрів мають сьогодні розповісти про свій досвід боротьби за економію, за культуру, за мобілізацію резервів для забезпечення програми металопромисловості»¹⁸.

Методика підготовки газетярами і радіожурналістами мітингів, зборів, перекликів полягала в тому, що редакції всебічно вивчали обрану проблему, на підприємствах — учасниках цих масових заходів — створювались робкорівські пости і бригади. Напередодні в пресі і по радіо роз'яснювались поставлені цілі й завдання.

Характерним прикладом для ілюстрування цієї форми кооперування в журналістиці може служити переджовтневий переклик заводів, проведений «Правдой» і Всесоюзним радіо в 1933 р. Передова стаття газети ознайомила читачів із задумом редакцій: «Біля мікрофона будуть кращі ударники... Харківського тракторного заводу ім. С. Орджонікідзе, ленінградського заводу «Електросила», «Уралмаша» та одного з нових нафтових районів Баку, які перед лицем країни поділяться своїм досвідом, досягненнями і стануть застрільниками більшовицької боротьби за виконання програми четвертого кварталу»¹⁹. В наступних номерах під рубрикою «Переджовтневий переклик заводів» «Правда» розповіла про те, як у бригадах, цехах обговорюються майбутні виступи по радіо; як народжуються нові плани, беруться підвищені зобов'язання; як буде організовано слухання радіопередачі. Заздалегідь представлені читачам і ті, кому робітничі колективи виявляють довір'я виступити від свого імені, повідомлено про час передачі.

Призначенням газетних матеріалів було привернути увагу громадськості до певної події, зібрати масову аудиторію біля репродукторів на заводах і фабриках, у клубах і червоних кутках. У цьому, а також і в тому, що на закінчення радіопереклику слухачам рекомендують прочитати чергові номери «Правди», виявився незмінний елемент будь-якої форми кооперування — взаємна реклама, оповіщення аудиторії.

¹⁶ «За індустріалізацію», 29 липня 1931 р.

¹⁷ «За індустріалізацію», 6 серпня 1931 р.

¹⁸ «За індустріалізацію», 4 липня 1931 р.

¹⁹ «Правда», 11 жовтня 1933 р.

«Учора вся країна слухала переджовтневий радіопереклик кращих заводів Союзу,— писала «Правда».— Майже в усіх великих містах європейської частини СРСР було організовано колективне слухання передачі, і вже під час її трансляції почали надходити перші телеграми про масові радіозбори (в Москві, Ленінграді, Харкові, Баку вони відбулись на найбільших підприємствах, в Горьковській області слухання проходило в 270 аудиторіях)²⁰. 15 жовтня «Правда» відвела цілу сторінку публікації виступів учасників переєклику, причому надруковані вони були в такому ж вигляді, як транслювались по радіо.

Цей типовий для того періоду спільний виступ газети і радіомовлення, який мав широке громадське звучання, становив по суті первинну, початкову форму взаємодії видів журналістики.

Важко переоцінити значення перших в історії масових засобів пропаганди та інформації спроб їх кооперування з метою розвитку трудової і політичної активності мас. У 20—30-х роках загальноосвітній і культурний рівень населення був невисокий: статистичні дані свідчать, що в 1926 р. процент письменних віком від 9 до 49 років дорівнював 56,4²¹. До того ж обслуговування трудящих засобами масової пропаганди істотно утруднювалося слабкістю матеріально-технічної бази останніх: тиражі газет, порівняно з кількістю населення країни та її величезною площею, були обмежені²²; за потужністю передавальної мережі СРСР вийшов на перше місце у світі, але прийомна мережа у своєму розвитку помітно відставала (в 1928 р. загальна кількість зареєстрованих радіоприймальних точок становила 326 285, у 1933 р.— близько 2 млн.)²³.

Ці два фактори — можливість за допомогою «живого» слова розповідати про найважливіші події політичного й економічного життя країни величезній аудиторії неписьменного населення і нестача засобів масової пропаганди — пояснюють ефективність кооперування в роботі преси та радіо в той час.

Вже пізніше, у п'ятдесятих роках, в умовах науково-технічної революції, що розгорнулася і в нашій країні, швидкими темпами почався розвиток телебачення. Відтоді істотно змінилися кількісні співвідношення між засобами масової пропаганди, іншою стала й аудиторія читачів, слухачів і глядачів. Тепер уже йшлося не стільки про те, щоб якнайшвидше, будь-яким способом передати населенню ту чи іншу інформацію, скільки про необхідність доповнити, збагатити, подати її в розвитку, в динаміці, використовуючи специфічні можливості кожного виду журналістики.

Повчальним є досвід газети «Социалистический Донбасс», місцевих радіо і телебачення, які протягом п'яти місяців (серпень — грудень 1960 р.) висвітлювали хід впровадження нової техніки на шахтах і заводах області. Всього по кожному каналу пропаганди пройшло по 20 і більше матеріалів.

Розглянемо діяльність газети, радіо і телебачення (в розрізі даної теми) протягом, скажемо, двох останніх тижнів вересня. «Социалистический Донбасс», редакції радіомовлення і телебачення підготували виступи про стан справ на п'яти великих шахтах, піддали критиці сім машинобудівних заводів, які повинні були забезпечити безперебійне постачання гірників високоякісними машинами і механізмами; звернулися до проєктувальників трьох інститутів, що затримували розробку документа-

²⁰ «Правда», 14 жовтня 1933 р.

²¹ Страна Советов за 50 лет, М., 1967, стор. 271.

²² Печать СССР за 50 лет, М., 1967, стор. 135.

²³ Радиоезжегодник, 1934, стор. 17; М. Пластов, В. Юрченко. Роль радио в Октябрьской революции.— «Говорит СССР», 1933, № 21, стор. 10.

ції²⁴. Як бачимо, всі три види журналістики були спрямовані на розв'язання однієї складної проблеми. Під час їх взаємодії значно розширилось поле публіцистичного огляду: була привернута увага громадськості до ряду підприємств, до значної кількості виробничих питань, які належало вирішити.

Хоч донецький досвід — скоріше перехідна форма від первинної до вищої стадії кооперування, однак цінність його велика. Адже це перша спільна акція газети, радіо і телебачення. Протягом значного часу (майже півроку) випробовувався організаційний механізм взаємодії, міцнів зв'язок між редакціями журналістських органів, налагоджувалася взаємна інформація про матеріали, що готувалися, про творчі плани і задуми. В діяльності донецьких журналістів повною мірою проявились усі принципи взаємодії — повторення, доповнення, розвитку змісту соціальної інформації, щоправда останні два — зрідка, стихійно.

Оскільки результатам співробітництва газети «Социалистический Донбасс», радіо і телебачення не було приділено належної уваги і досвід цей не був поширений, то в наступні 5—7 років у журналістській практиці закріпилися форми кооперування, які ґрунтувалися на принципі повторення соціальної інформації, тобто такі, що відрізнялися від форм 30-х років лише участю телебачення.

В 1961—1965 рр. тепер уже інша обласна газета — «Радянська Донеччина» — пробувала знайти нові шляхи співробітництва з радіо і телебаченням. Проводились, наприклад, в період сільськогосподарських кампаній рейди-перевірки. Матеріали, що виходили в один день, були ідентичні за змістом, але, природно, радіо- і телерепортажі завдяки специфічній формі розповіді (магнітофонні записи, фотознімки, кінокадри) висвітлювали нові грані й відтінки в подіях і фактах, про які вже повідомила газета. Отже, загалом це було повторення і доповнення інформації, а не її розвиток.

Донецькі журналісти та їх послідовники (в Амурській, Кемерівській, Дніпропетровській областях, в Молдавії та ін.) взяли на озброєння зовнішню, ефектну, на перший погляд, форму взаємодії — концентрування зусиль засобів масової пропаганди на висвітленні одного й того ж об'єкта або веденні конкретної проблеми, причому зміст виступів преси, радіо і телебачення, як правило, повторювався. Нині ж, в умовах широкого розповсюдження газет, радіо і телеприймачів серед населення, такий метод, напевно, не є результативним.

Принципово нові форми, які знаменують початок органічної взаємодії масових засобів пропаганди та інформації, з'явилися в журналістиці у другій половині 60-х років. Основною їх особливістю є організаційно підготовлене, погоджене висвітлення будь-якої теми за єдиним планом, що передбачає чіткий розподіл функціональних завдань, максимальне використання специфічних можливостей кожного виду журналістики. Головними принципами кооперування роботи преси, радіо і телебачення є принципи доповнення і розвитку змісту соціальної інформації в процесі їх взаємодії. Складові частини системи масової пропаганди, відображаючи факти, події, явища дійсності відповідно до власної комунікативної природи, прагнуть досягти всебічності і глибини, послідовності і новизни, оперативності й емоційності при вивченні проблеми, висвітленні конкретної ситуації, веденні кампанії і т. п.

Ясна річ, що нема таких сторін дійсності (тем, проблем, явищ), на які б не могли бути спрямовані об'єднані зусилля всіх видів журналі-

²⁴ «Социалистический Донбасс», 15, 18, 22, 29 вересня 1960 р.; Архів Донецького радіо, передачі 15, 16, 22 вересня 1960 р.; Донецький державний обласний архів, ф. Р-4365, оп. 1, спр. 89, т. 24, арк. 324—328; там же, арк. 57—58, 342—348, 358—362.

стики. Залежно від мети, проблеми, об'єкта, які висувуються в центр спільної діяльності журналістського трикутника, перевага надається певному принципові кооперування.

Під час підготовки і відзначення 50-річчя Жовтня (квітень — жовтень 1967 р.) провідні українські друковані органи — газети «Радянська Україна», «Правда України», «Робітнича газета», «Сільські вісті», республіканське радіо і телебачення по черзі представляли трудящим усі області республіки, всебічно висвітлюючи розквіт їх економіки і культури («Дні областей України» — так називались ці спільні виступи). Перед читачами, слухачами і глядачами поставала картина невинного зростання багатства і добробуту народу. Заслугою журналістів є те, що вони зуміли уникнути дублювання змісту: радіо і телепрограми доповнювали матеріали газет, і навпаки.

Ось структура одного з таких «днів» («Дня Запорізької області», 28 квітня): три передачі по радіо (нарис, виступ, бесіда), годинна телевізійна програма, матеріали республіканських газет (площа — від половини до розвороту)²⁵. Простежимо хоча б на кількох прикладах, як кожен учасник взаємодії використовував специфічні можливості свого виду журналістики для виконання поставленого завдання.

Радіостанція «Колос» відкрила «День області» о 6-й год. 30 хв. нарисом «Комунарівці». Кореспондент побував на святі молоді в районному центрі, у колгоспі «Перемога», поговорив з людьми, записав розмову з ними на магнітну плівку і потім широко використав ці записи. Головна ідея нарису — нерозривний зв'язок поколінь, духовне багатство радянської людини.

Телевізійна програма зримо відтворила життя області. Кіносюжети, інтерв'ю, передачі ПТС (Пересувна телевізійна станція) розповіли про те, як міцніють і розвиваються революційні, бойові і трудові традиції народу.

І, нарешті, республіканські газети, враховуючи специфіку своїх аудиторій, виступили з рядом узагальнюючих статей. «Радянська Україна» і «Правда України» говорили в цілому про область, «Робітнича газета» і «Сільські вісті» — про досягнення в індустріальному і сільськогосподарському її розвитку. Добре помітним було прагнення до аналітичності майже у всіх жанрах, використовуваних газетярями. «Правда України», наприклад, надрукувала репортаж «Электрический остров», в якому відскоро виявився дослідницький підхід автора до, здавалося б, давно відомого матеріалу. Роздуми про майбутнє Дніпрогесу, накреслення і проекти, що розкривають перспективу застосування електроенергії в різних галузях сільського господарства (в рілльництві, садівництві і т. ін.) — все це забезпечило пізнавальну цінність репортажу.

Характерно, що в умовах спільного ведення важливої політичної кампанії помітно посилилась специфічність засобів відображення дійсності кожного журналістського органу. Не маючи змоги в рамках пропонованої статті докладно простежити цю тенденцію, розглянемо лише, як газета, радіо, телебачення розробляли історико-революційну тему, домагаючись її документальності і переконливості.

Щоб з більшою вірогідністю розповісти про піввікову історію радянського народу, газети, як правило, звертались до архівних джерел, публікацій періодичних видань, друкували спогади учасників Жовтневої революції, ударників і новаторів виробництва перших п'ятирічок, героїв громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Радіо і телебачення лише зрідка виступали з текстовим матеріалом, для підготовки нарисів і ре-

²⁵ «Правда України», «Радянська Україна», «Робітнича газета», «Сільські вісті», 28 квітня 1967 р.; Архів Запорізького радіо і телебачення 1967 р., передачі 28 квітня.

портажів, радіокомпозицій та цільових телепрограм вони використовували звукові та інші документи (магнітофонні записи, мелодії і пісні, унікальні фотоілюстрації, архівні кадри кінохроніки тощо), а також запрошували для виступів біля мікрофона, перед телекамерою ветеранів соціалістичного будівництва.

Незважаючи на деякі недоліки в діяльності редакцій газет, радіо і телебачення, «Дні областей України» є новим кроком у розвитку взаємодії різних жанрів у журналістиці. Доказом цього може бути єдиний план в роботі, який забезпечував різносторонність і глибину розповіді про життя областей республіки, тісний зв'язок між редакціями, і, нарешті, найголовніше — реалізація принципу доповнення соціально значимої інформації при відображенні дійсності.

На підставі проведеного аналізу можна зробити висновок, що в соціалістичному суспільстві преса, радіо, телебачення являють собою єдину систему масових засобів інформації та пропаганди: між окремими видами журналістики, незважаючи на їх організаційну відмінність, існує нерозривний специфічний зв'язок. Критеріями, що дають підставу назвати пресу, радіо і телебачення системою, є єдність їх суспільно-політичних функцій, спільність об'єкта — аудиторії, на яку спрямовується їх вплив, діяльність, і, нарешті, єдність суспільних інститутів, які виникли в різні історичні проміжки часу (спочатку — преса, потім — радіо і кіно, згодом — телебачення). Характерно, що й самий процес становлення взаємовідносин складових частин цієї системи — газети і радіо; газети, радіо і телебачення — був схожим (перший етап — розмежування, уточнення суспільних функцій: інформаційних, агітаційних, пропагандистських, організаторських, естетичних і т. ін.; другий етап — удосконалення засобів відображення дійсності пресою і водночас створення радіо і телебачення та розвиток їх власних засобів і форм відтворення дійсності).

У розвинутому соціалістичному суспільстві є всі необхідні умови для активного використання засобів масової пропаганди та інформації в інтересах комуністичного виховання трудящих, для посилення їх трудової і політичної активності. XXIV з'їзд КПРС націлює працівників преси, радіо і телебачення на якнайтіснішу взаємодію в їх роботі. В цьому плані важливе значення має всебічне використання історичного досвіду, набутого працівниками преси, радіо і телебачення.

І. П. ФІЛЬ
ДІЯЛЬНІСТЬ КОМУНІСТИЧНОЇ
ПАРТІЇ УКРАЇНИ У СПРАВІ РОЗВИТКУ
І ПІДНЕСЕННЯ РОЛІ РАДІО
В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ РЕСПУБЛІКИ
(1944—1950 рр.)

Ще на зорі Радянської влади В. І. Ленін з геніальною прозорливістю відзначав, що радіофікація країни — справа «гігантськи важлива», що вона «становить для нас безумовну необхідність як з точки зору пропаганди і агітації, особливо для тих

мас населення, які неписьменні, так і для передачі лекцій¹. «Газета без паперу і «без відстаней», — підкреслював Володимир Ілліч, — буде великою справою»².

Комуністична партія і Радянський уряд втілили в життя ленінську ідею радіофікації країни. Сьогодні радіо слухає практично все населен-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 313.

² В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 372.

ня Радянського Союзу, передачі ведуться більше як на 60 мовах народів СРСР, середньодобовий обсяг радіомовлення перевищує тисячу годин³.

Проте в історико-партійній літературі керівництво Комуністичної партії розвитком радіофікації показано недостатньо. В даній замітці зроблена спроба висвітлити це питання на прикладі радіофікації західних областей України в роки першої повоєнної п'ятиріччя.

Вперше в історії західноукраїнських земель радіомережа була створена після їх возз'єднання з Радянською Україною. В усіх обласних центрах краю стали діяти радіокомітети, у Львові — радіостанція. На 1 січня 1941 р. в західних областях республіки працювало 18 радіовузлів, від яких було встановлено перші 1965 радіоточок⁴.

Віроломний напад на нашу країну німецько-фашистських загарбників перервав розпочату справу. Окупанти зруйнували і пограбували радіогосподарство республіки, завдавши лише західним її областям збитків на 2503,1 тис. крб.⁵

З вигнанням німецько-фашистських загарбників на визволених територіях було відроджено й радіо. Значну роль у відновленні і дальшому розвитку радіофікації на Україні відіграла постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 29 травня 1944 р. «Про покращення радіофікації та радіомовлення в Українській РСР», де, зокрема, зазначалося, що «поновлення республіканського та місцевого радіомовлення і радіофікації... є одним з першочергових завдань партійних організацій»⁶. Виконуючи цю вказівку, місцеві партійні та радянські органи дбали про якнайшвидше відновлення роботи радіо. Так, у Луцьку вже на третій день після визволення міста почав працювати радіовузол, в Ровно — через півтора тижні, у Львові — в день визволення (27 липня 1944 р.). Незабаром відновив свою діяльність Львівський радіокомітет⁷.

Значно активізувалися роботи щодо відновлення радіомережі та поліпшення мовлення після того, як 27 вересня 1944 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР». Центральний Комітет наголошував на необхідності використовувати всі засоби політичної діяльності для дальшого згуртування трудящих західних областей України навколо Радянської влади та виховання широких верств радянського активу, для мобілізації трудящих на всемірну допомогу фронтові і відбудову народного господарства, для викриття українських буржуазних націоналістів як найлютіших ворогів українського народу. Велику роль у виконанні цих завдань, як зазначалося в постанові, мало відіграти радіомовлення⁸.

ЦК Компартії України, комуністи західних областей республіки накреслили заходи щодо відбудови й дальшого розвитку радіо, піднесення його ролі. Учасники партактиву Львівської області, наприклад, акцентували увагу на прискоренні темпів радіофікації, рекомендували організувати колективне слухання радіопередач на підприємствах, в установах, на площах населених пунктів. Комуністи Волині на зборях партактиву ухвалили до 1 січня 1945 р. в усіх райцентрах побудувати ра-

³ «Правда», 7 травня 1973 р.

⁴ ПА НП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 976, арк. 19; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4915, оп. 1, спр. 755, арк. 48.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4915, оп. 1, спр. 96, арк. 117.

⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., том III, К., 1969, стор. 258—259.

⁷ Львівський обласний державний архів, ф. Р-1335, оп. 2, спр. 5, арк. 44; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4915, оп. 1, спр. 4, арк. 4; «Радянська Волинь», 16 лютого 1944 р.; 7 травня 1946 р.; «Червоний прапор», 14 лютого 1944 р.

⁸ КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК, т. 6, М., 1971, стор. 124—129.

діовузли і встановити від кожного з них не менше 150 радіотрансляційних точок, мати їх в усіх людних місцях⁹.

Накреслені заходи послідовно втілювалися в життя. На грудень 1944 р. радіомовлення вели всі обласні радіокомітети, зміцніла їх матеріально-технічна база. Для Львівського радіокомітету, наприклад, 1944 р. Республіканський радіокомітет виділив 11 мікрофонів, 2 стрічкопротяжні апарати для тонфільмів, 2 п'єзоадаптери, кілька сотень грампластинок тощо. На придбання необхідного обладнання тут було витрачено 92 тис. крб. Всього для потреб радіокомітетів західних областей України республіканський радіокомітет відправив у 1944 р. 240 радіоприймачів, 40 мікрофонів та іншу апаратуру¹⁰. На 1 січня 1945 р. в західних областях УРСР діяло 207 радіовузлів з 11 704 радіотрансляційними точками від них¹¹. Таким чином, за короткий строк був перевершений довоєнний рівень кількості радіовузлів більше як в 11 разів, а радіоточок — майже в 6 разів.

1945 р. Рада Народних Комісарів СРСР, враховуючи «найважливішу роль радіо в культурному і політичному житті населення і для оборони країни», постановила щорічно 7 травня відзначати День радіо¹².

Дальший розвиток радіофікації здійснювався у відповідності із Законом про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр. Лише на Україні протягом п'ятирічки кількість радіоточок передбачалося довести до 1,4 млн. На радіофікацію міст і сіл республіки асигнувалося понад 100 млн. крб.¹³. Особлива увага зверталася на прискорений розвиток радіомережі в західних областях України, де кількість радіоточок на 1000 жителів була ще в 5—6 разів меншою, ніж у східних¹⁴. Наприклад, для радіофікації Волинської області в четвертій п'ятирічці виділялося 6 млн. крб. За рішенням ЦК КП(б)У і уряду Радянської України у Львові замість малопотужної радіостанції у вересні 1947 р. стала до ладу нова, через яку вели мовлення Дрогобицький, Станіславський, Ровенський і Чернівецький радіокомітети. З 1949 р. у Львові почала діяти найновіша на той час радіостанція, що посідала за потужністю друге місце на Україні. Через неї вели мовлення всі радіокомітети західних областей (крім Закарпатського, а з 1950 р. і Чернівецького, де були свої радіостанції)¹⁵.

ЦК КП(б)У і РМ УРСР в 1946—1950 рр. прийняли ряд рішень, спрямованих на поліпшення роботи радіостанцій і радіовузлів, прискорення радіофікації, піднесення технічного оснащення радіо, удосконалення його організаційної структури тощо¹⁶. Зокрема, було вирішено «довести радіо до кожного колгоспу, МТС, радгоспу»¹⁷. В результаті реалізації намічених планів у західних областях республіки протягом 1948 р. лише органами Міністерства зв'язку було встановлено 17 512 радіотрансляційних точок. Всього на кінець того ж року кількість радіотрансляційних точок і радіоприймачів становила 125 293 шт.¹⁸.

⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 47, спр. 6, арк. 86; Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 32, арк. 367.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4915, оп. 1, спр. 4, арк. 240; спр. 733, арк. 13.

¹¹ Там же, спр. 10, арк. 36.

¹² «Радянська Україна», 6 травня 1945 р.

¹³ «Радянська Україна», 7 травня 1946 р.

¹⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 582, арк. 5.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4915, оп. 1, спр. 754, арк. 161; Архів Державного Комітету Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню, ф. Р-4915, оп. 1, спр. 47, арк. 4; «Радянська Волинь», 7 травня 1946 р.

¹⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 144, спр. 319, арк. 107—110; оп. 145, спр. 436, арк. 72—76, 128, 147; спр. 951, арк. 43—46; спр. 980, арк. 20—24, 48; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4915, оп. 1, спр. 32, арк. 217—224.

¹⁷ «Культура і життя», 11 червня 1948 р.

¹⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 103, спр. 261, арк. 41, 242.

XVI з'їзд КП(б)У (січень 1949 р.) ухвалив «вважати одним з важливих завдань партійних, радянських органів, профспілкових та комсомольських організацій всемірний розвиток радіофікації міст і сіл»¹⁹. У 1949 р. комітети по радіофікації та радіомовленню при облвиконкомах були перетворені в комітети радіоінформації при виконкомах обласних Рад депутатів трудящих. Справа радіофікації повністю перейшла до Міністерства зв'язку. Це дало змогу споруджувати радіовузли, прокладати радіолінії, встановлювати радіоточки та здійснювати інші роботи за єдиним планом, концентрувати на важливих ділянках спеціалістів, поліпшити постачання, раціональніше використовувати матеріали тощо.

На виконання рішення XVI з'їзду КП(б)У в усіх областях розгорнулося всенародне змагання за якнайшвидшу радіофікацію міст і сіл, посилилась шефська допомога трудящих міста селу. Для колгоспів Чернівецької області шефи — колективи промислових підприємств придбали і змонтували 9 радіовузлів, а в селах Буковини і Дрогобиччини встановили 1000 радіоточок. Всебічне шефство над селами взяли колективи промислових підприємств Львова. В усіх областях споруджувались радіолінії методом народної будови²⁰.

Партійним організаціям, органам Радянської влади в ході радіофікації західних областей довелося долати й серйозні труднощі. Тут, на відміну від східних областей УРСР, було значно менше потрібних спеціалістів, нерідко радіотехніками районних контор зв'язку доводилося призначати людей з початковою освітою. Невистачало необхідних матеріалів. Ужгородська контора «Союзтехрадіо», що вела роботи в Чернівецькій, Станіславській (нині Івано-Франківській), Закарпатській областях, у 1948 р. одержала їх значно менше від потреби. Бували випадки, коли радіолінії доводилося прокладати трофейним кабелем, пічним і навіть колючим дротом. У перші повоєнні роки нерідко траплялися перебої з постачанням радіовузлів електроенергією²¹.

Шкодили справі радіофікації й вороги українського народу — буржуазні націоналісти. Адже радіо доносило до людей слова правди про їхню ворожу ідеологію і антинародну діяльність. У безсилій злобі бандити підпилювали стовпи ліній зв'язку, знищували по селах радіоприймачі²².

Долаючи ці труднощі, комуністи західних областей України добилися того, що наприкінці 1950 р. кількість установлених в містах і селах краю радіоточок і радіоприймачів перевищила 200 тис.²³ Всього в УРСР на кінець четвертої п'ятирічки до послуг трудящих було 2009,7 тис. радіоприймальних точок²⁴. П'ятирічне завдання було перевиконано.

Так створювалася база, на основі якої в наступні роки була здійснена суцільна радіофікація. Нині в користуванні трудящих України є більше 22 млн. радіоприймачів і динаміків, близько 9 млн. телевізорів²⁵.

¹⁹ XVI съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. Материалы съезда, К., 1949, стор. 224.

²⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 103, спр. 264, арк. 103; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4915, оп. 1, спр. 335, арк. 77; Чернівецький обласний державний архів, ф. Р-2162, оп. 1, спр. 107, арк. 2; «Радянський селянин», 25 березня 1949 р.

²¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 103, спр. 261, арк. 173; Волинський обласний державний архів, ф. Р-375, оп. 2, спр. 8, арк. 9; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 399, арк. 114.

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 55, спр. 217, арк. 17.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4915, оп. 1, спр. 792, арк. 117; Архів Міністерства зв'язку УРСР, відділ радіофікації, річний звіт за 1951 р. Таблиці 1, 4, 6, 7, 13.

²⁴ Україна за 50 років (1917—1967). Статистичний довідник, К., 1967, стор. 175.

²⁵ «Радянська Україна», 6 травня 1973 р.

Завдяки зусиллям партії, при допомозі всіх братніх республік трудящі західних областей Української РСР добилися небаченого розквіту економіки, науки, культури. У всі ці історичні звершення вносило і вносить свій вклад і радіомовлення, яке активно допомагає партії у формуванні всебічно розвинених будівників комуністичного суспільства.

П. В. Йова

**ЗАВОДСЬКА ГАЗЕТА
«ЗА ТЕХНИЧЕСКИЙ ПРОГРЕСС» —
ПРОПАГАНДИСТ
РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДРУЖБИ**

Надаючи особливого значення друкованому слову як активному та дійовому інструментові партії в боротьбі за здійснення революційних завдань робітничого класу, В. І. Ленін писав: «Преса повинна служити

знаряддям соціалістичного будівництва»¹. Наші газети і журнали в своїй роботі завжди прагнули виконувати цю ленінську настанову. У Звітній доповіді ЦК КПРС ХХІV з'їздові партії Л. І. Брежнев відзначав: «Наша преса, радіо, телебачення багато роблять для оперативного висвітлення актуальних проблем внутрішнього життя і міжнародних справ, які справді цікавлять радянських людей, допомагають поширювати передовий досвід комуністичного будівництва, дають відсіч ідеологічним вилазкам класових противників»².

Важливу роль відіграють засоби масової інформації в комуністичному вихованні трудящих, зокрема, у пропаганді ідей дружби народів, соціалістичного інтернаціоналізму. Постійно дбають про це й у редакціях заводських багатотиражних газет.

Близько 30 років на основі рівноправності, взаємної допомоги і братерства розвивається плідне співробітництво між Радянським Союзом і Польською Народною Республікою. «В цьому — говорив на VI з'їзді Польської об'єднаної робітничої партії Перший секретар ЦК ПОРП Е. Герек, — ми бачимо послідовне здійснення основних положень пролетарського інтернаціоналізму»³.

Понад 500 великих промислових підприємств збудовано в ПНР за роки народної влади, і майже 300 з них повністю або частково оснащені радянськими машинами та устаткуванням⁴. У створенні і зміцненні сучасного промислового потенціалу Польської Народної Республіки, як і ряду інших соціалістичних країн, активну участь брав і бере колектив одного з велетнів радянської індустрії — Новокраматорського ордену Леніна і ордену Жовтневої революції заводу важкого машинобудування ім. В. І. Леніна. На сторінках газети «За технический прогресс» — друкованого органу парткому, завкому профспілки, комітету комсомолу та дирекції заводу — систематично висвітлюється робота колективу підприємства, розповідається про його дружбу і братерське співробітництво з трудящими країн соціалістичної співдружності і, зокрема, братньої Польщі.

В середині 50-х років у складній політичній обстановці трудящі ПНР під керівництвом Польської об'єднаної робітничої партії завершували виконання шестирічного плану розвитку народного господарства — плану соціалістичної індустріалізації країни. На берегах Вісли, у Новій Гуті (недалеко від Кракова) зростав флагман польської металургії — комбінат ім. В. І. Леніна.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 226.

² Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, 1972, стор. 282.

³ VI Zjazd Polskiej Zjednoczonej partii Robotniczej. Podstawowe materialy i dokumenty, Warszawa, 1972, стор. 105.

⁴ „Trybuna Ludu”, 5 березня 1972 р.

В цей період група інженерів-конструкторів з Новокраматорського заводу, очолювана лауреатом Державної премії Ю. Є. Благовещенським, спроектувала перший у Радянському Союзі високопродуктивний широкоштабовий безперервний стан «1700». Незабаром колектив заводу виготовив комплектне устаткування для стану. В 1956 р. новокраматорці разом з польськими друзями змонтували й здали його в експлуатацію. «Це було однією з найважливіших подій у житті нашого колективу,— писала газета «За технический прогресс».— День, коли завод відправив у Нову Гуту на металургійний комбінат ім. В. І. Леніна останні з 17 тисяч тонн устаткування, став для всіх справжнім святом»⁵.

Стан дав змогу забезпечити стальним листом автомобільну, тракторну, суднобудівну та інші галузі промисловості Польщі. У грудні 1956 р. Державна Рада ПНР за заслуги у проектуванні, будівництві й монтуванні стану, а також у підготовці спеціалістів для металургійного комбінату ім. В. І. Леніна нагородила інженера-конструктора Ю. Є. Благовещенського і керівника шеф-монтажа І. П. Докучаєва «Офіцерським хрестом ордену відродження Польщі» і медаллю «Будівник Гути ім. В. І. Леніна»⁶.

У 1958 р. новокраматорці виготовили для ПНР механічний прес потужністю 2500 тонн і горизонтально-кувальні машини потужністю від 800 до 2000 тонн. Частина з них було встановлено на Люблінському заводі вантажних автомобілів, де робітники Новокраматорського заводу монтували машини разом із своїми польськими колегами⁷.

З 1955 р. між Донецькою областю УРСР і Катовіцьким воєводством ПНР плідно розвиваються дружні зв'язки⁸. Систематично здійснюється обмін виробничо-технічними досягненнями, досвідом партійно-політичної і культурно-освітньої роботи. На підприємства, в колгоспи та науково-дослідні установи вугільного краю щороку приїжджають делегації працівників партійних і державних установ, громадських організацій та виробничих колективів підприємств Катовіцького воєводства, яких завжди радо приймають і новокраматорці. Коли в лютому 1959 р. друзі з Польщі прибули до Краматорська, газета докладно розповіла про відвідання ними заводу і робітничого містечка, про присвячені радянсько-польській дружбі масові збори робітників та інженерно-технічних працівників підприємства, на яких виступив керівник делегації Катовіцького воєводства Здіслав Грудзень⁹. Дещо пізніше на сторінках газети зазначалося, що в роки першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства ПНР (1956—1960 рр.) новокраматорці, виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, виготовили для братньої країни блюмінг «1000», міксери, конвертори, унікальний підйомник для шахти «Загужа Домбровська», крокуючі екскаватори, кувальні преси, рудороздрібноувальні кульові млини найновішої конструкції для Люблінського міднорудного комбінату та інше промислове устаткування¹⁰.

Новокраматорські машинобудівники завжди готові прийти на допомогу своїм друзям з братньої країни. «До кожного замовлення з Польської Народної Республіки машинобудівники нашого заводу ставляться з особливою відповідальністю і увагою,— відзначали робітничі кореспонденти в своїй газеті.— Допомогати братам у будівництві соціалі-

⁵ «За технический прогресс», 1 січня 1957 р.

⁶ А. Шевченко, А. Зайцев. Новокраматорцы, Донецк, 1968, стор. 97.

⁷ «За технический прогресс», 1 травня 1959 р.

⁸ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 76, спр. 43, арк. 19.

⁹ «За технический прогресс», 11 квітня 1959 р.

¹⁰ «За технический прогресс», 22 липня 1959 р.

му — почесний обов'язок інженерів, верстатників, складальників»¹¹.

Натхненниками дружніх контактів між Донецькою областю і Катовіцьким воєводством постійно виступають партійні організації обох братніх країн. У червні 1961 та у жовтні 1965 рр. Донеччину відвідала делегація Катовіцького воєводського комітету ПОРП на чолі з членом політбюро, першим секретарем воєводського комітету Польської об'єднаної робітничої партії Едвардом Гереком (нині — Перший секретар ЦК Польської об'єднаної робітничої партії). Заводська газета розповіла про теплу товариську зустріч, влаштовану в 1965 р. друзям з братньої країни керівництвом Новокраматорського машинобудівного заводу, широко інформувала про вечір радянсько-польської дружби, що відбувся в Палаці культури і техніки заводу. На ньому з промовою виступив керівник партійної делегації ПОРП Едвард Герек. Він розповів про хід соціалістичного будівництва у ПНР та життєве значення для польського народу дружнього співробітництва з Радянським Союзом, про свої враження від багатьох міст Донбасу, які відвідала делегація, про тісне єднання та співробітництво братніх народів. На життєдайній силі пролетарського інтернаціоналізму наголошували у своїх виступах директор заводу важкого верстатобудування Є. А. Горожанкін, заступник головного інженера Новокраматорського заводу ім. В. І. Леніна, лауреат Державної премії Ю. Є. Благовещенський та інші промовці¹².

У газеті було опубліковано також ряд добірок, присвячених тисячоліттю Польської держави та нагородженню у зв'язку з цим Новокраматорського заводу ім. В. І. Леніна орденом «Знак тисячоліття»¹³.

У 1967 р. вона вмістила ряд статей і матеріалів, присвячених солідарності радянського народу з трудящими інших країн, зокрема ПНР, виконанню колективом заводу свого інтернаціонального обов'язку. «В Польську Народну Республіку відправлено десятки вагонів промислової продукції,— відзначалося в газеті. — Це — унікальний слябінг «1150» з річною продуктивністю 4,5 мільйона тонн заготовок, машина, яка за своїми технічними параметрами перевершує світові зразки станів аналогічного типу. Встановлений на металургійному комбінаті ім. В. І. Леніна в Новій Гуті, слябінг дає змогу у 2 рази збільшити випуск тонкого сталевого листа. В цьому ми вбачаємо конкретний прояв дружби і економічного співробітництва між радянським і польським народами». За участь у проектуванні й монтажі слябінга «1150» інженери заводу Б. П. Семенов та Ф. Г. Сологуб були нагороджені орденами «Командорський хрест польського легіона»¹⁴.

Напередодні 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції до новокраматорських машинобудівників прибули представники трудящих Катовіцького воєводства. У Палаці культури і техніки заводу відбувся інтернаціональний вечір, на якому друзі з братньої країни розповіли присутнім про участь поляків у Жовтневій революції, а токарь заводу Г. В. Гавриш поділився своїми спогадами про героїзм радянських воїнів під час визволення Польщі від німецько-фашистських окупантів¹⁵.

На сторінках газети часто виступали спеціалісти заводу, які виїжджали в ПНР організувати монтаж зроблених на підприємстві машин, давати технічні консультації та допомагати у підготовці фахівців з експлуатації промислового устаткування. Так, шеф-інженер цеху зовніш-

¹¹ «За технический прогресс», 23 липня 1960 р.

¹² «За технический прогресс», 17 жовтня 1965 р.; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 61, спр. 34, арк. 581.

¹³ «За технический прогресс», 27 липня 1966 р.

¹⁴ «За технический прогресс», 11 листопада 1967 р.

¹⁵ Там же.

ного монтажу І. Барабаш писав: «Робітники, інженери, службовці виявляють добрі, дружні почуття до радянських людей, висловлюють щире вдячність за ту велику допомогу, яку подає їм СРСР. Ми відчули це на собі... Працювали в атмосфері гостинності й щирої товариської теплоти...»¹⁶

Газета систематично інформувала своїх читачів про визначні дати і події в житті братнього народу. Так, заводський партійний комітет і відділення Товариства радянсько-польської дружби 20 грудня 1968 р. організували вечір з нагоди двадцятих роковин утворення Польської об'єднаної робітничої партії. З доповіддю, присвяченою марксистсько-ленінському авангардові трудящих ПНР, виступив конструктор С. А. Поповський. Із спогадами про участь Радянської Армії і Війська Польського у визволенні трудящих країни від гітлерівського ярма виступив учасник тих подій В. Ф. Телічкін. Інженери А. М. Кузнецов та І. М. Чистяков поділилися своїми враженнями від поїздки у Польщу, розповіли про тісне виробничо-технічне співробітництво, дедалі зростаючу ідейно-політичну єдність робітничого класу СРСР і ПНР. На вечорі було оголошено лист-подяку новокраматорцям від керівників партійних та державних установ м. Коніна за своєчасне й високоякісне виготовлення потужного екскаватора «ЭШ-5/45» і допомогу в його монтажі¹⁷.

З нагоди 25-х роковин Польської Народної Республіки у газеті було надруковано ряд матеріалів, у яких висвітлювався процес соціалістичного будівництва в ПНР, розповідалося про візит у братню країну радянської партійно-урядової делегації на чолі з Генеральним секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєвим, аналізувався хід соціалістичного змагання робітників заводу за своєчасне і високоякісне виконання замовлень друзів братньої країни¹⁸.

Багато цікавих добірок і цілих сторінок під рубрикою «Міцніють інтернаціональні зв'язки» з'явилось у дні підготовки до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. У багатьох цехах заводу, де виконувалися замовлення соціалістичних країн, активно діяли ленінські трудові вахти. Газета, зокрема, розповідала про високий трудовий ритм у цехах і конструкторських бюро, де для Польської Народної Республіки виготовлялися рудороздвігуювальні млини, різноманітне прокатне устаткування й запасні частини до нього, технічна документація й деталі до станів тощо¹⁹. Регулярно висвітлювалася також робота партійних і комсомольських організацій цехів і відділів заводу по інтернаціональному вихованню робітників, зміцненню дружби з трудящими соціалістичних країн. Значна увага приділялася й конструюванню та виготовленню машин для друзів на рівні найновіших досягнень сучасної науки і техніки.

Під заголовком «У польських друзів» газета розповіла про тривале перебування у ПНР старшого інженера цеху зовнішнього монтажу В. С. Кириєнка, який разом із спеціалістами А. Ф. Милиневським, В. І. Гриценком та представниками заводів Ленінграда і Запоріжжя подавав технічну допомогу у монтуванні і пуску станів холодної та гарячої прокатки алюмінію на підприємствах братньої країни.

Тісна творча дружба встановилася на алюмінієвому заводі у м. Коніні між радянськими і польськими спеціалістами, які спільно розв'язали ряд складних технічних завдань. Раціоналізаторські пропозиції новокраматорців дали змогу на 3 місяці раніше від запланованого строку

¹⁶ «За технический прогресс», 1 травня 1968 р.

¹⁷ «За технический прогресс», 26 грудня 1968 р.

¹⁸ «За технический прогресс», 30 січня, 4 лютого, 17 травня, 10 червня, 22 серпня 1969 р.

¹⁹ «За технический прогресс», 17 липня, 14 серпня 1969 р.; 24 лютого, 23 червня, 17 жовтня 1970 р.

завершити монтажні роботи і значно скоротити цикл пускових і налагоджувальних робіт^{20–21}. Завдяки цьому завод зекономив 50 мільйонів злотих, що було вагомим внеском конінських металургів у всенародний рух, який розгорнувся на заклик ЦК ПОРП під девізом «Дати країні надпланової продукції на 20 мільярдів злотих». «Вся група радянських спеціалістів,— повідомляла газета «За технический прогресс»,— нагороджена дипломами за зразкову працю під час будівництва і пуску стану»²².

Виробничо-технічні зв'язки новокраматорців з рядом підприємств і промислових об'єднань ПНР стали ще більш тісними після XXIV з'їзду КПРС, VI з'їзду ПОРП та XXV сесії РЕВ, яка прийняла комплексну програму соціалістичної інтеграції, спрямовану на дальше поглиблення і удосконалення економічного співробітництва братніх країн.

Спільне розв'язання виробничо-технічних завдань є одним з істотних елементів інтеграційних планів, визначених комплексною програмою. В цьому процесі новокраматорські машинобудівники займають одне з провідних місць. Це, зокрема, знайшло своє реальне втілення у виготовленні ними для металургійного заводу ім. Б. Берута у Ченстохові надпотужного стану «3600» для прокатки листа з високолегованих сталей. Заводська газета широко інформувала читачів про хід його будівництва.

Наприкінці 1972 р. завод ім. Б. Берута, де йшов пробний пуск стану-гіганта, відвідав Перший секретар ЦК ПОРП Е. Герек, який дав високу оцінку праці будівельників і монтажників²³. А в червні 1973 р. стан «3600» був успішно зданий в експлуатацію у Польській Народній Республіці.

Як відзначала заводська газета, вірні ідеям пролетарського інтернаціоналізму, новокраматорці разом з польськими друзями у стислі строки і якісно змонтували і налагодили унікальне устаткування, спроектоване й виготовлене під керівництвом провідного інженера В. І. Шолянінова, а також групи спеціалістів заводу у складі Н. К. Клеца, В. І. Дончака, В. Т. Погрецького, Б. І. Мойсєєва, В. Н. Немирича, В. І. Бондаренка²⁴. У листі на ім'я директора заводу Ю. В. Булатова польські друзі висловлювали щиру братерську вдячність колективі машинобудівників. «Ми даємо високу оцінку їх громадській свідомості, бездоганній кваліфікації й працьовитості»²⁵,— відзначалося у листі.

В інтернаціональному вихованні робітничого колективу підприємства значну допомогу партійній організації подає заводське відділення Товариства радянсько-польської дружби. Його активісти беруть, зокрема, участь у підготовці радіо- і телевізійних програм, обмінних газетних сторінок тощо²⁶.

Отже, газета новокраматорських машинобудівників є активним помічником заводської партійної організації у вихованні багатотисячного колективу підприємства в дусі пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів.

^{20–21} «За технический прогресс», 17 лютого 1970 р.

²² «За технический прогресс», 17 лютого 1973 р.

²³ «За технический прогресс», 1 лютого 1973 р.

²⁴ «За технический прогресс», 9 червня 1973 р.

²⁵ «За технический прогресс», 24 лютого 1973 р.

²⁶ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 76, спр. 42. арк. 29–30.

* * *

Ю. Г. Борисенко
ЗВ'ЯЗОК НАУКОВОЇ РОБОТИ
СТУДЕНТІВ ВУЗІВ м. ХАРКОВА
З ВИРОБНИЦТВОМ
(1946—1958 рр.)

Зрослі масштаби соціалістичного будівництва, швидке впровадження у виробництво досягнень науки і техніки поставили високі вимоги до підготовки спеціалістів для народного господарства нашої країни.

Спеціаліст — це людина, яка не тільки оволоділа глибокими теоретичними знаннями, але й є організатором виробництва, що вміє поєднати досягнення науки з практикою. Не випадково партія в галузі вищої освіти поставила вимогу «...краще озброювати молодих спеціалістів сучасними знаннями, навичками організаторської і громадсько-політичної роботи, вмінням застосовувати набуті знання на практиці»¹.

Завдання підготовки висококваліфікованих спеціалістів можна успішно розв'язувати лише тоді, коли у вузах навчання і виховання студентів проводиться відповідно до потреб розвитку економіки, науки, культури і, зокрема, науково-технічної революції. Ленінська вказівка про тісну співдружність науки і виробництва стала непорушним законом для всіх вищих учбових закладів у справі підготовки спеціалістів і в період завершення будівництва соціалізму.

Партійні і комсомольські організації вузів, піклуючись про високу теоретичну підготовку студентів, прагнули озброїти їх знанням марксистсько-ленінської теорії, прищепити любов до своєї спеціальності, вже в учбовому закладі навчити провадити наукові дослідження, виробити якості, необхідні для організатора виробництва.

У вузах Харкова, наприклад, як і в усіх інших вищих учбових закладах нашої країни, наполегливо вживалися заходи до розширення участі студентської молоді в дослідній роботі. З цією метою у 1948 р. тут було створено 158 студентських наукових гуртків². Наприкінці 1951 р. їх кількість становила 498. В них брало участь 9050 чол.³

Широке залучення студентів до дослідної діяльності сприяло розв'язанню дуже важливої педагогічної проблеми: воно допомагало молоді, яка вступала в життя, знайти своє покликання, розвивати здібності.

Цьому великою мірою сприяли щорічні огляди наукових студентських праць. На V міському огляді, проведеному в 1951 р., було відмічено, що всі 680 представлених праць мали науково-дослідницький характер. Із загальної кількості учасників огляду 26 студентів, які особливо відзначилися, обком комсомолу нагородив Почесними грамотами ОК ЛКСМУ, 8 були удостоєні Почесних грамот ЦК ЛКСМУ і 16 — Почесних грамот ЦК ВЛКСМ⁴. Понад 30 праць одержали першу і другу премії. Багато з них було надруковано у спеціальних журналах АН УРСР та інших виданнях⁵.

Участь студентів Харкова у роботі наукових товариств значною мірою сприяла підвищенню їх знань, давала поштовх для пробудження творчої думки. А увага громадськості до їх дослідної роботи переконувала студентів вузів в корисності цієї справи, викликала у них дедалі більший інтерес до наукової діяльності.

На пленумі міському партії у квітні 1950 р. було розглянуто питання «Про завдання партійних організацій м. Харкова щодо зміцнення творчої співдружності працівників науки і виробництва». Рішення пленуму сприяло встановленню і розширенню існуючих контактів вищих учбо-

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 231.

² Центральний архів ВЛКСМ (далі — ЦА ВЛКСМ), ф. 1, оп. 5, спр. 370, арк. 32.

³ Там же, оп. 11 (2 ч.), спр. 2649, арк. 24.

⁴ Там же.

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 51, спр. 3111, арк. 177.

вих закладів з промисловими підприємствами, ще тіснішому пов'язанню навчання з практикою соціалістичного будівництва. Посилення дослідної роботи у вузах, зміцнення їх зв'язків з виробництвом активізували діяльність студентських наукових гуртків і товариств (СНТ), викликали їх дальше кількісне зростання. Якщо на початку 1946/47 навчального року в харківських вузах не було жодного такого товариства, а працювали тільки окремі гуртки, в яких налічувалося 400 чол.⁶, то в 1958/59 р. тут уже діяло близько 600 СНТ і гуртків, у роботі яких брали участь майже 12 тис. чол.⁷

Провідна роль в організації наукової діяльності студентської молоді належала Харківському державному університету ім. О. М. Горького. Створене при ньому наприкінці 1946 р. СНТ проводило велику роботу. На кінець 1955 р. воно мало 1347 членів, які працювали в 66 наукових гуртках⁸.

Традицією в університеті стало проведення щорічних наукових конференцій, популярність яких швидко зростала. Рік у рік збільшувалася кількість представлених на них студентських праць. Якщо в 1948 р. на першій післявоєнній студентській науковій конференції було виголошено лише 13 доповідей, то в 1954 р.— вже 267⁹.

Партійні й комсомольські організації приділяли постійну увагу студентським науковим гурткам і товариствам. Завдяки цьому тематика їх досліджень максимально наближалася до розв'язання практичних завдань, що стояли перед промисловістю і сільським господарством, міцніли безпосередні зв'язки СНТ з виробництвом, через гуртки і товариства поширювалася пропаганда досягнень радянської науки і техніки, популяризувалися праці вчених з різних галузей знання.

Так, студенти-хіміки університету починаючи з 1947 р. підтримували тісні контакти з тракторним, турбінним та іншими заводами Харкова. Майбутні спеціалісти розробляли основи електроіскрової обробки металу, вирішували важливі питання, пов'язані з нерівноважним станом у сплавах і т. п.

Біологічне відділення студентського наукового товариства університету подавало різнобічну практичну допомогу двом колгоспам Харківської області. Члени товариства читали лекції з агрономії, ветеринарії і т. п. Під керівництвом студентки біологічного факультету Свистельникової провадилася успішна боротьба з гризунами на площі 6 тис. га¹⁰. Студенти керували багатьма гуртками юних натуралістів у харківських школах, провадили з учнями бесіди науково-популярного характеру, брали участь у дослідній роботі кафедр біологічного факультету.

Успішно проводив роботу і студентський науковий гурток біологічного факультету Харківського державного педагогічного інституту. Студенти прагнули глибоко оволодіти мічурінським вченням, широко пропагували досягнення радянських біологів, виступали з доповідями про життя і діяльність корифеїв вітчизняної біологічної науки К. Тімірязєва, І. Мічуріна, М. Іванова, О. Северцова, О. Ковалевського та ін. Члени гуртка займалися і експериментальними дослідженнями. Вони провели кілька екскурсій на дослідні станції, в музеї, на виставки, зробили ряд польових виходів, взяли участь у підготовці факультетської теоретичної конференції на тему: «Вклад російських вчених в біологічну і географічну науку».

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 50, спр. 3016, арк. 5.

⁷ ХОПА, ф. 14, оп. 1, спр. 909, арк. 66.

⁸ Харьковский госуниверситет им. А. М. Горького за 150 лет. Харьков, 1955, стор. 341.

⁹ Там же.

¹⁰ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 11 (2 ч.), спр. 2641, арк. 48.

Студенти економічного факультету Харківського державного університету ім. О. М. Горького зібрали матеріал про роботу Валківської МТС Харківської області і узагальнили його в наукових доповідях, які мали певне практичне значення. Студент 3-го курсу С. Гордієнко виступив на одній з наукових конференцій (1954 р.) з доповіддю «Аналіз зв'язку змінного виробітку трактористів МТС і витрачання пального», в якій розглянув вплив систематичного виконання змінних норм механізаторами на економію нафтопродуктів і зниження собівартості механізованих робіт¹¹. Багато студентських праць, представлених на цю конференцію, були такими ж актуальними. Це, наприклад, такі: «Резерви збільшення випуску сільськогосподарських машин на харківському заводі «Серп і молот», «Планування рівномірного випуску продукції в одному з провідних цехів заводу «Серп і молот», «Аналіз резервів зростання продуктивності і прибутковості громадського тваринництва в колгоспах Харківського району»¹².

Під керівництвом партійних, комсомольських і профспілкових організацій члени студентських наукових гуртків вузів Харкова, глибоко вивчаючи праці класиків марксизму-ленінізму, спрямовували свої творчі зусилля на розв'язання завдань, поставлених ХІХ з'їздом партії, вересневим (1953 р.) і лютого-березневим (1954 р.) Пленумами ЦК КПРС.

Восени 1952 р. Харківський міський комітет ЛКСМУ провів спільну нараду секретарів комітетів комсомолу найбільших промислових підприємств і вузів міста. Втілення в життя її рішень сприяло поліпшенню політико-масової роботи серед робітничої молоді¹³. За почином комсомольців університету студенти почали подавати молодим робітникам допомогу в оволодінні знаннями, підвищенні їх загальноосвітнього і культурного рівня.

Велику роботу в напрямі зміцнення зв'язків з виробництвом здійснював комітет комсомолу Харківського політехнічного інституту ім. В. І. Леніна. Завдяки ініціативі комсомольців кафедри цього вузу почали ширше залучати вузівську молодь до виконання госпдоговірних тем, до реального проектування. Тут практикувалися зустрічі дружби робітників і студентів¹⁴. Комсомольці інституту організували збирання підручників для молодих робітників, які навчалися у вечірніх школах, регулярно проводили для них, зокрема у гуртожитках Харківського тракторного заводу, консультації з математики, фізики, хімії та інших дисциплін¹⁵.

Протягом багатьох років студенти, аспіранти, викладачі Харківського художнього інституту читали лекції і доповіді про творчість радянських та зарубіжних художників, організовували виставки робіт вихованців інституту на Харківському тракторному заводі, Харківському електромеханічному заводі, в Ков'язівській МТС та інших підприємствах¹⁶. Це сприяло естетичному вихованню робітників і водночас підвищувало відповідальність студентів за свою творчість, наповнювало її мотивами високої громадянськості.

Таким чином, студентські наукові товариства відіграли позитивну роль не тільки у засвоєнні вузівською молоддю програмного матеріалу, прищепленні їй навичок самостійної науково-дослідної роботи, підготовці спеціалістів, які досконало володіють досягненнями передової науки і техніки, а й у комуністичному вихованні трудящих.

¹¹ Итоговая студенческая научная конференция, посвященная 84-й годовщине со дня рождения В. И. Ленина. Тезисы докладов, Харьков, 1954, стор. 107.

¹² Там же, стор. 105—119.

¹³ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 11 (2 ч.), спр. 2657, арк. 83.

¹⁴ Там же, спр. 2701, арк. 31.

¹⁵ Там же, спр. 2658, арк. 83.

¹⁶ Там же, спр. 2701, арк. 31.

Всебічний аналіз тематики науково-дослідної діяльності гуртків і товариств показує, що проблеми, розроблювані студентами, були актуальними. Вони відповідали запитам народного господарства і сприяли дальшому поліпшенню ідейно-виховної роботи у вузах. Дедалі міцнішою ставала дружба майбутніх спеціалістів з колективами трудящих підприємств і колгоспів. Основні форми творчої співдружності науки і виробництва, що з'явилися в повоєнні роки, набули дальшого розвитку і вдосконалення в наступний період.

Виховуючи студентів на ідеях марксизму-ленінізму, вузи готували їх до постійної, цілеспрямованої творчої діяльності, вчили вмінню втілювати сміливі ідеї в повсякденне життя. Головним у цій справі була і лишається робота вузівської молоді у студентських наукових гуртках і товариствах, оскільки в такій формі організації її трудової і громадської діяльності закладені великі можливості.

Немає жодного вузу, де не знайшлося б практичної справи для студентства. Наукова діяльність за спеціальністю, що доповнює і поглиблює навчальний процес по підготовці висококваліфікованих кадрів у вищих учбових закладах, повинна стати основою трудового виховання молоді у кожному вищому учбовому закладі.

Вміла і розумна організація суспільно корисної праці — дійова форма комуністичного виховання студентів, могутній засіб всебічного розвитку молодих будівників комуністичного суспільства. Саме на це і звернув увагу XXIV з'їзд КПРС, який закликав партійні і радянські організації зміцнювати зв'язок науки з виробництвом.

П. Г. Чорнозуб
ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ МІСЬКИХ
КОМІТЕТІВ ОБОРОНИ
 (1941—1942 рр.)

Створення міських комітетів оборони в роки Великої Вітчизняної війни було спрямоване на зміцнення радянського державного апарату в прифронтових районах. Деяко незвичний порядок їх організації, структура і діяльність ще майже не висвітлені в радянській історіографії. На основі вивчення багатьох архівних матеріалів автор даної замітки прагнув повніше розкрити ці питання.

Першими нормативними актами про створення міських комітетів оборони були постанови Державного Комітету Оборони від 22 і 23 жовтня 1941 р., в яких, зокрема, зазначалося, що для зосередження всієї цивільної та військової влади і встановлення якнайсуворішого порядку в містах, областях і районах, які є фронтовими тилами, необхідно організовувати на місцях надзвичайні органи влади.

Комітети оборони діяли у багатьох прифронтових містах, зокрема в Мурманську, Кандалакші, Тулі, Орлі, Ростові-на-Дону, Одесі, Севастополі, Керчі, Сталінграді, Астрахані, Камишині, а також у Підмосков'ї.

Необхідно підкреслити, що ці комітети було створено лише в тих адміністративних центрах прифронтової зони, які мали важливе значення для оборони країни. Тому в кожному конкретному випадку питання про їх організацію вирішувалося окремо, інколи навіть на засіданнях Державного Комітету Оборони, де після детального обговорення приймалися відповідні рішення.

Необхідно підкреслити, що ці комітети було створено лише в тих адміністративних центрах прифронтової зони, які мали важливе значення для оборони країни. Тому в кожному конкретному випадку питання про їх організацію вирішувалося окремо, інколи навіть на засіданнях Державного Комітету Оборони, де після детального обговорення приймалися відповідні рішення.

23 жовтня 1941 р. бюро Сталінградського обкому ВКП(б) та виконком обласної Ради депутатів трудящих прийняли спільну постанову про

створення міських комітетів оборони. В ній говорилося: «1. Відповідно до постанови Державного Комітету Оборони від 22 жовтня і в інтересах зосередження всієї цивільної й військової влади і встановлення якнайсуворішого порядку в містах Сталінграді, Астрахані, Камишині та в районах, що прилягають до них і є найближчим фронтовим тилом, створити міські комітети оборони в містах Сталінграді, Астрахані та Камишині. 2. У кожному із зазначених міст мати коменданта, в розпорядження якого передати війська НКВС, міліцію та добровольчі робітничі загони». Встановлювалися зони обслуговування кожного комітету. «Згідно з постановою бюро обкому ВКП(б) від 10 грудня 1941 р.,— вказувалося в іншій постанові,— встановити такі зони обслуговування: Сталінградського комітету оборони— всі райони області, що прилягають до Сталінграда аж до м. Камишина, всі райони на лівому боці р. Медведиці і Дону аж до Астраханського округу на півдні; Камишинського міського комітету оборони— Камишинський, Ольховський, Ждановський, Даниловський, Неткачевський, Ніколаєвський, Іловатський і Нижнедоринський райони; Астраханський міського комітету оборони— всі райони Астраханського округу»¹.

Отже, оскільки Сталінградський комітет діяв на території всієї області, його слід відносити до державних органів обласного масштабу. Астраханський комітет оборони, як і Камишинський, організаційно підпорядковувався Сталінградському, хоч сфера діяльності другого поширювалася на вісім районів Сталінградської області, що дає підставу вважати його державним органом міжрайонного масштабу. Встановлення таких зон обслуговування пояснюється тим, що для проведення великих оборонних заходів необхідно було сконцентрувати всі матеріальні і людські ресурси в одних руках. Таким чином, у Сталінградській області діяла централізована, з суворюю субординацією, система державних органів, про що свідчила навіть її структура.

До складу Сталінградського комітету входили керівники обласного і міського комітетів партії та радянських органів. Його головою було призначено першого секретаря обкому ВКП(б) О. С. Чуюнова, членами— голову облвиконкому І. Ф. Зименкова, секретарів обкому та міськкому, начальника управління НКВС. На таких самих засадах було створено Астраханський і Камишинський комітети оборони. Наприклад, за постановою бюро Камишинського райкому ВКП(б) Сталінградської області від 25 жовтня 1941 р. головою міського комітету оборони було затверджено секретаря райкому партії Н. Г. Ведяпіна, членами— начальника райвідділу НКВС А. М. Глуховського, голову райвиконкому і коменданта міста.

Сталінградський міський комітет оборони створював оперативні групи (по 4—5 чол. у кожній) з числа активістів для мобілізації бойових резервів. До цієї справи залучалися також працівники обласного, міського і районних військкоматів. Крім того, в разі захоплення ворогом деяких частин міста і порушення зв'язку між окремими районами члени оперативних груп від імені міського комітету оборони мали право вживати термінових заходів. Для проведення евакуації населення за Волгу, постачання продовольства мешканцям міста призначалися особоповноважені, які також діяли від імені комітетів оборони. Питання, пов'язані з дотриманням зразкового порядку в місті, відправкою матеріальних цінностей у тил, боротьбою з пожежами, відбудовою комунальних підприємств, у районах міста вирішували члени надзвичайних комісій або трійок. До складу цих комісій входили голови райвиконко-

¹ Партархів Волгоградського обкому КПРС, ф. 113, оп. 15, спр. 22, арк. 29; оп. 12, спр. 7, арк. 66.

мів і уповноважені НКВС, а керували ними секретарі райкомів ВКП(б). Відповідальні уповноважені міськкому партії також допомагали трійкам².

Сталінградський комітет оборони складався лише з кількох постійних членів і голови, тому для виконання спеціальних завдань він створював тимчасові комісії або групи та інколи залучав окремих осіб з числа відповідальних партійних і радянських працівників.

Тульський міський комітет оборони було організовано за вказівкою Державного Комітету Оборони спільною постановою обкому і міськкому партії, обласного і міського виконавчих комітетів Рад депутатів трудящих. До його складу ввійшли перший секретар Тульського обкому ВКП(б) В. Г. Жаворонков (голова), голова облвиконкому Н. І. Чмутов, начальник управління НКВС В. Н. Суходольський, військовий комендант міста полковник А. К. Мельников (члени комітету). Наприкінці 1942 р. В. Г. Жаворонкова відкликали до апарату ЦК ВКП(б), а головою міського комітету оборони і першим секретарем обкому партії було призначено Н. І. Чмутова. Цей комітет слід також віднести до категорії державних органів обласного масштабу, оскільки сфера його діяльності охоплювала всю область.

Діяльність міських комітетів оборони Криму мала деякі особливості. Насамперед слід враховувати, що тоді існувала Кримська АРСР. На її території за рішенням бюро Кримського обкому ВКП(б) від 23 жовтня 1941 р. було створено три комітети оборони — Севастопольський, Сімферопольський і Керченський, які відносилися до державних органів міського масштабу. До їх складу ввійшли працівники радянських і партійних органів, начальники міських відділів НКВС і представники командування гарнізонів³.

Головою Севастопольського комітету оборони було призначено першого секретаря міськкому ВКП(б) Б. О. Борисова, а членами — голову міськвиконкому В. Н. Єфремова, начальника міськвідділу НКВС В. П. Нефьодова, начальника гарнізону контр-адмірала В. Г. Жукова (пізніше його замінив генерал-майор П. А. Моргунов). Керівництво комітету підтримувало тісні зв'язки з командуванням Севастопольського оборонного району, що давало змогу оперативніше розв'язувати питання про мобілізацію населення і місцевих засобів для оборони міста⁴. «...При міському комітеті оборони, — згадував пізніше Б. Борисов, — спеціального апарату ми не створювали — був лише один технічний секретар, і всю роботу виконував апарат міськкому партії, міськвиконкому, штабу МППО міста. Ми широко залучали до роботи також актив»⁵.

Керченський комітет оборони створювали двічі: вперше — за рішенням бюро Кримського обкому ВКП(б) від 23 жовтня 1941 р. у складі першого секретаря міськкому партії Н. А. Сироти (голова), голови міськвиконкому, начальника міськвідділу НКВС та начальника гарнізону (члени комітету). Однак у середині листопада місто захопили фашисти, і комітет припинив своє існування. Напередодні нового 1942 р. в районі Керчі було скинуто десант, який визволив місто від загарбників. У березні 1942 р. бюро обкому партії затвердило новий склад міського комітету оборони, який працював до травня, коли ворогу вдалося увірватися в Керч.

² А. С. Чуянов. Большевики Сталинграда — города-героя, города славы, М., 1946, стор. 15.

³ Великим путем Октября, Симферополь, 1967, стор. 66.

⁴ Героическая оборона Севастополя 1941—1942 гг., М., 1969, стор. 63.

⁵ Б. Борисов. Городской комитет обороны Севастополя. — «Военно-исторический журнал», 1959, № 1, стор. 23.

До складу Сімферопольського комітету оборони увійшли: секретар міськкому партії С. В. Мартинов (голова), голова міськвиконкому В. І. Філіпов (заступник голови), завідуючий воєнним відділом міськкому ВКП(б) І. Н. Козлов і секретарі Центрального, Новгородського та Залізничного райкомів партії (члени). Він був розпущений після того, як командування армії прийняло рішення відвести війська до Севастополя.

Ростовський комітет оборони було створено 26 жовтня 1941 р. Спочатку його головою був другий секретар обкому ВКП(б) І. Л. Кипаренко, а згодом — перший секретар Б. А. Двінський. 21 листопада 1941 р. фашисти захопили місто, і комітет припинив своє існування.

Для прискорення будівництва оборонних споруд у Мурманську і Кандалакші за рішенням Державного Комітету Оборони також було організовано міські комітети оборони. Головою Мурманського комітету призначено першого секретаря обкому ВКП(б) М. І. Старостіна, який одночасно був членом Військових Рад 14-ї армії і Північного флоту⁶, а Кандалакшського — першого секретаря міськкому партії Єлисеєва.

Комітети оборони створювалися і в багатьох містах Підмосков'я — Серпухові, Орехово-Зуєві, Коломні, Подольську, Ногінську, Загорську, Волоколамську, Можайську, Клину, Малоярославці. Але, на відміну від інших, їх склад визначався на бюро Московського обкому ВКП(б). Всі підмосковні комітети відносилися до районних або міжрайонних державних органів. При них створювалися спеціальні штаби оборони, тобто штатний апарат. Такі штаби організовано за постановами Загорського комітету від 25 жовтня і Коломенського від 15 листопада і 19 грудня 1941 р.⁷ У постанові Загорського комітету оборони від 5 листопада 1941 р. «Про організацію місцевої оборони в районах», зокрема, вказувалося: «У районах, що входять до комітету оборони, створити місцеві штаби оборони, на які покласти всю організацію і керівництво обороною району, підпорядкувавши їх в оперативному відношенні Загорському комітету оборони. Сформованим штабам до 8 листопада 1941 р. відповідно до загального плану оборони розробити плани організації оборони району...»⁸

Пізніше, коли німецько-фашистські орди були розгромлені і відкинуті від столиці на кілька сот кілометрів, члени штабів оборони почали працювати без відриву від виробництва.

Отже, залежно від розташування, міські комітети оборони, що існували в різних населених пунктах Радянського Союзу, розрізнялися за своєю структурою, обсягом і характером роботи. Тому, хоч формально всі вони називалися міськими, інколи сфера їх діяльності поширювалася на кілька районів або й на цілу область. Загалом комітети оборони були однією з важливих ланок у системі надзвичайних державних органів, створених під час Великої Вітчизняної війни.

⁶ І. М. Кропотов. Военно-организаторская работа Мурманской партийной организации в первый период Великой Отечественной войны, Мурманск, 1958, стор. 31.

⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 110, оп. 3, спр. 7, арк. 21; ф. 99, оп. 1, спр. 89, арк. 2.

⁸ «Исторический архив», 1961, № 6, стор. 11.

М. І. Слободян
З ІСТОРІЇ ПРОПАГАНДИ
ЛЕНІНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПОЛІТИКИ
НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ
ЗЕМЛЯХ У 20—30-х РОКАХ

Питання щодо пропаганди ленінської національної політики на західноукраїнських землях певною мірою висвітлене у ряді праць радянських істориків і філософів¹. Але спеціального дослідження, присвяченого поширенню ленінської теорії з національного питання та боротьбі за її втілення в життя в 20—30-х роках на західноукраїнських землях, поки що немає.

Важливу роль у пропаганді ленінської теорії з національного питання на західноукраїнських землях у цей період відіграли Комуністична партія Західної України, прогресивна преса, а також пролетарські письменники краю, які перебували під ідейним впливом КПЗУ.

Прогресивні кола Західної України, очолювані КПЗУ, виступали проти абсолютизації українськими буржуазними націоналістами національного питання, відриву його від соціального ґрунту. На противагу націоналістам, котрі відстоювали тезу про те, що на Україні передусім потрібно вирішувати «національну справу», нібито спільну як для українців — поміщиків та капіталістів, так і для пролетарів і селян, комуністи керувалися настановами В. І. Леніна, який вчив: «Пролетарська справа — насамперед, ...бо вона забезпечує не тільки тривалі, корінні інтереси праці і інтереси людства, але й інтереси демократії, а без демократії немислима ні автономна, ні незалежна Україна»².

Боротьбу за національне визволення комуністи західноукраїнських земель розглядали як складову частину боротьби за встановлення Радянської влади на Західній Україні, за возз'єднання її з Радянською Україною. «Організуючи широкий фронт національно-визвольної боротьби, кожний комуніст мусить пам'ятати, що ми боротьбу за національне визволення розглядаємо як частину, як одне з завдань нашої загальної боротьби за Радянську владу»³.

Комуністи постійно наголошували на тому, що справжнього національного визволення можна досягти лише внаслідок ліквідації буржуазно-поміщицького гніту і встановлення диктатури пролетаріату. «Не в побудові нашої національної держави під проводом Петрушевича та інших різношерстих панів наше визволення..., єдиний вихід для нас — це соціальна революція, це рішуча боротьба за перехід влади в наші руки, руки робітників і біднішого селянства»⁴.

КПЗУ викривала угоду української буржуазії з польською панівною верхівкою, закликала до боротьби проти польської та української буржуазії. «Рішуча, послідовна, невпинна боротьба з українською буржуазією, її націоналізмом, угодовством є однією з основних умов успішної організації національно-визвольної боротьби. Невпинною агітацією наші парторганізації повинні усвідомити широкі маси, що ніякі торги і угоди буржуазії не ведуть до національного визволення і що дійсний шлях національного визволення, на який вказує Комуністична

¹ В. Ю. Маланчук. Торжество ленінської національної політики, Львів, 1963; М. Герасименко, Б. Дудкевич. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною, К., 1960; А. Д. Ярошенко. В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях, Львів, 1962; М. Воляннюк, В. Маланчук. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні, Львів, 1960; Й. Т. Цьох. Комуністична преса Західної України (Роль друкованої пропаганди в ідеологічній діяльності КПЗУ), 1919—1939 рр., Львів, 1966. та ін.

² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 15.

³ Резолюція поширеного засідання ЦК КПЗУ 3 червня 1931 р., Львів, 1931, стор. 16—17.

⁴ Маніфест ЦК КПСГ до українських робітників і селян, Львів, 1926, стор. 12.

партія,— це повалення окупації шляхом збройного повстання широких мас»⁵.

Комуністи доводили, що певні розходження між українською і польською буржуазією не виходять «за межі їх класового союзу, вони являються тільки торгом з боку української буржуазії за вигідніші для неї позиції в цьому спільному союзі, за поширення національних прав, за більшу можливість експлуатації українських трудящих мас»⁶.

У своїх відозвах, зверненнях, маніфестах КПЗУ викривала буржуазно-націоналістичні теорії «безкласовості», «безбуржуазності» української нації, «єдиного національного потоку». Виходячи з вказівки В. І. Леніна про те, що національні завдання пролетаріат підпорядковує завданням класовим, інтернаціональним, що «...інтереси праці вимагають найповнішого довір'я, найтіснішого союзу між трудящими різних країн, різних націй»⁷, комуністи закликали до створення єдиного класового фронту трудящих різних національностей.

Бойовими помічниками КПЗУ у пропаганді серед широких народних мас ленінської теорії з національного питання, у боротьбі з ідеологією і політикою українського буржуазного націоналізму були її легальна та нелегальна преса, а також видання ряду прогресивних організацій, які перебували під впливом комуністів. На сторінках газет і журналів викривалася антинародна діяльність українських буржуазних націоналістів, обґрунтовувалася необхідність інтернаціонального єднання трудящих у боротьбі за соціальне та національне визволення.

Політика угодовства та зрадництва характерна для всієї історії українського буржуазного націоналізму. У комуністичній пресі переконаливо викривалася так звана «нова» політика українського буржуазного націоналізму, що була, по суті, не чим іншим, як черговою зрадою класових і національних інтересів українського народу, шуканням нового хазяїна, якому можна було б вигідніше продати інтереси трудящих.

«Експлуаторські класи української нації,— писала 23 травня 1926 р. газета масової легальної революційної організації «Сельроб» «Воля народу»,— є такими ж ворогами українського народу, як і польські капіталісти, поміщики, куркулі. Експлуаторські класи української нації тільки на словах борються за національне визволення українського народу, в дійсності вони ці інтереси запроднують іноземним окупантам, запроднують за теплі місця в державних установах, організаціях, за кусок білого хліба. Вся історія «боротьби» українського буржуазного націоналізму за «великі національні ідеали» — це зрада інтересів українського трудового народу».

З друкованих органів КПЗУ та організацій, що перебували під її впливом, трудящі Західної України узнавали, що в буржуазному суспільстві, поділеному на експлуаторів і експлуатованих, класова боротьба — закономірне явище як для міста, так і для села. Тому не може бути ніякої єдності між інтересами пролетаріату, безземельного і малоземельного селянства, з одного боку, і буржуазії, поміщиків та куркулів — з другого. Між ними завжди точиться класова боротьба, яка дедалі більше загострюється. «Класова боротьба приймає чимраз гостріші форми, ділить безоглядно суспільство на два табори з виразними ознаками противенства. Капіталісти, поміщики, клерикали і їх слуги — по один бік, а робітники, селяни — по другий бік»,— писала 3 травня 1925 р. газета «Наше життя» — орган «Селянського союзу».

⁵ Резолюція поширеного засідання ЦК КПЗУ 3 червня 1931 р., стор. 11.

⁶ Політична ситуація на Західній Україні та завдання КПЗУ, Львів, 1929, стор. 14—15.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 263.

Розкриваючи суть непримиренних суперечностей між експлуататорами та експлуатованими в буржуазному суспільстві, прогресивна преса викривала гасла українських буржуазних націоналістів про «єдиний національний фронт», закликала до створення класового фронту, в основі якого буде справжня спільність інтересів робітників і селян. «На кожному кроці можна, отже, ствердити, що інтереси робітників, мало-земельної і безземельної селянської верстви спільні, що їх гнітить той самий визиск, те саме економічне ярмо. Проти брехні, визиску і гніту капіталізму належить будувати спільний могутній селянсько-робітничий союз боротьби під прапором соціалізму»⁸.

Преса КПЗУ та керованих нею організацій показувала, що «єдиний національний фронт» — це фронт української буржуазії, експлуататорів і гнобителів, фронт реакції, основне завдання якого полягало в тому, щоб розмежовувати робітників різних національностей, не допустити встановлення на західноукраїнських землях диктатури пролетаріату, возз'єднання цих земель з Радянською Україною. Газети підкреслювали, що єдиний вихід для трудящих мас — це піти шляхом російських братів і своїх братів з Наддніпрянської України, встановити на західноукраїнських землях новий суспільний лад.

На сторінках західноукраїнських прогресивних газет і журналів викривалися намагання буржуазних націоналістів використати націоналістичні гасла для розколу єдності багатонаціонального робітничого класу Західної України. Преса роз'яснювала, що західноукраїнські робітники і селяни, трудова інтелігенція повинні боротися за соціальне й національне визволення пліч-о-пліч з трудящими польської, російської, єврейської та інших національностей.

Велику допомогу КПЗУ в поширенні ленінського вчення з національного питання на західноукраїнських землях, у вихованні трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму, в боротьбі з буржуазним націоналізмом подавали західноукраїнські письменники і публіцисти. В своїх творах П. Козланюк, С. Тудор, О. Гаврилюк, Я. Галан та інші прогресивні західноукраїнські літератори викривали націоналістичні «теорії» «безбуржуазності», «безкласовості» та «єдиного потоку» в розвитку української культури, переконливо показували процес класового розшарування в місті і на селі. Вони наголошували на необхідності інтернаціональної єдності трудящих, вказували, що це єдино правильний шлях до соціального та національного визволення.

Виховуючи трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму, ленінських ідей дружби народів, пролетарська література зміцнювала віру народних мас у торжество історичної справедливості — возз'єднання Західної України з Радянською Україною. «І тут і там, за Збручем та Дністром, — писав Петро Козланюк, — народ у нас один, одна наша земля — Україна, а коли ще візьмемо Росію, то одна в нас велика братня сім'я, єдина могутня Русь-мати. Тепер ще наш народ роздертий надвоє, але буде час.., коли народ кине з себе всякі пута неволі, порве всі кайдани, і ми заживемо всі разом, як вільні брати у єдиній сім'ї»⁹.

Багатогранна діяльність КПЗУ, її преси та керованих нею революційних організацій в справі пропаганди ленінської теорії з національного питання сприяла вихованню трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму, непримиренності до буржуазного націоналізму, згуртовувала їх у боротьбі за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною.

⁸ «Воля народу» (орган партії «Народна воля», що перебувала під організаційним та ідейним впливом КПЗУ), 28 лютого 1926 р.

⁹ П. Козланюк. Твори в трьох томах, т. 2, К., 1960, стор. 307.

З. Ф. Костічкіна
З ІСТОРІЇ ПРОВЕДЕННЯ
БЕЗПАРТІЙНИХ КОНФЕРЕНЦІЙ
(1918—1924 рр.)

Комуністична партія міцна своїм зв'язком з народом, вона цінує довіря трудящих, дорожить ним. Партія поглиблює ці зв'язки, застосовуючи найефективніші форми роботи

в масах. В роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції з ініціативи передових робітників-комуністів провадилися безпартійні робітничі конференції. Це була нова форма спілкування партії з масами. Одна з перших конференцій відбулася в грудні 1918 р. в Москві на Красній Пресні¹. Цінний почин москвичів наслідували трудящі молоді Країни Рад.

В. І. Ленін надавав виключного значення безпартійним конференціям, розглядаючи їх як одну з форм розвитку народної демократії. У грудні 1919 р. на VIII Всеросійській партійній конференції Володимир Ілліч говорив, що партії, яка керує багатомільйонною країною, необхідно залучати до роботи маси, враховуючи, що «по-перше, у неї є і повинні бути помічником професійні спілки, які охоплюють мільйони, другим помічником є безпартійні конференції»².

У праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» він писав, що треба цілковито підтримати, розвинути, розширити таку установу, як безпартійні робітничі і селянські конференції, щоб стежити за настроєм мас, відповідати на їх запити, висувати з них кращих працівників на державні посади³.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що керівництво безпартійними конференціями повинно знаходитись в центрі уваги партійних організацій. Не дивлячись на перевантаженість в роботі, Володимир Ілліч лише з червня 1919 р. по лютий 1920 р. шість раз виступав в Москві на безпартійних робітничих і червоноармійських конференціях⁴. В роботі конференцій брали участь соратники В. І. Леніна: М. І. Калінін, А. В. Луначарський, М. І. Подвойський, Г. І. Петровський, Д. З. Мануїльський, М. В. Фрунзе та ін.

На безпартійних робітничих конференціях обговорювалися питання відбудови промисловості, підвищення продуктивності праці, боротьби з бюрократизмом і тяганиною, вони були школою політичного, культурного виховання трудового народу.

Значну роль у залученні широких мас трудового селянства до соціалістичного будівництва мали селянські конференції. «На цих безпартійних конференціях,— говорив Володимир Ілліч,— ми повинні вміти підійти до непролетарського середовища, повинні подолати передсуди і дрібнобуржуазні вагання—це одно з найбільш корінних і основних завдань»⁵.

Коли у листопаді 1919 р. в газеті «Правда» була надрукована стаття про безпартійні селянські конференції старого більшовика тов. Н. Ростопчина, В. І. Ленін з цього приводу сказав: «Ця стаття... заслуговує особливої уваги. Я не знаю іншого засобу, який розв'язував би це завдання найглибшої історичної ваги»⁶.

В перші роки Радянської влади на Україні селянські конференції проходили в умовах гострої класової боротьби. Для комуністів вони служили трибуною для викриття ворогів Радянської влади, виховання широких селянських мас, роз'яснення їм політики партії, мобілізації на відбудову сільського господарства.

¹ А. Мясніков. Беспартійные конференции, М., 1919, стор. 1.

² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 164.

³ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 29.

⁴ Див.: В. І. Ленін. ПСС, т. 39, стор. 110, 148, 173, 198; т. 41, стор. 67, 125.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 164—165.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 164.

В траурні дні 1924 р., коли партію і народ спіткало велике горе — не стало В. І. Леніна, на безпартійних конференціях говорили про життя і діяльність любимого вождя, про неоціненний скарб, який він залишив народу. На зборах і безпартійних конференціях селяни пропонували в пам'ять про Ілліча спорудити на свої кошти пам'ятники і встановити в селах, побудувати нові школи, клуби, дитячі садки. Так, збори селян с. Нікольське Херсонського повіту ухвалили спорудити пам'ятник любимому вождеві в центрі села біля сільради⁷.

Газета «Красное знамя» (Чернігів) 28 грудня 1924 р. надрукувала виступ на безпартійній конференції селянина Е. Н. Тимофєєва з Чернігівської губернії. Він, зокрема, запропонував, щоб кожне сільське товариство виділило з суспільної ділянки по десятині кращої землі і обробляло її. Ленінська десятина повинна була стати зразком ведення господарства, а урожай з неї віддавати найбіднішим трудівникам, а краще — дітям або передати дитячому будинку, чи направити найбіднішого здібного учня сільської школи на навчання в місто. Таким чином, через 3—4 роки, писала газета, тисячі агрономів, лікарів і вчителів з селянбідняків вивчилися б на ленінську допомогу. Це був би найкращий пам'ятник вождеві.

Стаття Е. Н. Тимофєєва знайшла широкий відгук серед трудящих України. «Найкращим пам'ятником В. І. Леніну,— записано в резолюції Ольшанської безпартійної конференції Першотравневого округу,— буде ліквідація неписьменності, а також спорудження зразкового сільського клубу ім. В. І. Леніна». В Полтавській губернії селяни ухвалили на своїх безпартійних конференціях відкрити будинок для безпритульних дітей, ясла і сільбудинки. Делегати конференції Вінницького округу відзначили, що кращим пам'ятником Іллічеві буде об'єднання одноосібних селянських господарств в колективи⁸.

Безпартійні конференції були школою політичної освіти робітників і селян, залучення їх до соціалістичного будівництва і управління державою, об'єднання навколо Комуністичної партії.

⁷ «Херсонский коммунарь», 31 січня 1924 р.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 16, спр. 1428, арк. 24; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 2406, арк. 10; Одеський обласний державний архів, ф. 99, оп. 1, спр. 271, арк. 31.

С. П. Михєєв
БІЛЬШОВИКИ УКРАЇНИ
У БОРОТЬБИ
ЗА ВЧИТЕЛЬСЬКУ ІНТЕЛІГЕНЦІЮ
В РОКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ
(1918—1920 рр.)

Проблема ролі інтелігенції у соціалістичній революції, становленні нового суспільства була завжди в центрі діяльності Комуністичної партії. В. І. Ленін указував: «Без керівництва спеціалістів різних галузей знання, техніки, досвіду, перехід до соціалізму неможливий...»¹

Досвід КПРС, Радянської держави у справі формування соціалістичної інтелігенції має всесвітньо-історичне значення, широко використовується комуністичними та робітничими партіями країн, що стали на шлях соціалістичного розвитку.

Процес переходу старої інтелігенції на бік соціалізму в історичній літературі висвітлювався ще в 20-х роках². Особливу цінність станов-

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 36, стор. 168.

² Л. Войтоловский. Ленин об интеллигенции.— Печать и революция, 1925, кн. 2; С. Я. Вольфсон. Интеллигенция как социально-экономическая категория, М.—Л., 1926; И. Этчин. Партия и специалисты, М., 1928.

лять праці А. В. Луначарського³, в яких він виступав за послідовне проведено ленінської політики щодо цього соціального прошарку.

Питання про роль інтелігенції у революції висвітлене в багатьох працях сучасних радянських істориків⁴. Проте робота більшовиків України по її вихованню й використанню для побудови нового суспільства, особливо у перші роки Радянської влади, вивчена ще недостатньо. У даній замітці автор на основі архівних матеріалів робить спробу заповнити цю прогалину.

Після перемоги Жовтневої революції Комуністична партія значну увагу приділяла залученню кращої, передової частини інтелігенції, зокрема вчителів, до радянського культурного будівництва. І це зовсім не випадково, бо саме вони становили основну масу демократичної інтелігенції.

Визначаючи методи роботи з вчительською інтелігенцією в роки громадянської війни, більшовики України зіткнулися з великими труднощами. Давалися знаки бідність, саботаж, підривна діяльність троцькістів, буржуазних націоналістів, великодержавних шовіністів тощо. Становище ускладнювалося ще й тим, що значна частина вчителів була тісно пов'язана з «просвітами» — культурно-освітніми організаціями, в яких буржуазно-націоналістичні елементи намагалися вести антирадянську пропаганду. Багато вчителів, особливо вихідців із заможних прошарків населення, перебували під впливом Всеукраїнської вчительської спілки, створеної на основі Всеросійської, яка з перших днів свого існування (1905 р.) стала під знамена буржуазії. Після перемоги Великого Жовтня Всеросійська спілка організувала страйки вчителів у Москві, Петрограді, Одесі, Харкові, Миколаєві та інших містах країни.

Комуністична партія розгорнула широку роз'яснювальну й організаторську роботу, спрямовану на ліквідацію саботажу вчителів. Активну участь в ній брали, насамперед, комуністи — працівники Наркомосу та керівники місцевих партійних організацій.

Більшовики України вели копітку роботу по перевихованню націоналістично настроєної частини вчителів у дусі інтернаціоналізму. В січні — лютому 1918 р. з ініціативи партійних органів республіки були проведені міські й губернські вчительські конференції у Харкові, Катеринославі та інших містах. На конференціях обговорювалися потреби школи і вчителів, критикувалася діяльність націоналістичної Всеукраїнської учительської спілки, яка намагалася відірвати українських педагогів від їх російських колег і виступала проти демократизації школи⁵.

³ А. В. Луначарский. Смена вех интеллигентской общественности.— «Культура и жизнь», 1922, № 1; його ж. Об интеллигенции, М., 1923; його ж. Интеллигенция в ее прошлом, настоящем и будущем, М., 1924; його ж. Интеллигенция и ее место в социалистическом строительстве.— «Революция и культура», 1927, № 1, та ін.

⁴ П. П. Амелин. Интеллигенция и социализм, Л., 1970; Э. Б. Генкина. О ленинских методах вовлечения интеллигенции в социалистическое строительство.— «Вопросы истории», 1965, № 4; М. П. Ким. 40 лет советской культуры, М., 1957; В. Л. Соскин. Ленин, революция, интеллигенция, Новосибирск, 1973; В. П. Точеная. В. И. Ленин об интеллигенции в переходный период от капитализма к социализму.— «Вестник МГУ». Серия истории, 1970, № 2; В. А. Ульяновская. Формирование научной интеллигенции в СССР. 1917—1937 гг., М., 1966; С. А. Федюкин. Великий Октябрь и интеллигенция. Из истории вовлечения старой интеллигенции в строительство социализма, М., 1972; Вища школа Української РСР за 50 років. У двох частинах (1917—1967 рр.), К., 1967; Ленінське вчення про культурну революцію і його здійснення на Україні, К., 1967; Розвиток української культури за роки Радянської влади, К., 1967; І. Д. Золотоверхий. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні, К., 1965; Г. М. Шевчук. Культурне будівництво на Україні в 1921—1925 рр., К., 1963; Ю. О. Курносів, А. Г. Бондар. У навчанні та праці. Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР, К., 1964, та ін.

⁵ «Газета Временного рабочего и крестьянского правительства», 31 січня 1918 р.

Велике значення у залученні вчительства на бік Радянської влади відіграла Спілка вчителів-інтернаціоналістів, що активно пропагувала ідеї соціалізму, боролася проти політики Всеросійської спілки, всіляко підтримувала заходи Радянської влади.

У червні 1918 р. відбувся I Всеросійський з'їзд учителів-інтернаціоналістів, на якому виступив В. І. Ленін і закликав «до спільної боротьби пролетаріату і вчительства за перемогу соціалізму»⁶.

В 1919 р. на Україні почали створюватися спілки вчителів-комуністів. Їх першочерговим завданням було добитися звільнення вчительства з-під впливу буржуазної та буржуазно-націоналістичної ідеології й активного залучення його до політичного і культурного життя країни. В галузі шкільного будівництва основне завдання цих спілок полягало в організації вчительських колективів та ознайомленні їх з ідеями нової, радянської школи, в конкретній допомозі органам місцевої влади у цій справі. На Київському губернському з'їзді вчителів-комуністів (29 квітня 1919 р.) було вирішено організувати їх спілку⁷.

Такі ж спілки почали створюватись в інших містах України: у квітні 1919 р. — в Харкові, на початку липня — в Миколаєві й т. д.⁸ Вони відіграли значну роль в об'єднанні навколо партійних організацій України найбільш передових учителів, які разом з комуністами брали активну участь у культурному будівництві республіки.

Долаючи труднощі громадянської війни, вчителі разом з усіма трудящими будували нову школу, по-новому, по-комуністичному виховували молоде підрастаюче покоління. Серед них були відомі пізніше професори, заслужені діячі науки УРСР О. М. Астряб, С. Х. Чавдаров, заслужені вчителі республіки М. П. Бакевич, П. А. Горбатий, М. П. Добровольська, М. О. Єрмолова, А. О. Коненко, В. М. Левицька, В. М. Михайленко, Н. Г. Панасенко, І. Я. Петров, М. О. Рябикіна, Є. М. Свиdersька, М. П. Седашов, Й. Г. Шестопапов і багато інших⁹. Видатними організаторами народної освіти на Україні в роки громадянської війни були В. П. Затонський, відомий педагог і письменник А. С. Макаренко, Є. М. Щепкін, Я. П. Ряппо та ін.

Розумінню вчителями суті політики Радянської влади сприяли різні з'їзди, курси, збори, що проводилися на Україні з працівниками народної освіти під керівництвом партійних організацій. Показовою щодо цього була діяльність Овруцького комітету КП(б)У на Волині. Його представники на з'їзді працівників освіти ознайомили вчителів із завданнями, які поставила перед школою нова влада, розкрили конкретні перспективи педагогічної роботи. З'їзд сприяв дальшому революціонізуванню вчителів, поліпшенню їх діяльності на місцях¹⁰.

Одним з важливих факторів у справі залучення старої інтелігенції до соціалістичного будівництва була висока оплата праці кваліфікованих спеціалістів, створення їм кращих умов. Поки спеціалістів мало, зазначав В. І. Ленін, ми змушені не відмовлятися від високих ставок¹¹.

З ініціативи В. І. Леніна в кінці 1917 — на початку 1918 р. було значно збільшено місячну заробітну плату вчителям¹². 2 січня 1918 р. Раднарком виділив Народному комісаріатові освіти 12 250 тис. крб. для

⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 36, стор. 397—398.

⁷ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 166, оп. 1, спр. 13, арк. 48.

⁸ С. К. Гутиєвський. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні, К., 1965, стор. 184.

⁹ Там же, стор. 185.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 426, арк. 34.

¹¹ Див.: В. І. Ленін. ПСС, т. 38, стор. 18.

¹² Сборник декретов и постановлений Рабоче-крестьянского правительства по народному образованию, вып. 1, М., 1919, стор. 85—87.

подання одноразової допомоги викладачам шкіл. У червні того ж року він прийняв постанову «Про норми оплати вчительської праці»¹³.

Радянські органи України також вживали всіх заходів для створення вчителям нормальних умов життя і праці. Так, у травні — червні 1919 р. уряд України ухвалив асигнувати Наркомосові 20 млн. крб. і, зокрема, на утримання вчителів — 228 400 крб. 22 червня 1920 р. Раднарком УРСР прийняв постанову «Про забезпечення продовольством працівників освіти», відповідно до якої вони почали одержувати пайок нарівні з працівниками промисловості та сім'ями червоноармійців¹⁴.

Радянські органи здійснювали контроль за виконанням цієї постанови. В липні 1920 р. усім завідуючим губернськими відділами народної освіти був розісланий лист наркома освіти УРСР, у якому говорилося про необхідність своєчасного забезпечення вчителів продовольчими пайками¹⁵.

П'ятий Всеукраїнський з'їзд Рад зобов'язав ЦВК і Раднарком республіки звернути увагу на матеріальне забезпечення працівників освіти. Наслідком цього стало те, що в 1920 р. вчителям було надано близько 2 тис. квартир, а в 1921 р. — 3,5 тис.¹⁶

У 1920 р. основна маса вчительства активно включилася в радянське будівництво. Передові вчителі безпосередньо брали участь у бойових діях Червоної Армії, в боротьбі з голодом, працювали на найважчих ділянках народного господарства республіки. У постанові від 31 серпня 1920 р. колегія Наркомосу у зв'язку із скрутним становищем на транспорті зобов'язала всіх завідуючих відділами народної освіти на Україні виділити на роботу в цю галузь передових учителів¹⁷. У серпні того ж року у відповідь на звернення КП(б)У до інтелігенції взяти активну участь у проведенні загального перепису населення і промислових підприємств тільки в Єлисаветградському повіті в цю роботу включилося 180 учителів¹⁸.

Найсвідоміші вчителі почали вступати в партію. Вже у вересні 1920 р. серед учителів Житомирського повіту було 40 комуністів, на Катеринославщині — 45, у Подільській губернії — 42¹⁹.

Про перехід працівників освіти на бік Радянської влади вказувалося й на з'їзді вчителів Одеської губернії в червні 1919 р.²⁰ та в резолюції Київської губернської ради учителів у серпні 1920 р.²¹ Другий повітовий з'їзд учителів Уманщини в липні того ж року заявив у своїй резолюції, що він вітає Комуністичну партію, яка перша висунула ідею створення єдиної трудової школи і запровадила її в життя²². Подібні рішення приймалися на педагогічних конференціях і в інших губерніях та повітах України.

Всі ці факти говорять про те, що вчительство в кінці 1919 — на початку 1920 р. почало повністю переходити на бік Радянської влади. Але, на жаль, у цей період були випадки неправильного підходу до

¹³ Декрети Советской власти, т. 1, М., 1957, стор. 311, 363—366.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 27, арк. 38, 73; Харківський обласний державний архів, ф. 1, оп. 2, спр. 67, арк. 122.

¹⁵ Миколаївський обласний державний архів (далі — МОДА), ф. Р-98, оп. 1, спр. 63, арк. 78.

¹⁶ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР, К., 1967, стор. 47.

¹⁷ МОДА, ф. Р-98, оп. 1, спр. 63, арк. 179.

¹⁸ «Известия Елисаветградского уездного исполнительного комитета Совета рабочих и крестьянских депутатов», 24 і 28 серпня 1920 р.

¹⁹ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР, К., 1967, стор. 47.

²⁰ «Известия Одесского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов», 24 червня 1919 р.

²¹ «Пролетарська освіта», 1920, № 1, стор. 37.

²² «Вісті ревкому Уманщини», 15 липня 1920 р.

вчителів з боку деяких керівних працівників і місцевих органів влади.

Листопадовий Пленум ЦК КП(б)У (1920 р.) підкреслив, що необхідно уважніше ставитися до інтелігенції, і доручив Політбюро розробити заходи для активного залучення її до будівництва радянської культури і, особливо, для підготовки національних кадрів спеціалістів²³.

Роз'яснення комуністами на місцях настанов Пленуму сприяло зміні політичних настроїв вчительства. Велику роль у цьому відіграла сама радянська дійсність. Педагоги бачили, що партія піклується про інтереси народу, розвиває його культуру, відчиняє дітям трудящих двері у школу, до світла, до науки. Відкривалися навчальні заклади, вживалися конкретні заходи щодо поліпшення матеріального забезпечення вчительства. Педагоги відчували себе повноправними членами радянського суспільства.

Всі зміни, що сталися в молодій соціалістичній республіці за такий короткий період, незважаючи на труднощі, пов'язані з громадянською війною, створювали сприятливі умови для активної роботи вчителів.

20 грудня 1920 р. Всеукраїнський ревком звернувся до працівників освіти із закликом: «Революційний комітет України впевнений у тому, що вчителі, навчені тяжким досвідом громадянської війни, своєю працею допоможуть звільнитися від темряви і об'єднати робітників та селян в революційну силу.., не допустити на Україні ніякої контрреволюції, як би вона не прикрашалася. За роботу, народні вчителі»²⁴. На кінець року 75-тисячна армія педагогів республіки почала працювати в радянській школі²⁵.

Таким чином, Комуністична партія України у тяжкі роки громадянської війни і розрухи добилася визначних успіхів у залученні інтелігенції до будівництва соціалізму. Історична практика підтверджує, що будь-яка країна, ставши на шлях соціалістичного розвитку, неминуче зіткнеться з проблемою залучення на свій бік працівників розумової праці. Так було і в братніх соціалістичних державах, де використали досвід Радянської держави щодо вирішення проблеми інтелігенції, з урахуванням національних та історичних особливостей цих країн.

Досвід Комуністичної партії вчить, що тільки неухильне дотримання ленінського вчення може забезпечити комуністичним і робітничим партіям держав, що будують соціалізм, встановлення правильних відносин з інтелігенцією.

²³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 56, арк. 2.

²⁴ Київський обласний державний архів, ф. 142, оп. 1, спр. 36, арк. 18—19.

²⁵ Отчет Наркомпроса УССР за 1920 год, Харьков, 1921, стор. 4.

М. С. Поліщук
МАЛОВІДОМІ ДАНІ
ПРО ЗАБОРОНУ
РОЗПОВСЮДЖЕННЯ
ТВОРІВ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
СЕРЕД УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ
В ДОРЕВОЛЮЦІЙНІЙ УКРАЇНІ

9 березня 1974 р. минуло 160 років з дня народження великого українського поета-революціонера Тараса Григоровича Шевченка. Як це завжди буває, коли йдеться про видатних діячів визвольного руху, кожен факт, так чи інакше пов'язаний з їх ім'ям, викликає у радянських людей живий інтерес.

Відомо, що, намагаючись за всяку ціну заглушити волелюбне слово великого Кобзаря, царський уряд робив усе для того, щоб його твори не дійшли до народу, особливо до молодого покоління. Автор цієї

замітки якраз і ставить за мету показати, як царські сатрапи забороняли розповсюдження творів Т. Г. Шевченка серед учнівської молоді в революційній Україні.

Нові, ще не опубліковані матеріали, знайдені в Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві, проливають додаткове світло на цю справу. Так, в одному з виявлених документів розповідається, що в 1862 р. студент Київського університету Г. Срездінський організував у селі Холоневичі Луцького повіту на Волині українську школу, в якій навчалося кілька дітей місцевих селян. Серед навчальних посібників, за якими провадилося навчання, були, зокрема, «Псалми Давидові» Тараса Шевченка. Однак місцевий дяк Антонович, відібравши в учнів підручники, передав їх своєму начальству. Чутка про цю школу дійшла до начальника Луцької повітової поліції, який оглянув її і 6 лютого 1862 р. доповів про це генерал-губернаторові в Київ¹.

В 60-х роках ХІХ ст. розповсюджував заборонені революційні твори Т. Г. Шевченка серед учнівської молоді викладач військового училища в Києві революціонер-демократ Є. М. Моссаковський. Пізніше, перебуваючи під наглядом поліції в Харкові, він намагався організувати тут видання повної збірки творів Т. Г. Шевченка.

Після опублікування горезвісного Емського акту 1876 р. управляючий Київським учбовим округом дав розпорядження вилучити з шкільних бібліотек всі примірники творів українських письменників, хоч їх і так там налічувалися одиниці, а в більшості — не було й зовсім. І от з навчальних закладів до канцелярії округу стали відправляти «заборонені» книги. Серед літератури, вилученої, наприклад, з бібліотеки Білоцерківського реального училища на Київщині, були й примірники «Кобзаря» Т. Г. Шевченка.

Проте, не звертаючи уваги на те, що власті заборонили твори поета, учнівська молодь діставала їх нелегальним шляхом, вивчала і розповсюджувала серед своїх товаришів. Улітку 1883 р. в Немирівській чоловічій гімназії на Поділлі інспектором Гербко були вилучені в деяких учнів заборонені книги і серед них поетичні твори Т. Г. Шевченка. Зокрема, в учня 6-го класу Волянського знайдено поему «Наймичка», а в учня 5-го класу В. Тарнавського — «Катерину»². У зв'язку з цим педагогічна рада гімназії постановила, що «книги, які не мають для учнів ні виховного, ні наукового значення, не можуть знаходитись у числі книг учнів середнього навчального закладу»³. Про цей випадок директор гімназії повідомив начальство в Києві, яке порадило йому й надалі ретельно стежити за тим, щоб учні не мали у себе книг, не схвалених педагогічною радою. Отже, твори Шевченка визнавалися за такі, що «не мають ні виховного, ні наукового значення...» (!)

Однак учні гімназій, реальних училищ та інших середніх навчальних закладів не задовольнялися казенними шкільними бібліотеками і прагнули читати революційні видання. У лютому 1886 р. Київському губернському жандармському управлінню вдалося розкрити створений учнями київських гімназій таємний гурток, учасники якого читали заборонені книги, придбані за рахунок членських внесків. Один з його членів, учень 6-го класу 2-ї Київської чоловічої гімназії 17-річний Г. Болсунов задумав створити новий гурток і для цього склав «Статут політичного товариства розповсюдження корисних книг серед учнівської молоді». В першому параграфі «Статуту» визначалася мета майбутнього гурт-

¹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 707, оп. 812, 1862 р., спр. 48, арк. 1—2.

² Там же, оп. 262, 1883 р., спр. 15, арк. 25.

³ Там же, оп. 87, т. 3, 1883 р., спр. 6542, арк. 192.

ка — дати його членам політичну освіту. Г. Болсунов мав намір надрукувати деякі революційні вірші з другого тому празького видання творів Т. Г. Шевченка (1876 р.), забороненого цензурою. Для здійснення свого задуму гімназист купив гектограф і видрукував 15 примірників оголошення про передбачуване ним починання. У цій роботі йому сприяв учень Одеського реального училища М. Морозов, який входив до гуртка самоосвіти учнівської молоді Одеси і підтримував зв'язки з київськими гімназистами. М. Морозов надав кошти для придбання гектографа, а також пообіцяв знайти у своєму місті передплатників на заплановане видання. Один примірник свого оголошення про намір видати революційні поезії Т. Г. Шевченка Г. Болсунов надіслав М. Морозову в Одесу. Справа посувалася успішно. Проте здійснити задумане київському гімназистові не вдалося: батьки, помітивши заняття сина і боячись поліцейської розправи, умовили його облишити свої плани. Г. Болсунов змушений був знищити гектограф і надруковані оголошення, а незабаром, 12 лютого 1886 р., в його квартирі жандарми провели обшук⁴.

Проте, незважаючи на утиски, учнівська молодь продовжувала читати й розповсюджувати волелюбні твори Кобзаря. У 1884 р., наприклад, лубенський справник (на Полтавщині) під час обшуку в учня 8-го класу місцевої чоловічої гімназії В. Свириденка знайшов рукописну книжечку, де серед інших віршів містилися й поезії Т. Г. Шевченка «Сон» та «Кавказ». Ці твори, які в гімназії переходили з рук у руки, передав учням студент Одеського університету Василенко. Довідавшись про це, начальство Київського учбового округу наказало завести «окрему справу» на учня Свириденка, Страшка і Сибірцева⁵.

Не тільки революційні твори, але й саме ім'я поета лякало царських слуг від освіти. Інспектор народних шкіл 2-го району Київської губернії П. Войцеховський, ревізуючи Васильківську двокласну міську школу, виявив, що вчитель Мілоченко на уроках географії згадав про Т. Г. Шевченка, розповідаючи учням про ті місця Київщини, де народився і похований великий український поет. Цей «вчинок» став предметом спеціального обговорення на педагогічній раді⁶.

Усі намагання царського самодержавства відгородити від підростаючого покоління революційну поезію Кобзаря, затьмарити його світле ім'я були даремними. Гнівне і пристрасне слово Т. Г. Шевченка продовжувало жити. Більше того, всі урядові заходи, спрямовані на те, щоб знищити в пам'яті народу найменшу згадку про геніального поета, оберталися в кінцевому підсумку проти самого царизму. З цього приводу В. І. Ленін у 1914 р. писав: «Заборона вшанування Шевченка була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і уявити собі не можна... Після цього заходу мільйони і мільйони «обивателів» почали перетворюватися в свідомих громадян і переконуватися в правильності того вислову, що Росія є «тюрма народів»⁷.

Нині творчість Т. Г. Шевченка вивчають не лише на його батьківщині, але й далеко за її межами. Ім'я Кобзаря широко відоме в усьому світі.

⁴ Там же, оп. 262, 1886 р., спр. 3, арк. 3.

⁵ Там же, оп. 262, 1884 р., спр. 6, арк. 31, 37.

⁶ Там же, оп. 262, 1896 р., спр. 13, арк. 11.

⁷ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 25, стор. 64.

На допомогу викладачу історії

ВИКОРИСТАННЯ ТВОРІВ В. І. ЛЕНІНА ДЛЯ ВИКРИТТЯ РЕВІЗІОНІЗМУ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Життя та діяльність В. І. Леніна — революціонера і мислителя — це зразок непримиренності до всіляких відступів від марксистського вчення, високоідейної, гострої, до кінця послідовної, принципової боротьби проти різного роду дрібнобуржуазних, анархістських теорій та ревізійнізму в міжнародному соціал-демократичному русі.

Важливого значення в процесі комуністичного виховання учнів, формування їх світогляду та політичної зрілості має оволодіння ленінським методом критики ідеологічних позицій та опортуністичної практики ревізійнізму. Так, вивчаючи робітничий рух кінця XIX — початку XX ст., ми звертаємо увагу учнів на окремі прояви опортунізму в соціал-демократичному русі аж до опортуністичного переродження соціал-демократичних партій та II Інтернаціоналу. Школярі привчаються аналізувати ті чи інші опортуністичні збочення і давати їм належну оцінку, набувають необхідних для цього навичок. Заповнюючи таблицю «Робітничий рух кінця XIX — початку XX ст.», учні повинні, зокрема, назвати різновидності опортунізму та навести приклади його проявів. Слід зазначити, що не всім їм під силу правильно виконати це завдання. Так, частина школярів помилково віднесла лівих у німецькій соціал-демократії до опортуністичного напрямку¹. Основою для цього стали допущені лівими помилки. Під час вивчення англійського робітничого руху цього ж періоду, відзначаючи як позитивний факт створення лейбористської партії, безпідставно віднесли цю партію до революційного напрямку. Багато старшокласників не змогли правильно охарактеризувати діяльність Жореса. Вони важко усвідомлюють принципи розходження між марксизмом і опортунізмом у соціал-демократичному русі. А тому під час вивчення відповідного матеріалу необхідно відновити у пам'яті учнів найважливіші події з теми «Паризька Комуна». Це допоможе їм зрозуміти суть опортуністичного переродження соціал-демократичних партій.

Вчитель показує основні риси опортунізму, які проявлялися (і проявляються) під час вирішення питань про політичну систему, необхідну для побудови соціалізму і про союз з буржуазними партіями, про визначення шляху завоювання влади пролетаріатом. Так, на думку рідонаначальника ревізійнізму Е. Бернштейна, загальне виборче право, політичні свободи та інші демократичні завоювання нібито ведуть до послаблення класової боротьби. Політична діяльність робітничого класу за Бернштейном повинна обмежуватися лише співробітництвом соціал-демократичної партії з буржуазними під час виборів до рейхстагу (тобто він визнавав тільки парламентські форми боротьби і заперечував можливість революції). Соціал-демократія, твердили ревізійністи, має бути демократичною партією соціальних реформ. Тип соціал-демократично-

¹ Опыт преподавания новой истории в 9-ом классе, М., 1961, стор. 93.

го парламентарія-опортуніста відображений Г. Манном в образі Наполеона Фішера у романах «Вірнопідданий» та «Бідняки».

Після оволодіння учнями основами марксистсько-ленінської теорії вчитель значно ширше може використовувати окремі праці та висловлювання В. І. Леніна для критичного аналізу окремих різновидностей опортунізму. Так, доповнюючи відповідь учня цитатами з праці В. І. Леніна «Зубожіння в капіталістичному суспільстві», показуємо необгрунтованість доказів, на основі яких Бернштейн зробив висновок про неоптимальність пролетарської революції і диктатури пролетаріату. Далі викриємо опортуністичну суть центризму.

Вихідні положення Е. Бернштейна	Іх розвінчання В. І. Леніним на основі фактів
Бернштейн стверджував, що становище робітничого класу поліпшується в міру розвитку капіталізму (за умов імперіалізму).	«За даними <i>буржуазних</i> соціал-політиків, які спираються на офіційні джерела, заробітна плата робітників у Німеччині зростає за останні 30 років в середньому на 25%. За той же період часу вартість життя підвищилася <i>щонайменше</i> на 40%» ² .

Зброєю класової боротьби Каутський визнавав лише «парламентські битви», а її центром — рейхстаг. Такий спосіб «завоювання політичної влади» (шляхом здобуття більшості у парламенті) істотно відрізнявся від марксистського. В. І. Ленін так роз'яснював цей принциповий відступ від марксистської теорії: «Каутський переходить від марксизму до опортуністів, бо у нього зовсім зникає саме це зруйнування державної машини, зовсім неприйнятне для опортуністів, і лишається лаявка для них в розумінні витлумачення «завоювання» як простого здобуття більшості»³.

Ленінський досвід боротьби проти ревізіонізму свідчить про необхідність класового історичного підходу при вивченні його різних форм. Відходом від класових позицій при аналізі суспільних явищ ревізіоністи об'єктивно намагалися обеззброїти робітничий клас й віддати його на «милість» буржуазії, під вплив буржуазної ідеології. В. І. Ленін підкреслював, що ревізіоністи «...на ділі покидають точку зору пролетаріату і переходять на сторону буржуазії»⁴.

На уроках простежуємо хід від теоретичної критики марксизму Бернштейном до «практичного бернштейніанства» — мільєранізму.

В. І. Ленін застосовував науковий, послідовно класовий підхід до суспільних явищ і зокрема до держави і демократії. Лише при такому підході розкривається справжня суть буржуазної держави та її демократії (неможливість «надкласової держави» і «чистої демократії»). Учні самостійно виділяють розходження з марксизмом Жореса. Виконуючи письмове завдання на тему «Критика поглядів Жореса», учні відзначали, що цей діяч вважав, що в сучасній йому демократичній державі пролетаріат приїде до влади шляхом поступового завоювання більшості у муніципалітетах, парламенті, центральному уряді. Для цього робітничий клас використає загальне виборче право, політичні свободи і демократичні права буржуазної республіки. Ось чому Жорес як прихильник «мирного розвитку демократії» і противник марксистських

² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 22, стор. 210.

³ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 33, стор. 108.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 335.

висновків про необхідність ліквідації буржуазного державного апарату й заміни його державою «типу Комуни» вітав вступ Мільєрана до буржуазного уряду.

Жорес заперечував необхідність встановлення диктатури пролетаріату, ідеалізував буржуазну республіку, помилково вважаючи, що вона надасть рівні політичні права для всіх. Державу він розглядав як надкласовий орган, не розуміючи класової суті буржуазної демократії.

В. І. Ленін учив робітників використовувати буржуазну демократію, але ні на хвилину не забувати про її класовий характер і обмеженість. «Буржуазна демократія,— підкреслював він,— була прогресивною щодо середньовіччя, і використати її треба було. Але тепер вона *недостатня* для робітничого класу. Тепер треба дивитися не назад, а вперед, до заміни буржуазної демократії *пролетарською*»⁵.

Марксизм-ленінізм заперечував можливість завоювання влади пролетаріатом парламентським шляхом в історичній обстановці кінця ХІХ — початку ХХ ст. Визнаючи можливість такого шляху в сучасних умовах, марксистсько-ленінські партії, на відміну від реформістських, передбачають злам буржуазного державного апарату й встановлення диктатури пролетаріату.

З точки зору вірності принципам марксизму-ленінізму ми аналізуємо витяги з програми Компартії Великобританії «Шлях Британії до соціалізму» під час вивчення теми «Англія після другої світової війни». Спочатку характеризуємо історичну і політичну обстановку, в якій приймалася програма, потім наводимо уривок з цього документа, вміщеного у посібнику «Новітня історія». «Шлях до соціалізму,— зазначається в ньому,— в конкретних історичних умовах Англії лежить... через завоювання більшості у парламенті й створення справді робітничого уряду...» Підкреслюємо, що тут ідеться про нову різновидність диктатури пролетаріату. Для закріплення матеріалу ставимо учням запитання: Які відмітні риси пролетарської соціалістичної держави відображені в програмі англійських комуністів? Що спільне у Радах і народно-демократичній формі пролетарської державності? В чому полягає корінна відмінність шляху до соціалізму для англійського народу, висунутого програмою Компартії Великобританії, від «лейбористського демократичного соціалізму»? Робимо висновок про те, що англійські комуністи творчо розвивають марксистсько-ленінське вчення, а лейбористи заперечують пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату.

Таким чином, широко використовуючи твори геніального мислителя В. І. Леніна, застосовуючи його методи критики ворожої ідеології, вчитель історії в старших класах може ефективніше викривати облудність різновидностей ревізіонізму, успішно виховувати в учнів марксистсько-ленінський світогляд.

З. М. САМОЙЛОВА

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 235.

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХІТЕКТУРИ НА ЛЬВІВЩИНІ В ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ

Питання охорони і врятування пам'яток культури, зокрема архітектури, з особливою гостротою постало у повоєнні роки. Адже під час Великої Вітчизняної війни лише на Україні було зруйновано або пошкоджено майже 2 тис. пам'яток архітектури, з яких 347 повністю знищено¹. Серед них — всесвітньовідомі будівлі Києва, Чернігова, Львова та багатьох інших міст і сіл. Чимало стародавніх споруд протягом тривалого часу не ремонтувалися і перебували в незадовільному стані. Для їх відбудови і збереження були необхідні значні кошти і проектна документація.

Комуністична партія і Радянський уряд постійно дбали і дбають про охорону історико-культурної спадщини. Вже 6 грудня 1945 р. ЦК КП(б)У і Раднарком УРСР зобов'язали партійні та радянські органи вжити заходів для впорядкування пам'яток культури на території України. Для цього було створено спеціальну урядову комісію. Велике значення для збереження культурної спадщини мала також постанова Ради Міністрів УРСР від 30 грудня 1948 р. «Про заходи по поліпшенню охорони пам'яток культури на території УРСР». У цих документах вказувалося, що сільські, селищні і міські Ради депутатів трудящих мали займатися охороною пам'яток архітектури, а контроль за їх обліком, реставрацією та використанням покладался на управління та обласні відділи у справах архітектури. З метою чіткого проведення цієї роботи було прийнято нормативні акти про порядок обліку, реєстрації, утримання і реставрації пам'яток архітектури, правила користування ними тощо². Значну допомогу в популяризації пам'яток подав науково-дослідний сектор Інституту теорії та історії архітектури, утворений після війни на Україні.

Постанову про охорону пам'яток культури Львівщини Тимчасове управління прийняло ще в листопаді 1939 р. З цією метою створено комісію, членами якої були письменник П. Панч, вчені І. Крип'якевич, М. Возняк та ін.³ Проте війна не дала змоги продовжити щойно розпочату роботу.

На території Львівщини збереглося багато архітектурних пам'яток (оборонні вежі і замки, цивільно-побутові будівлі та культові споруди), особливо дерев'яних (майже третина всієї спадщини республіки). Тут представлено всі архітектурні стилі. Це неоціненне багатство створювали відомі зодчі і безіменні народні умільці.

Майже половина пам'яток області зосереджена у Львові. Лише на

¹ В. І. Акуленко. Збереження та відбудова історичних пам'яток на Україні в роки Великої Вітчизняної війни.— «УІЖ», 1973, № 5, стор. 110; Архітектура Радянської України, К., 1957, стор. 16.

² Законодавство про пам'ятники історії та культури, К., 1970, стор. 335—392, 396—397.

³ Нариси історії Львівської обласної партійної організації, Львів, 1969, стор. 121.

площі Ринок знаходиться 44 будинки, зокрема такі шедеври, як Чорна кам'яниця (XVI ст.), будинок Корнякта (XVI ст.), що за «свою монументальною величиною і стильовою єдністю перевершує все, що було збудоване в старому Львові з цивільної архітектури»⁴. «Львів,— говорив академік І. Грабар, засновник вітчизняної реставраційної школи,— одне з найкрасивіших міст Європи, воно не схоже на жодне місто світу. Архітектурні пам'ятки Львова, їх своєрідна краса — виняткова не лише в нашому, але й у світовому мистецтві»⁵.

Звертаючись до мешканців міста, яке за свою 700-річну історію пережило 30 воєн і 40 пожеж, полум'яний публіцист Я. Галан писав: «Перед лицем майбутнього, нового, величного індустріального Львова ми повинні, як святиню, берегти все те найкраще, що залишили нам предки... Хай жодного каменя не змиють дощі з його достойних мурів, бо кожний такий камінь — це шматок нашої історії. Хай жодна фреска не зблідне під тягарем століть, щоб ми не були потім змушені червоніти перед своїми нащадками»⁶.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни партійні і радянські органи вжили заходів для обліку та вивчення пам'яток культури. Так, у травні 1946 р. обком КП(б)У створив комісію, члени якої обстежили 33 архітектурні пам'ятки Львова⁷. Щорічно управління в справах архітектури організовувало наукові експедиції в різні області країни, зокрема й на Львівщину, для паспортизації старовинних будівель. Нерідко до виконання цих робіт залучали аспірантів Академії архітектури УРСР, науковців київських та московських інститутів.

Періодично на засіданнях виконкому Львівської обласної Ради депутатів трудящих обговорювалися наслідки проведених робіт, уточнювалися списки пам'яток культури. На багатьох пам'ятках архітектури, цінність яких не викликала сумніву, було встановлено охоронні дошки.

Одночасно з обліком та вивченням старовинних споруд проводився їх ремонт. Лише в 1948 р. в області було відремонтовано 23 будівлі, зокрема Чорну кам'яницю, будинок Корнякта та ін.⁸ Проте ремонтували пам'ятки архітектури переважно організації, які їх орендували. Відсутність спеціальної реставраційної майстерні заважала координувати ці роботи. Її створення, а також відкриття у Києві, Львові та Чернівцях міжобласних майстерень дали змогу вже в 1951 р. реставрувати пам'ятку республіканського значення каплицю Кампіанів (XVI—XVII ст.) розпочати консервацію історичної стіни — залишків середньовічних мурів Львова⁹. Багато зусиль і коштів витрачено для збереження архітектурної пам'ятки XII—XIX ст. костюлу Марії Сніжної. Незважаючи на те, що в 1949 р. його відремонтували, ця будівля перебувала в аварійному стані. Лише внаслідок геологічних досліджень вдалося з'ясувати причини її руйнування, в зв'язку з чим було розроблено нову проектно-кошторисну документацію¹⁰.

Найстарішу кам'яну споруду Львова — церкву Миколая, що згадується в грамоті князя Льва від 1292 р., було відбудовано у 1953—1955 рр. Профілактичні роботи проводилися й в Онуфріївському ан-

⁴ В. Овсіїчук. Архітектурні пам'ятки Львова, Львів, 1969, стор. 25.

⁵ «Львовская правда», 1 червня 1955 р.

⁶ Ярослав Галан. Твори в трьох томах, т. 3, К., 1960, стор. 373.

⁷ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. Р-1315, оп. 1, спр. 8, арк. 63—64.

⁸ Там же, спр. 49, арк. 45.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4906, оп. 1, спр. 1346, арк. 15—16; ЛОДА, ф. Р-1315, оп. 1, спр. 55, арк. 44.

¹⁰ ЛОДА, ф. Р-1315, оп. 1, спр. 63, арк. 133.

самблі. Саме в його монастирі у 1574 р. Іван Федоров надрукував знаменитий «Апостол», тут і поховано російського першодрукаря.

У цей час значну кількість архітектурних пам'яток відремонтовано у Нестерові, Городку, Щирці та багатьох селах області. Так, у 1951—1954 рр. відбудовано замок у с. Підгірці — один з найкращих на Львівщині, зруйнований під час війни¹¹.

Внаслідок успішного виконання радянським народом завдань п'ятирічних планів зміцнювалася матеріальна база країни — основа економічного і культурного розвитку нашого суспільства. Це давало змогу збільшувати асигнування на охорону пам'яток архітектури, а отже, й реставрувати більше історичних будівель. Якщо в 1953 р. на Львівщині було відбудовано 43 пам'ятки, то в 1955 р. — 76¹². Знову набув первісного вигляду Королівський арсенал (XVII ст.), який після численних пожеж неодноразово перебудовували¹³. У 1955 р. було впорядковано і законсервовано руїни Високого замку — своєрідного символу Львова, відремонтовано пам'ятку республіканського значення Кафедральний костюл (XIV—XV ст.) тощо.

70% пам'яток історії та культури Львова — це житлово-побутові будівлі. Вони утворюють цілі квартали і вулиці, що зумовлюють своєрідність цього міста. Проте інколи в ході ремонту спотворювався зовнішній вигляд пам'ятки, а водночас і всього ансамблю. Грубо порушували режим експлуатації архітектурних пам'яток організації-орендарі, які самовільно споруджували на території охоронних зон різні допоміжні господарські приміщення. Такі випадки викликали обурення громадянськості. Щоб уникнути повторення подібних явищ, виконком міськради депутатів трудящих Львова зобов'язав міськкомунгосп погоджувати проекти ремонту будинків, які відносяться до категорії архітектурних пам'яток, з облвідділом у справах будівництва і архітектури¹⁴. 11 січня 1955 р. облвиконком розглянув питання «Про заходи по поліпшенню роботи по охороні пам'яток архітектури» і передав на баланс облвідділу в справах будівництва і архітектури 26 найцінніших споруд Львова, а згодом — ще 15 будівель¹⁵.

Питання про охорону історико-культурної спадщини обговорювалося на засіданні виконкому міськради депутатів трудящих 5 січня 1956 р. У прийнятому рішенні «Про впорядкування історичних пам'яток м. Львова», зокрема, вказувалося, які господарські організації повинні відповідати за їх збереження і проведення якісного ремонту¹⁶.

У лютому 1956 р. було створено вчену раду при інспекції охорони пам'яток архітектури Держбуду УРСР, до складу якої ввійшли фахівці з багатьох галузей культури і науки, зокрема відомі архітектори Г. Логвин і Ю. Нельговський. До речі, вони були консультантами по реставрації багатьох пам'яток старовини в містах і селах України, в тому числі у Львові, Олеську, Підгірцях.

У 1956 р. почалася реставрація костюлу Домініканців (XVIII ст.) у Львові, побудованого у стилі барокко, пам'ятки республіканського значення. Під час війни костюл був дуже пошкоджений, згоріли його баня і ліхтар. У повоєнні роки проводився лише профілактичний ремонт цієї архітектурної пам'ятки і розроблено проект її відбудови. І тільки в середині 50-х років стало можливим його здійснення. Було відремонто-

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4906, оп. 1, спр. 1587, арк. 12; спр. 1851, арк. 25; ЛОДА, ф. Р-1315, оп. 1, спр. 63, арк. 60; спр. 49, арк. 45.

¹² ЛОДА, ф. Р-1315, оп. 1, спр. 63, арк. 60—63; ЦДАЖР УРСР, ф. 4906, оп. 1, спр. 1600, арк. 12—13.

¹³ ЛОДА, ф. Р-1315, оп. 1, спр. 82, арк. 137.

¹⁴ Там же, спр. 68, арк. 94.

¹⁵ Там же, спр. 114, арк. 120—122; спр. 94, арк. 53а.

¹⁶ ЛОДА, ф. Р-1315, оп. 1, спр. 105, арк. 76—77.

вано також дах костюлу єзуїтів (XVII ст.) — першої споруди Львова в стилі барокко, одну з найстаріших пам'яток міста, свідка прадавньої дружби між українським і вірменським народами — дзвіницю вірменського костюлу (XVI ст.) та ін. В Олеську реставровано дерев'яний костюл XV ст., у Красному — церкву XVIII ст. тощо.

Розпочалася відбудова ряду старовинних пам'яток, зокрема Бернардинського костюлу (XVII ст.) у Львові, будівництво якого пов'язане з ім'ям архітектора П. Римлянина.

14 лютого 1958 р. облвиконком знову розглянув питання про реставрацію та консервацію пам'яток архітектури і відзначив, що в цій справі досягнуто певних успіхів¹⁷. Уже наприкінці 50-х років у приміщеннях деяких архітектурних пам'яток було відкрито музеї, палаци культури, концертні зали тощо. Наприклад, у Пороховій вежі розмістилися Будинки архітектора і один з найкращих і оригінальних клубів міста¹⁸. У Домініканському костюлі відкрито музей історії релігії та атеїзму, в костюлі Магдалини, одній з найкращих споруд XVII—XVIII ст., — концертний зал, у приміщенні дерев'яної церкви XVIII ст. в м. Сколе — атеїстичний музей тощо¹⁹.

Загалом вирішено не перебудовувати стару частину Львова з її вузькими середньовічними вуличками, незважаючи на те, що вони не пристосовані для сучасного транспорту. Тут створено заповідні зони, в багатьох місцях заборонено стоянки автотранспорту. Видатний український радянський архітектор академік В. Заболотний з цього приводу зазначав: «В умовах центральної частини Львова не може бути й мови про те, щоб ламати будинки, розширювати вулиці. Тут зосереджений великий житловий фонд, багато цінних будинків, найкращі пам'ятки архітектури»²⁰.

Отже, в післявоєнний період на Львівщині було проведено значну роботу щодо обліку, вивчення та реставрації пам'яток архітектури. На Україні за цей час реставровано і законсервовано понад 500 споруд, більше третини з яких припадає на Львівську область²¹. Збережені архітектурні пам'ятки — це цінна частка культурних надбань радянського народу.

В. П. БАДЯК

¹⁷ ЛОДА, ф. Р-1315, оп. 1, спр. 105, арк. 107.

¹⁸ «Строительство и архитектура», 1966, № 5, стор. 35.

¹⁹ «Вільна Україна», 6 жовтня 1972 р.

²⁰ «Архітектура і будівництво», 1953, № 6, стор. 30.

²¹ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 4, оп. 10, спр. 152, арк. 13.

ЕВАКУАЦІЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК З КЕРЧІ ТА ГЕРОЇЧНА ОБОРОНА АДЖИМУШКАЙСЬКИХ КАТАКОМБ У 1942 р.

Більше трьох десятиліть минуло після запеклих боїв на Керченському півострові, після героїчної епопеї підземного гарнізону в катакомбах Аджимушкай. Про тих, хто став грудьми проти ворога в ті грізні дні, написані історичні дослідження й пристрасні поеми. Але час, дедалі напластовуючись на давні події, не тільки не стирає в нашій вдячній пам'яті подвиг героїв, а, навпаки, розкриває все нові його сторінки. Нещодавно Керчі присвоєно високе звання міста-Героя.

Автор пропонованої документальної розповіді про евакуацію радянських військ із Керчі на Тамань і про легендарну цитадель у катакомбах — викладач одного з військових навчальних закладів країни — вже протягом десяти років вивчає цю тему, пише дисертаційну працю. Він — один з ініціаторів розкопок, які проводяться нині в Аджимушкайських каменоломнях при підтримці і сприянні ЦК ВЛКСМ, Генерального Штабу Збройних Сил СРСР, редакції журналу «Вокруг света» й інших організацій та установ. Завдяки цьому невтомному пошукові входять в життя «великі мерці Аджимушкай», як назвав їх поет Ілля Сельвінський, імена яких досі були невідомі.

...Травень 1942 року. Плануючи літню кампанію, німецько-фашистське командування ставить собі за мету оволодіти Керченським півостровом, щоб полегшити штурм Севастополя. Почавши наступ з району Феодосії, 8 травня гітлерівці глибоко вклинилися в оборону радянських військ на ділянці 44-ї армії і наступного дня прорвали фронт на Акмонайському перешийку. 51-а та 47-а армії, що тримали оборону в центрі й у північній частині перешийка, не змогли своєчасно відійти і зайняти, як було наказано Ставкою, позиції Турецького валу (за 30 км на захід від Керчі). 13 травня в другій половині дня німецькі танки з автоматниками при сильній підтримці авіації прорвали щойно створену оборону на Турецькому валу й стали просуватися на Керч¹. Перед радянським командуванням з усією очевидністю постало питання про необхідність евакуації військ з Керченського півострова.

Прорив Кримського фронту був несподіваним, тому ніяких заходів для евакуації військ завчасно вжито не було. Це завдання довелося вирішувати спільно і в надзвичайно тяжкій обстановці. Увечері 13 травня головнокомандуючий Північно-Кавказьким напрямом наказав командуючому Чорноморським флотом всі вільні судна направити в розпорядження начальника Керченської військово-морської бази (КВМБ), який призначався відповідальним за переправу через Керченську протоку².

Увечері 14 травня противник увірвався на західні околиці Керчі, захопив пануючу над містом і портом гору Мітрідат, Солдатську слободу і вийшов до моря, відрізавши район кріпости Ак-Бурну, де була розташована КВМБ, від основної маси наших військ, що відходили до найвужчого місця Керченської протоки в районі селищ Єнікале — Жуківка. Необхідно було будь-що зупинити противника, затримати його і, вигравши час, евакуювати війська. Командування Кримським фронтом віддає наказ про організацію оборони по рубежу мис Тархан — Катерлез — Керч (порт). Другий рубіж оборони наказано було створити по північних висотах (Аджимушкай — каменоломні — селище Колонка). Загальна організація оборони покладалася на командування 51-ї армії³. Бої розгорнулися головним чином на другому рубежі, де в результаті жорстокого опору наших частин противника вдалося затримати.

З наявних документів видно, що тут бився 1-й запасний полк Кримського фронту, 26-й Червонопрапорний і 95-й прикордонний полки. Та головна роль належала зведеним загонам і групам, швидко сформованим з різних частин і підрозділів, що

¹ Архів Міністерства оборони СРСР (далі — Архів МО СРСР), ф. 215, оп. 1185, спр. 45, арк. 663.

² Центральний військово-морський архів (далі — ЦВМА), ф. 10, спр. 9136, арк. 74.

³ Архів МО СРСР, ф. 215, оп. 1185, спр. 66, арк. 22.

вийшли з боїв. Ці загони й групи склалися з найкращих, уже обстріляних, мужніх і витривалих бійців, командирів і політпрацівників фронту⁴. Переважно це були комуністи й комсомольці.

Хто ж очолював ці загони й групи, кому вони безпосередньо були підпорядковані? На південному крилі, в районі селища Колонка та металургійному заводі ім. Войкова, оборону тримали загони 44-ї армії, якими командували полковник Д. С. Куропатенко, підполковники П. М. Татарчевський, І. М. Пашков, А. Т. Қияшко та ін. Успішно діяв тут і збудований керченськими робітниками бронепізд № 74, командиром якого був майор П. П. Кононенко⁵. На північ від них оборонялися групи й загони 51-ї армії. Особливо велике значення тут відіграла група під командуванням начальника бойової підготовки Кримського фронту полковника П. М. Ягунова. Ця група обороняла селище Аджимушкай та його околиці, успішно використовуючи при цьому місцеві каменоломні⁶.

А тим часом у район Керченської протоки підходили судна для евакуації військ. Переважно це були невеликі й зовсім маленькі, в тому числі й рибальські, суденця, спроможні взяти на борт не більше 15—12 чол.

Евакуація військ і техніки мала здійснюватися з порту Керч, з причалів у районі Ак-Бурну, а також від заводу ім. Войкова, селищ Капкани, Єнікале, Жуківка. Причому важку техніку можна було вантажити тільки в порту й на причалах Ак-Бурну, де були для цього відповідні механізми й пристосування. Однак противник так швидко проник у ці райони, що скористатися цими засобами не вдалося. Отже, основну евакуацію військ можна було здійснювати лише зі східної частини Керченського півострова, з причалів Єнікале, Капкани, Жуківка. Тут організацією переправи займалися від КВМБ капітан 1-го рангу С. П. Білоусов, капітан III-го рангу О. Ф. Студеничников і весь апарат комендатури бази⁷.

15 травня в Єнікале прибув штаб Кримського фронту, який розташувався в одній з башт старої кріпості. Штаб фронту протягом усієї евакуації займався організацією переправи, дотриманням порядку у військах, що збилися біля причалів, відбиттям атак противника, який час від часу проривався.

Офіційно евакуація військ фронту почалася 14 травня. Спочатку переправляли тільки поранених, секретну матеріальну частину (гвардійські реактивні міномети), важку артилерію головного командування⁸. 15 травня противник різко посилив авіабомбардування переправи, а пізніше став застосовувати й артилерію. Біля причалів, де збиралося багато машин та іншої техніки, спалахнули пожежі.

Пристані на східному березі протоки не були пристосовані до вантаження важкої техніки і тому швидко вийшли з ладу. Командування вирішило переправляти тільки людей і легку зброю. Всього було залучено для евакуації військ 158 плаводнищ⁹. Екіпажі суден працювали в найтяжчих умовах, показуючи зразки мужності й самовідданості. Деякі судна десятки разів здійснювали небезпечні рейси, вивозячи особовий склад і вантажі. Так, наприклад, сторожовий катер № 112 КВМБ за час евакуації вивіз більше 7 тис. чол., № 113—1321 чол. і 4 т вантажів¹⁰. Високі моральні якості показав і особовий склад воєнізованого риболовецького флоту. Наприклад, судно «17 років Жовтня» (капітан П. А. Зарва) евакуювало 14 тис. чол.¹¹

Та, незважаючи на вжиті заходи, суден для переправи не вистачало. Це змусило окремих воїнів і навіть цілі групи переправлятися на підручних засобах. У цій обстановці радянські воїни виявили максимум винахідливості. Так, наприклад, особовий склад 162-го окремого зенітно-кулеметного батальйону на плотках і поплавках з автомобільних камер зумів переправити через протоку 12 зенітних кулеметів¹².

Особливий героїзм виявили при переправі військові медики, очолювані начальником санітарного управління фронту воєнлікарем I-го рангу М. П. Устиновим. У своїй доповідній записці в Головне санітарне управління Червоної Армії він писав: «Взагалі, треба вказати, що, починаючи з 12 травня, ніхто з персоналу в діючих госпіталах не ховався в щілинах... Хірургічну допомогу подавали пораненим в найтяжчих умовах, яких, мабуть, не зазнавали ні на якому іншому фронті... Щодо санітарної служби

⁴ Там же, ф. 224, оп. 790, спр. 7, арк. 89; ф. 399, оп. 9385, спр. 16, арк. 177—178.

⁵ Там же, ф. 399, оп. 9385, спр. 16, арк. 177—180; ф. 224, оп. 790, спр. 7, арк. 65—66.

⁶ Там же, ф. 399, оп. 9385, спр. 16, арк. 180, 184, 193.

⁷ Архів історичного відділу Військово-Морського Флоту (далі — Архів ІВ ВМФ), звіт про бойові дії КВМБ в травні 1942 року, арк. 17.

⁸ Архів МО СРСР, ф. 402, оп. 9623, спр. 12, арк. 18; ф. 19 гмп, оп. 222358, спр. 2, арк. 6; ф. 25 арт. полку, оп. 149070, спр. 2, арк. 21.

⁹ ЦВМА, ф. 1087, оп. 5, спр. 1438, арк. 43; Архів ІВ ВМФ, звіт про бойові дії КВМБ в травні 1942 року, арк. 23.

¹⁰ ЦВМА, ф. 2092, оп. 1, спр. 119, арк. 170.

¹¹ Крим в Великій Оте́чественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., Симферополь, 1963, стор. 116.

¹² Архів МО СРСР, ф. 15 бр. ПВО, оп. 441727, спр. 1, арк. 39.

треба вказати, що обслуга і працівники госпіталю чесно, стійко і героїчно трималися аж до наказу про відхід... Незважаючи на втрати в особовому складі, які уточнюються, я радий доповісти, що значна частина медичних працівників Кримського фронту збережена. Ці кадри є величезною цінністю, бо вони пройшли школу воєнно-польової хірургії в небачених на інших фронтах умовах... У цій тяжкій обстановці нам вдалося вивести всіх поранених — 42 324 чол., з них 4919 — важкопоранених»¹³.

Відрізани від основної маси військ, моряки КВМБ продовжували обороняти район кріпості Ак-Бурну. Тут опинилися також частини 72-ї кавалерійської дивізії, окремі підрозділи 404-ї, 156-ї стрілецьких дивізій та ін. Загальне керівництво ними взяв на себе военком КВМБ полковий комісар В. А. Мартинов. 14—15 травня фашисти при підтримці артилерії й танків кілька разів намагалися захопити кріпость, але щоразу відкочувалися зі значними втратами¹⁴. Мартинов, маючи завдання від командування фронту про евакуацію та знищення в цьому районі складів боєприпасів, дав наказ вийти з кріпості вночі перед 16 травня. Склади боєприпасів уночі були підірвані, але не всі частини встигли прибути на пристань для переправи¹⁵.

Отже, тієї ночі евакуувати з кріпості весь особовий склад не вдалося. Решту людей (близько 2 тис. чол.) очолив капітан І. С. Барабанов разом з батальйонним комісаром Д. С. Калініним*, що повернувся з Тамані. Група успішно обороняла кріпость ще 4 дні.

Другий ешелон евакуації проходив організованіше. Командування врахувало допущені помилки й скористалося досвідом частин, що відступали з Одеси в жовтні 1941 р. Перед евакуацією було проведено вузьку нараду командного й політичного складу кріпості. Вирішили орієнтувати бійців на оборону. Командирам підрозділів було запропоновано виділити третину особового складу для створення маневреної групи, що мала відбивати атаки противника. Коли ж підійшли судна, вдалося одразу організувати посадку 500 чол. Командування подбало про підготовку причалів, сходнів, про дотримання порядку. Відхід і вантаження проходили швидко, до 4 години ранку на пристані нікого не лишилося¹⁶.

Після евакуації другого ешелону фашисти ще тривалий час не знали про це. Тільки 20 травня після авіаційної та артилерійської підготовки з одночасною висадкою з моря десанту на шлюпках противник захопив наші опустілі позиції й причали¹⁷. Евакуація другого ешелону може бути прикладом правильних дій при відведенні групи військ з морського узбережжя при безпосередньому зіткненні з противником.

На північному сході від Керчі обставини склалися драматичніше. Противник намагався збити нашу оборону, створену на рубежі селищ Колонка — Аджимушкай і далі на північ. Ранком 16 травня група майже з 40 фашистських танків та автоматники прорвалися північніше Аджимушкай і ринули до переправ. У глибині оборони їх зустріли артилеристи 638-го зенітного полку. В результаті нерівного бою було знищено 12 танків противника й близько роти автоматників. Проте частина танків прорвалася улоговиною і вийшла в тил оборонцям. Розстрілявши всі боєприпаси й знищивши свої гармати, щоб не залишати їх ворогові, наші артилеристи почали з боем виходити з оточення. Близько 16 години танки й піхота противника з'явилися біля переправ Жуківки, де зосередилися радянські війська. В цей відповідальний момент командири й політпрацівники зуміли організувати людей, що скупчилися біля переправ, для рішучої контратаки. З решти гармат і кулеметів було відкрито прицільний вогонь по противнику. Під звуки «Інтернаціоналу», що його заграв зведений оркестр, воїни кинулися в атаку з вигуками «За Батьківщину! Вперед!» Цей удар був несподіваним і так спантеличив противника, що наші сміливці гнали його, знищуючи, кілька кілометрів¹⁸.

Командуючий Кримським фронтом Д. Т. Козлов 16 і 17 травня тричі вказував командуючому 44-ю армією на необхідність зв'язатися з групою Ягунова, підпорядкувати її собі й ефективно використати для міцного стику з 51-ю армією¹⁹. Та, як показали наступні події, ці вказівки вже не були виконані.

Ранком 17 травня група німецьких танків і автоматники знову прорвалися північніше Аджимушкай і посунули до переправ. Поблизу селища Жуківка почався новий жорстокий бій. Високий героїзм показали тут воїни 162-го окремого зенітно-кулеметного батальйону під керівництвом командирів рот К. П. Струтинського та І. Т. Ко-

¹³ Військово-медичний музей МО СРСР, ф. 1, оп. 4066, спр. 61, арк. 172—173.

¹⁴ ЦВМА, ф. 1087, оп. 5, спр. 1438, арк. 196.

¹⁵ Там же, ф. 2092, оп. 1, спр. 119, арк. 353—355.

* Пізніше, в 1943 р., Д. С. Калініну за подвиг біля Анапи посмертно було присвоєно звання Героя Радянського Союзу (див.: А. А. Гречко. Битва за Кавказ, изд. 2-е, М., 1969, стор. 370—371).

¹⁶ ЦВМА, ф. 2092, оп. 1, спр. 119, арк. 351—352.

¹⁷ «Revaler Zeitung», 21 травня 1942 р.

¹⁸ Архів МО СРСР, ф. 15 бр. ПВО, оп. 441727, спр. 1, арк. 39.

¹⁹ Там же, ф. 399, оп. 9385, спр. 16, арк. 183, 184, 193.

чергіна. Відбиваючи безперервні атаки протягом дня, вони знищили 5 німецьких танків і багато автоматників.

Район пристані обороняла від повітряного нападу противника зенітна обслуга орденоносця старшого сержанта А. Багдасаряна. В той день він збив 2 ворожих літаки. Витративши всі боеприпаси, кулеметники організовано відійшли в район Єнікале²⁰.

Надвечір, незважаючи на великі втрати, противникові вдалося захопити переправу біля селища Жуківка. Ворог намагався відрізати від Єнікале й загони та групи, що чинили опір в районі Колонки й Аджимушкая. Для цього фашисти намагалися захопити селище Капкани, та це їм не вдалося.

Вночі з 17 на 18 травня противник прорвав оборону в районі селища Колонка і заводу ім. Войкова. Група Ягунова потрапила в оточення, а загони 44-ї армії відходили в район Капкани — Єнікале. «Полковник Ягунов виконав наказ, обороняючи район Аджимушкый, — писав колишній командуючий Кримським фронтом Д. Т. Козлов авторові цих рядків. — Він не мав наказу на відступ, а на вихід з оточення у нього навряд чи були сили, бо він не мав ні гармат, ні танків. Зв'язок з Ягуновим був перерваний, і відновити його не вдалося, незважаючи на посилені спроби ар'єргарду 51-ї армії прорватися до оточених...»^{*}

18 і 19 травня в наших руках залишилися невелика ділянка території на березі протоки в районі Єнікале — Капкани, поділена на сектори, за оборону яких відповідали полковники М. К. Зубков, М. В. Волков, М. І. Людвігов. У їх розпорядженні були зведені загони з решток частин і з'єднань загальною чисельністю близько 3500 чол.²¹ Два дні точилися жорстокі бої. За визнанням фашистської преси, «боротьба йшла за кожний будинок, за кожний метр території»²².

Відхід і евакуація останніх груп здійснювалися вночі з 19 на 20 травня. На раник усі, хто оборонявся в Єнікале, були взяті на судна й переправлені через протоку²³. Так закінчилася ця важка переправа. Про кількість особового складу і бойової техніки, евакуйованих з району Керчі, звіт відділу воєнних повідомлень штабу Чорноморського флоту наводить такі цифри: військовослужбовців (здорових і поранених) — 119 395 чол.^{**}, цивільних — 1371 чол., важких гаубиць — 25, гвардійських реактивних мінометів — 47, автомашин — 14, мінометів — 27, різних вантажів — 838 т²⁴. Проте ці дані не можна вважати повними. По-перше, вони фіксують кількість переправленої техніки й людей тільки з 14 до 20 травня. Однак відомо, що з 8 по 13 травня на поромач через протоку було переправлено 227 автомашин з обладнанням і цінним вантажем авіачастин фронту, 12 несправних літаків (винищувачів), 8 зенітних гармат²⁵. Тільки з причалів Єнікале та Опасного за цей час було переправлено через протоку більше 16 тис. чол. з тилових частин і поранених з госпіталів²⁶. По-друге, багато особового складу переправлялося через протоку самостійно, і облік їх не провадився²⁷. «Звіт про бойові дії частин КВМБ в травні 1942 року», складений наприкінці липня, дає іншу цифру — 150 тис. чол. евакуйованих (без врахування тих, хто переправився самостійно)²⁸. Ця остання цифра ближча до істинної^{***}.

Незважаючи на надзвичайні труднощі, великі втрати особового складу і бойової техніки, радянське командування зуміло евакуювати з району Керчі переважну частину військ Кримського фронту, які згодом успішно воювали на Північному Кавказі й на сталінградському напрямі.

А тим часом група Ягунова, оточена ворогом в районі Аджимушкая, продовжувала опір, виконуючи наказ Ставки № 270 від 16 серпня 1941 р., щоб частини й підрозділи, які «потрапили в оточення ворога, продовжували самостійно битися до останньої можливості». Для цього ягуновці використали місцеві каменоломні — досять

²⁰ Там же, ф. 15 бр. ПВО, оп. 441727, спр. 1, арк. 39.

^{*} Лист Д. Т. Козлова зберігається в особистому архіві автора.

²¹ Архів МО СРСР, ф. 215, оп. 1185, спр. 15, арк. 56—59; ф. 399, оп. 9385, спр. 16, арк. 200, 201.

²² «Deutsche Wehr», 12 червня 1942 р., стор. 373.

²³ Архів МО СРСР, ф. 224, оп. 760, спр. 44, арк. 9.

^{**} Ця ж цифра (округлено — 120 тис.) дана і в книзі «Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг. Краткая история» (М., 1970, стор. 158).

²⁴ ЦВМА, ф. 1087, оп. 5, спр. 1438, арк. 44.

²⁵ Архів МО СРСР, ф. 6 ОМГМБ, оп. 287612, спр. 1, арк. 25—26.

²⁶ Архів ІВ ВМФ, звіт про бойові дії КВМБ за період залишення Керченського півострова, арк. 32.

²⁷ Архів МО СРСР, ф. 224, оп. 760, спр. 1, арк. 88.

²⁸ Архів ІВ ВМФ, звіт про бойові дії КВМБ за період залишення Керченського півострова, арк. 35.

^{***} Однак у підручнику «История военно-морского искусства» (М., 1969, стор. 280) чомусь говориться, що через Керченську протоку вдалося евакуювати тільки 11 600 чол.

значні підземні галереї, що утворилися в результаті виймання каменю-ракушечника для будівельних потреб.

Аджимушкайські каменоломні не являють собою єдиної підземної системи. За розташуванням їх можна поділити на кілька районів, що мають свої назви. Райони ці здебільшого не зв'язані один з одним. З цієї причини склалося два підземних гарнізони: в Центральних і в Малих Аджимушкайських каменоломнях. Перший час, коли фашисти не контролювали всю поверхню над каменоломнями, між підземними гарнізонами був зв'язок, і їх бойові дії узгоджувалися²⁹.

В перші дні оточені вели активні бойові дії проти фашистів. Відомості про це потрапили навіть у німецьку періодичну пресу того часу. Журнал «Німецька зброя», описуючи бої 18—19 травня в цьому районі, повідомляє про сильні радянські десанти в близькому тилу гітлерівців, які навіть змушені були залишати захоплені перед цим позиції³⁰. Ніяких десантів, звичайно, радянське командування не висаджувало. Це були атаки з каменоломень. Фашисти перший час не знали, що там залишилося багато воїнів; оскільки атакуючі з'являлися несподівано, німці вважали, що це — десантники*.

Ті з учасників боїв, хто залишився живим, повідомляють, що метою цих атак було: прорватися з оточення, прикувати до себе значні сили противника, якомога більше знищити ворогів. Таких спроб, напевно, було кілька. Ось що пригадує про одну з них учасник оборони Аджимушкайських каменоломень колишній політрук роти А. І. Лодигін, який нині живе в Куйбишеві: «В один з днів було вирішено піти на прорив оточення в бік заводу ім. Войкова, звідки було вже недалеко й до берега протоки. Для цього ми мобілізували всю зброю, яку мали в каменоломнях. Атака почалася рано вранці, в наступ пішло кілька тисяч чоловік. Мету, яку ставило наше командування, здійснити не вдалося. Спочатку ми просунулися вперед, знищили кілька фашистських вогневих точок, але далі напоролися на масований вогонь противника. Довелось відійти назад у каменоломні. В цій атаці ми зазнали великих втрат**».

Незважаючи на те, що оточеним 18—20 травня не вдалося прорватися до місць вантаження на судна для евакуації, їх бойові дії не давали можливості фашистам кинути всі сили на невеликий плацдарм, який ще залишався в наших руках у районі Єнікале — Капкани.

Перші дні боротьби в каменоломнях характеризуються не тільки прагненням вирватися з оточення. В цей період відбувається й прорив інших оточених груп у район каменоломень, на з'єднання. Так, наприклад, із заводу ім. Войкова 19—20 травня з боєм прорвалася в каменоломні група підполковника Г. М. Бурміна, який відіграв пізніше велику роль у боротьбі підземного гарнізону³¹.

Оточений у каменоломнях особовий склад був неоднорідним. Основу його становив резерв командирів і політпрацівників Кримського фронту. Цим фактом, головним чином, і пояснюється велика кількість командирів і політпрацівників у складі тих, хто обороняв Аджимушкайські каменоломні, часом на становищі рядових бійців³². «Резерв фронту» відіграв ніби цементуючу роль у формуванні підземного гарнізону. До «резерву» примикали й курсанти авіаційних училищ, що прибули в Керч незадовго до німецького наступу, частина постійного й змінного складу 1-го запасного фронтового полку. Крім того, тут були рештки частин і підрозділів 63-ї гірсько-стрілецької, 156-ї, 404-ї, 398-ї стрілецьких, 72-ї кавалерійської дивізій, 83-ї бригади морської піхоти, 55-го окремого відбудовно-залізничного батальйону, частин 151-го укріпленого району та ін.***

Кількість захисників Центральних Аджимушкайських каменоломень спочатку доходила до 15 тис. чол.**** Після жорстоких боїв в оточенні і особливо після того, як фашисти застосували проти захисників хімічні отруйні речовини, кількість захисників

²⁹ В катакомбах Аджимушка, Симферополь, изд. 2-е, переработанное и дополненное, 1970, стор. 144—149.

³⁰ «Deutsche Wehr», 12 червня 1942 р., стор. 373.

* Вже після війни німецький генерал М.-Ф. Піко у своїй книзі «Загублена піхота» прямо писав про ці атаки: «Очищення міста тривало надто довгий час, бо значні підрозділи росія, ставши гірниками, пішли в катакомби й перетворили підземні лабіринти в гнізда опору, звідки безперервно й несподівано контратакували» (М.-Ф. Піко. Mißbrauchte Infanterie, Frankfurt am M., Verlag für Wehrwesen Bernard, 1957, стор. 78).

** Спогади А. І. Лодигіна зберігаються в особистому архіві автора.

³¹ Керченський історико-археологічний музей (далі — КІАМ), спогади Т. Д. Кожарова, І. С. Скриль, Г. С. Брикова.

³² В катакомбах Аджимушка, стор. 45—46.

*** Ці висновки про склад підземного гарнізону зроблені автором на основі вивчення особових справ і документів учасників подій.

**** Цю кількість захисників наводить у своєму щоденнику, знайденому в каменоломнях у 1944 р., учасник оборони О. І. Трофименко (див.: В катакомбах Аджимушка, стор. 161).

різко зменшилася й становила на початку червня 3 тис. чол.³³ Гарнізон Малих Аджимушкайських каменоломень спочатку налічував близько 2 тис. чол.*

Організаторами й керівниками героїчної оборони Аджимушкайських каменоломень були комуністи, командири і політпрацівники Кримського фронту. Гарнізон Центральних каменоломень очолювали полковник П. М. Ягунов і старший батальйонний комісар І. П. Парахін. Після загибелі П. М. Ягунова на початку липня командиром було призначено підполковника Г. М. Бурміна, а Парахін залишався воєнним комісаром підземного гарнізону до останніх днів оборони. Велику роль в організації боротьби відіграли також заступники командира підземного гарнізону полковник Ф. О. Верушкін та інтендант II-го рангу С. Т. Колесников, начальник політвідділу — батальйонний комісар Ф. І. Храмов, начальник штабу — старший лейтенант П. Ю. Сидоров, воєнком штабу — старший політрук С. М. Ісаков, начальник продпостачання — інтендант II-го рангу А. І. Пирогов, командири — капітани А. П. Панов, В. М. Левницький, О. І. Капран, старші лейтенанти М. М. Белов, М. А. Єфремов, політпрацівники М. П. Горощко, А. І. Лодигін, П. В. Верхутін, В. П. Семенюта, І. І. Метлов, П. Л. Овчаров та ін.

В Малих Аджимушкайських каменоломнях організаторами були командири й політпрацівники підполковник С. А. Єрмаков, батальйонні комісари М. М. Карпекін, Б. М. Семенов, старші лейтенанти М. Г. Поважний, О. І. Клябуков, старші політруки О. М. Манукалов, В. Ф. Труборов, лейтенант В. П. Шкода та ін.**

У післявоєнній літературі боротьба в Аджимушкайських каменоломнях часто ототожнюється з партизанськими діями³⁴. Це питання є важливим і вимагає особливої уваги. Захисники каменоломень не вважали себе партизанами, а дії свої — партизанськими. Це видно навіть з назви, яку вони дали своєму підземному гарнізону: «Полк оборони Аджимушкайських каменоломень»³⁵. Спогади учасників, які залишилися живими, та документи говорять, що цей «полк» будувався за типом частини укріпленого району. Так, наприклад, А. І. Пирогов та Ф. Ф. Казначеев у своїх спогадах пишуть, що в Центральних каменоломнях було сформовано три батальйони, яким відповідали три ділянки оборони. Кожна ділянка складалася з секторів, у яких звичайно було кілька амбразур, біля них постійно чергували воїни зі стрілецькою зброєю та гранатами. В каменоломнях були також створені підрозділи, які займалися охороною, розвідкою, зв'язком, обслуговуванням госпітальної кухні, добуванням води і т. д.³⁶

Командування Північно-Кавказьким фронтом і 47-ю армією Радянських Збройних Сил з різних джерел знало про боротьбу гарнізону Аджимушкайських каменоломень. Воно намагалося налагодити з ним зв'язок і наступне виведення його з оточення. З цього приводу командуєчий фронтом підписав директиву командуючому цією армією, за якою розвідувальний відділ 47-ї армії разом з КВМБ кілька разів висаджував на Кримський берег групи розвідників і зв'язкових. Однак вони або не поверталися, або не могли виконати завдання³⁷. Пізніше 47-а армія за наказом Ставки почала готувати десантну операцію на кінець червня — початок липня, маючи на меті захопити східну частину Кримського півострова з Керчу³⁸. В разі успішного завершення цієї операції, природно, вирішувалось і завдання деблокування оточених у каменоломнях. На жаль, через загальне погіршення обстановки на південному крилі радянсько-німецького фронту цю операцію здійснити не вдалося.

Німецьке командування розуміло й належним чином оцінювало загрозу з Таманського півострова і з боку Аджимушкайських каменоломень. Воно змушене було тримати в районі Аджимушка значні сили. Розвідзведення нашої 47-ї армії, за агентурними даними на 14 червня, повідомляло, що з п'яти гітлерівських полків, які перебували в Керчі, більше половини було зосереджено біля каменоломень³⁹. Про те, що

³³ В катакомбах Аджимушка, стор. 66; ці ж дані повідомляє, по суті справи, й німецьке донесення в ставку гітлерівської армії «Про радянський рух опору в каменоломнях Аджимушка (Крим)» (далі — «Німецьке донесення»). Копія перекладу документа зберігається в партархіві Кримського обкому Компартії України (ф. 849, кор. 16, спр. 198, арк. 104).

* Дані взято з автобіографії пом. начштабу 1-го запасного полку лейтенанта В. П. Шкоди (архів МО СРСР, особова справа В. П. Шкоди, арк. 10—12). Ці ж дані повідомляє «Німецьке донесення».

** Прізвища організаторів підземної оборони відновлені за документами й спогадами учасників. Посилання на джерела через їх численність тут не даються.

³⁴ Див.: «Красная Звезда», 16 вересня 1973 р.

³⁵ В катакомбах Аджимушка, стор. 61.

³⁶ Там же, стор. 119, 150; Кримський обласний краєзнавчий музей. Експозиція. Виписка з наказу про захоплення лейтенанта Є. Є. Малуха, знайдена при розкопках у 1966 р. в Аджимушкайських каменоломнях.

³⁷ Архів МО СРСР, ф. 224, оп. 760, спр. 23, арк. 5; ф. 402, оп. 9575, спр. 67, арк. 3—4.

³⁸ Там же, ф. 402, оп. 9575, спр. 21, арк. 1, 2, 8.

³⁹ Архів МО СРСР, ф. 402, оп. 9581, спр. 3, арк. 70.

для оточення каменоломень фашисти стягнули майже дивізію своїх військ, повідомляли в своїх показаннях на слідстві у справі воєнного злочинця Є. Єнєкке й колишні солдати 88-го саперного батальйону 46-ї піхотної дивізії гітлерівців.

Отже, 47-а армія спільно з оточеними в Аджимушкайських каменоломнях створювала для фашистського командування в Керчі складну обстановку. Вони сковували сили ворога, не давали можливості перекидати їх на інші ділянки радянсько-німецького фронту.

Як же здійснювалося постачання особового складу підземного гарнізону всім необхідним для життя та боротьби? Оточені завчасно не готувалися до тривалої оборони, й через те в розпорядженні командування не було значних запасів продовольства і води. Щоправда, в Центральних каменоломнях залишалися невеликі запаси продовольства зі складу Военторгу. Були встановлені вкрай обмежені харчові норми.

Під землею розгорнули харчоблок. В каменоломнях було небагато коней. Їх м'ясо пішло в загальний котел. Пізніше, коли ці запаси були вичерпані, захисники почали добувати продовольство шляхом вилазок на городи і ближні поля, а також за рахунок трофеїв, взятих у противника. Крім того, захисники вживали в їжу траву, зібрану біля виходів. У Малих Аджимушкайських каменоломнях збереглися невеликі резерви продовольства 1-го запасного полку. Старший лейтенант М. Г. Поважний, який залишився за командира полку, встановив із цих резервів мізерний продовольчий пайок. Підземні воїни й тут дуже страждали від голоду⁴⁰.

В перші тижні оборони була велика скрута з водопостачанням. Біля Центральних каменоломень, приблизно за 15 м від виходу, був колодязь, але з перших днів ворог тримав його під безперервним обстрілом, і підійти до нього було неможливо. З великими труднощами захисники катакомб на початку червня пробрили горизонтальний тунель до стовбура колодязя, а пізніше викопали інший колодязь у підземеллі. З накладних на прибуток і витрачання води, які збереглися, відомо, що водою постачалася кухня, підрозділи й навіть пральня (лазня). Запасу води вистачало на 4—5 добовидач. За облік і витрачання води відповідав старший політрук М. П. Горошко⁴¹. У Малих каменоломнях також будували колодязь, але дістатися до водонесних шарів не змогли. Протягом усієї оборони там користувалися водою, що капала зі стелі та стін.

З першого дня оточення фашисти намагалися будь-що знищити підземний гарнізон. Спочатку пробували захопити каменоломні штурмом, але безуспішно. Тоді вони перейшли до тривалої осади. Протягом усього літа гітлерівці підривали каменоломні, кілька тижнів підряд застосовували отруйні речовини, але захисники продовжували триматися. Люди гинули в сутичках з противником, від обвалів, що виникали в результаті вибухів, умирали від ран, голоду та отруйних речовин. У середині липня в Центральних каменоломнях було ще близько 1 тис. чол.⁴² На кінець серпня здатних рухатися залишалося 85—90 чол.⁴³ Восени організована оборона всієї підземної системи каменоломень припинилася. Останні невеликі групи захисників ще утримували окремі підземні ділянки штолень. Наприкінці жовтня під час прочісування фашистами Центральних галерей був узятий в полон підполковник Г. М. Бурмін разом зі своєю групою. При цьому, як повідомляє «Німецьке донесення», в підземеллі відбувся бій — поранено 2 німців і 18 румунів. У ці дні опинилася в полоні й остання група М. Г. Поважного з Малих каменоломень⁴⁴. Так закінчилася ця воїстину легендарна епопея.

Оборона Аджимушкайських каменоломень є вражаючим прикладом відданості наших солдатів, командирів і політпрацівників своєму військовому обов'язку. Невипадково Л. І. Брежнев у привітанні в зв'язку з присвоєнням Керчі звання міста-героя підкреслив, що «в цій нагороді — вдячність Батьківщини, партії, уряду і всього радянського народу героїчним воїнам, безпосереднім учасникам битв на Кримському півострові, мужньому подвигу радянських патріотів в Аджимушкайських каменоломнях...»⁴⁵.

В. В. АБРАМОВ.

⁴⁰ В катакомбах Аджимушка (по всій книзі); КІАМ, спогади М. А. Єфремова, Є. Ф. Валько, М. Г. Поважного, С. Ф. Ільєсова.

⁴¹ Архів МО СРСР, фонд Головної прокуратури, оп. 100960, спр. 6, арк. 210.

⁴² В катакомбах Аджимушка, стор. 86.

⁴³ Архів МО СРСР, особова справа А. І. Пирогова, пояснювальна записка, написана в 1945 р.

⁴⁴ В катакомбах Аджимушка, стор. 213; КІАМ, спогади М. Г. Поважного, С. Ф. Ільєсова, Л. Ф. Хамцовой.

⁴⁵ «Радянська Україна». 16 вересня 1973 р.

Наш календар

СОРАТНИЦЯ ІЛЛІЧА

(До 100-річчя з дня народження
І. Ф. Арманда)

В історію легендарної ленінської гвардії славною сторінкою вписалось яскраве життя видатної діячки більшовицької партії, міжнародного жіночого, робітничого та комуністичного руху, обдарованого партійно-

го організатора, оратора і публіциста Інеси Федорівни Арманд.

Інеса (Елізавета) Федорівна Арманд (уродж. Стефан) народилася 8 травня (26 квітня) 1874 р. в Парижі, у сім'ї артистів. Батько рано помер, залишивши вдову з трьома дітьми без засобів до існування. Шестирічну Інесу взяли на виховання бабуся та тітка-вчителька, яка викладала музику і французьку мову в сім'ї московського фабриканта Арманда. Так Інеса з раннього дитинства опинилася в Росії, яка й стала її батьківщиною¹.

Інеса здобула добру освіту. Вона блискуче володіла трьома мовами: російською, французькою, англійською, віртуозно грала на роялі і в сімнадцять років склала іспит на звання домашньої вчительки. В дев'ятнадцять вийшла заміж за О. Є. Арманда — сина та спадкоємця фабриканта.

Свій шлях до більшовизму Інеса описала в автобіографії, зазначивши, що з 1901 р. потягнулася до революційної роботи, в 1902 р. познайомилася з кількома підпільниками і допомагала їм, за що одержувала нелегальну літературу. Далі в біографії сказано: «В 1903 році перебувала за кордоном, у Швейцарії, і після короткого вагання між есерами і есдеками (в питанні про аграрну програму), під впливом книги Ільїна (В. І. Леніна) «Розвиток капіталізму в Росії», з якою змогла познайомитися за кордоном, стаю більшовичкою»².

Через рік, в 1904 р., вона вже — член Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Стає професійним революціонером, більшовиком-підпільником. Перед нею — велика мета: сповна присвятити своє життя боротьбі за щастя трудящих. І заради цього відмовляється від власного благополуччя, розкоші й багатства, рішуче пориває з буржуазним середовищем. Швидко опанувавши мистецтво конспірації, техніку підпілля, проводить активну революційну роботу в Москві та Підмосков'ї. За участь у революції 1905—1907 рр. її тричі заарештовували, а наприкінці 1907 р. вислали на два роки під нагляд поліції в м. Мезень Архангельської губернії. Незважаючи на важкі умови та хворобу, Інеса продовжувала революційну пропаганду серед засланців. При першій нагоді вона тікає, відбувши лише половину строку³, а на початку 1909 р. емігрувала за кордон.

Перебуваючи в Брюсселі і в Парижі, наполегливо вчилася. За один рік відмінно закінчила Брюссельський університет з курсу економічних наук, потім слухала лекції в Сорбонському університеті. Продовжувала і партійну роботу. В 1909 р. Інеса Арманд познайомилася з Володимиром Іллічем Леніним і почала працювати під його безпосереднім керівництвом⁴.

Восени 1910 р. І. Арманд оселилася у Парижі, де швидко стала однією з діяльних учасниць паризької більшовицької групи. Людмила Сталь згадує, що Інеса прекрасно володіла французькою мовою, добре знала звичай французів і завдяки цьому група розширилася і зміцнилася зв'язки з французькими робітницями. «Я ніколи не бачила, — писала більшовичка Л. Сталь, — пропагандистки, яка б так уміла захопити свою аудиторію, як Інеса»⁵.

3 травня по серпень 1911 р. І. Арманд читала лекції з історії соціалістичного руху Бельгії і вела семінарські заняття з політичної економії в партійній школі, яку організував В. І. Ленін у Лонжюмо під Парижем.

¹ БСЭ, т. 2, М., 1970, стор. 209.

² Павел Подляшук. Товарищ Инесса, М., 1973, стор. 32.

³ Инна Арманд. Инесса Арманд. — Славные большевички, М., 1958, стор. 78.

⁴ Елена Стасова. Труденица революции (к 90-летию Инессы Арманд). — «Правда», 8 травня 1964 р.

⁵ Л. Сталь. Работа парижских секций большевиков среди французских работниц в 1914—1916 гг. — «Борьба классов», 1934, № 9, стор. 17.

Наприкінці 1911 р. у Парижі І. Арманд була учасником наради закордонних більшовицьких груп, якою керував В. І. Ленін. Там обговорювалося питання про згуртування більшовицьких організацій у Росії та за кордоном, підготовку до Празької конференції, стратегію і тактику більшовизму. Інеса зробила повідомлення про організаційні завдання партії. На нараді створено єдину закордонну організацію (ЗО) та обрано Комітет закордонних організацій РСДРП (КЗО). Інесу обрали його секретарем⁶.

Влітку 1912 р. І. Арманд як представник ЦК партії нелегально (з паспортом селянки Франціски Казимирівни Янкевич) повернулася в Росію.

Спершу побувала у Харкові, де зустрілася з більшовичкою Є. Адамович, відвідала ряд заводів, зокрема один з найбільших — паровозобудівний, проводила значну роботу в зв'язку з підготовкою до виборів у IV Державну думу.

У Петербурзі вдалося пробути лише кілька місяців. Але і за цей короткий час здійснено немало: і щодо підготовки до виборів у IV Державну думу, і відродження районних підпільних партійних організацій, і створення нового загальноміського партійного центру (Петербурзький комітет був розгромлений після травневих масових страйків) тощо.

Піднесення партійної роботи стало помітним охрэнці, і Франціска Янкевич — Інеса Арманд 14 вересня 1912 р. потрапила за ґрати Петербурзької тюрми, де пробула осінь і зиму. Суворий режим підірвав її здоров'я. Домігся звільнення Інеси з тюрми під заставу О. Є. Арманд. Це дало їй змогу виїхати до суду за кордон⁷.

Наприкінці вересня 1913 р. І. Арманд приїхала до Кракова. На той час там перебував закордонний більшовицький центр на чолі з В. І. Леніним. Взяла участь у роботі Поронінської наради ЦК з більшовиками-депутатами IV Державної думи та партійними працівниками великих пролетарських центрів. Потім переїхала до Парижа для зміцнення Комітету закордонних організацій.

За дорученням В. І. Леніна багато зробила для видання масового легального журналу для жінок — «Работница».

Коли влітку 1914 р. керівний орган II Інтернаціоналу — Міжнародне соціалістичне бюро — намагався об'єднати більшовиків з ліквідаторами та одзвістами, ЦК доручив Інесі очолити представницьку делегацію на Брюссельській «об'єднувачій» нараді, оголосити там підготовлену В. І. Леніним доповідь та відстоювати позиції більшовиків. Даючи поради Інесі, як триматися на нараді, В. І. Ленін висловив упевненість, що вона виконає завдання. Ілліч писав їй: «Я певен, що ти з числа тих людей, які розвиваються, міцніють, стають сильнішими і сміливішими, коли вони одні на відповідальному посту... Чудово ти справишся! Прекрасною мовою твердо їх усіх розіб'єш, а Вандервельду не дозволиш обривати й кричати...

Головне, по-моєму, довести, що тільки ми партія..., тільки ми робітниця..., тільки ми більшість, 4/5»⁸. Довір'я В. І. Леніна Інеса виправдала.

В роки першої світової війни Інеса проживала у Швейцарії і деякий час у Франції, де під керівництвом В. І. Леніна вела послідовну боротьбу проти розв'язаної імперіалістами війни. За словами Н. К. Крупської, Інеса була «...правою рукою Ілліча в його боротьбі на міжнародному фронті, брала найактивнішу участь у підготовці всіх резолюцій, перекладі документів на англійську і французьку мови, вела листування, налагоджувала зв'язки...»⁹.

В 1915—1916 рр. І. Арманд — представник більшовицької партії на Міжнародній жіночій соціалістичній конференції, Міжнародній юнацькій соціалістичній конференції, а також на Ціммервальдській і Кінтальській конференціях інтернаціоналістів. У 1916 р. приїжджала до Парижа для згуртування лівих соціалістів у боротьбі проти опортуністів.

Видатний діяч французького і міжнародного робітничого та комуністичного руху Моріс Торез у статті, присвяченій 40-річчю Великого Жовтня, зазначав, що Інеса Арманд доклала багато зусиль для поширення ідей Ціммервальдської лівої серед робітників Франції. Він писав: «Головним чином завдяки зусиллям Інеси Арманд, яка була зв'язана безпосередньо з Леніним, ідеї лівої проникли в ряди Федерації соціалістичної молоді департаменту Сена, в паризькі профспілки механіків і металургів, в організацію землекопів і порткових робітників»¹⁰.

Інесу можна назвати вірною ученицею Володимира Ілліча. Вона була його перекладачем і секретарем, роз'їзним агентом та інформатором. Виконуючи тисячу великих і малих доручень, стала одним з його найдовірениших товаришів. Про це свідчать, зокрема, численні листи Володимира Ілліча до Інеси Арманд. 97 з них опубліковані в 48 і 49 томах Повного зібрання творів В. І. Леніна. Один вміщено в XXXVII Ленінському збірнику, який вийшов у світ у 1970 р.

⁶ Павел Подлящук. Назв. праця, стор. 108—110.

⁷ УРЕ, т. 2, К., 1959, стор. 300—301; Інна Арманд. Назв. праця, стор. 80—81.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 108.

⁹ Н. К. Крупская. Инесса Арманд.— «Правда», 24 вересня 1930 р.

¹⁰ Морис Торез. Октябрь указал нам путь.— «Вопросы истории КПСС», 1957, № 23, стор. 87.

Листи В. І. Леніна до І. Арманд становлять великий історико-партійний і науковий інтерес. В них висвітлюються найважливіші питання марксизму — ставлення більшовиків до війни і захисту Вітчизни, завдання міжнародного робітничого руху. Гостро викривається опортунізм лідерів II Інтернаціоналу і ліквідаторів. Глибоко розроблені питання про класовий характер моралі. В кількох листах В. І. Ленін розглядав розвиток революційного руху на Україні, підтримував українських марксистів, які стояли на позиціях інтернаціоналізму, викривав націоналіста Юркевича, що маскувався під марксиста, з огидою відзивався про занепадницькі романи В. Винниченка.

Після Лютневої революції 1917 р. І. Арманд разом з В. І. Леніним і Н. К. Крупською повернулася до Росії. Працювала в Москві, була делегатом квітневої Всеросійської конференції РСДРП(б), палко відстоювала ленінський план переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, брала активну участь у підготовці і проведенні збройного повстання в Москві.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції І. Арманд — член бюро Московського губкому партії, губвиконкому, голова губернської ради народного господарства, керівник школи радянсько-партійної роботи. За дорученням В. І. Леніна організувала французьку комуністичну групу і допомогла створити її друкований орган — «Третій Інтернаціонал». З 1918 р. вона завідує жінвідділом при ЦК РКП(б), співробітничала в журналі «Коммунистка».

Інеса Федорівна була учасником II конгресу Комінтерну, керувала підготовкою і проведенням I-ої Міжнародної конференції жінок-комуністок, яка проходила під час роботи конгресу.

Слід відзначити плідну публіцистичну діяльність І. Арманд. Вперше вона надрукувала свою статтю в журналі «Работница» в 1914 р. під псевдонімом Олена Блоніна. Відтоді прагнула писати коротко, дохідливо, розраховуючи на найменш підготовленого читача. Нею написані десятки статей, кілька популярних брошур. Одна з брошур «Почему я стала защитницей Советской власти» витримала кілька видань, перекладена багатьма мовами народів нашої Вітчизни.

Необхідно відзначити ще одну сторінку життя, без якої портрет славної більшовички був би неповним і однобічним. Йдеться про Інесу-матір. Інеса «пішла в революцію», будучи матір'ю п'яток дітей. Переслідування, тюрми, державні кордони відривали її від дітей на місяці і роки. Але вона ні на хвилину не забувала про них, систематично сприяла формуванню їх характеру і поглядів. Слово матері було для дітей законом, а численні листи — справжньою педагогічною енциклопедією.

За часів Радянської влади Інеса «возз'єдналася» з своїми дітьми, які були вже дорослими. Вона була для них не лише матір'ю, але й другом, порадиником і старшим товаришем. Тому й не дивно, що з п'яток дітей — четверо стали комуністами.

Багатогранна діяльність Інеси Арманд раптово обірвалася. 24 вересня 1920 р. вона померла від холери. Похована на Красній площі в Москві¹¹.

Радянські люди і все прогресивне людство шанують світлу пам'ять вірного ленінця Інеси Арманд, яка присвятила своє життя боротьбі за комунізм.

С. Я. Случевська

¹¹ БСЭ, т. 2, стор. 209.

ЛЕГЕНДАРНА ОЛЕНА

(До 80-річчя з дня народження
С. І. Соколовської)

Життя С. І. Соколовської (партійний псевдонім Олена Кирилівна) — яскравий приклад беззавітного служіння жінки-комуністки справі соціалістичної революції.

Софія Іванівна Соколовська народилася 10 квітня 1894 р. в Одесі у сім'ї адвоката, яка 1903 р. переїхала до Чернігова. Тут Софія ходила до гімназії, у 1912 р. вона вступила до Петербурзького жіночого медичного інституту, а з 1914 — навчалася на вищих жіночих Бестужевських курсах. У Петербурзі сформувався революційний світогляд дівчини, вона брала активну участь у студентських революційних виступах, розповсюджувала нелегальну літературу, газету «Правда». Юна революціонерка діставала шрифти для підпільної друкарні, вела пропаганду серед солдатів, була організатором і керівником революційних гуртків¹.

У 1915 р. Об'єднаний комітет соціал-демократичних фракцій вищих навчальних закладів (він працював на правах районного комітету) прийняв Софію Соколовську до лав більшовицької партії. Влітку 1916 р. вона брала участь у виданні й розповсюджен-

¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 39, оп. 4, спр. 155, арк. 2.

ні антивоєнної літератури серед солдатів². Після перемоги буржуазно-демократичної революції С. Соколовська — на партійній роботі в Чернігові, була членом губкому партії і губревкому, депутатом Чернігівської Ради, членом виконкому Ради, гласним міської Думи від більшовиків. Тут зустріла вона й Велику Жовтневу соціалістичну революцію. В 1918 р. Софія Іванівна працювала головою Чернігівської Ради робітничих і солдатських депутатів.

Під час австро-німецької окупації України С. І. Соколовська входила до Чернігівського підпільного губкому партії, очолювала губернський військово-революційний комітет, який почав діяти одним з перших на Україні. Німецькі окупаційні власті і гетьманці робили все для знешкодження керівників більшовицького підпілля. За голову Соколовської вони обіцяли 5 тис. золотих крб.³ Директор департаменту державної варту у рапорті на ім'я міністра внутрішніх справ гетьманського уряду 5 липня 1918 р. писав, що найбільшим впливом і авторитетом у партійному середовищі м. Чернігова користується Софія Іванівна Соколовська, яка є керівником групи більшовиків, і просив дозволу «негайно ліквідувати» Соколовську і її групу.

Та в той час С. І. Соколовська була вже в Москві, куди прибула як делегат І з'їзду КП(б)У від Чернігівської губернської партійної підпільної організації (у списках делегатів вона значилась як Мрійська Олена Кирилівна).

Після з'їзду, на якому була утворена Комуністична партія (більшовиків) України, ЦК КП(б)У направив Софію Іванівну в Київ, де вона входила до складу Київського підпільного губкому партії, працювала секретарем губревкому, а згодом секретарем Київського обкому КП(б)У.

Як і в Чернігові, в критичний момент їй знову пощастило уникнути арешту. Разом з іншими делегатами від Київської партійної підпільної організації С. І. Соколовська відбула у Москву на ІІ з'їзд КП(б)У. Там вона виступила з промовою.

2 жовтня 1918 р. разом з іншими делегатами з'їзду Соколовська була присутня на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок. В доповіді, з якою виступав В. І. Ленін, було зроблено глибокий аналіз становища на Україні і визначено завдання комуністів республіки.

Враховуючи ленінські настанови, ЦК КП(б)У направив до Одеси комуністів, які мали великий досвід підпільної роботи: І. Ф. Смирнова (Миколу Ласточкіна), І. Є. Клименка, С. І. Соколовську (Олену), Л. Й. Картвелішвілі (Лаврентія) та ін. Тут, в окупованій інтервентами Одесі двадцятичотирьохрічна Соколовська працювала секретарем підпільного обкому КП(б)У.

На цьому посту вона багато зробила для створення легендарної Іноземної колегії при Одеському обласному комітеті партії.

1919 р. С. І. Соколовська у спеціальній доповіді для ЦК РКП(б) розкрила історію організації та діяльності цієї колегії, яка здійснювала величезну революційну роботу в окупаційних військах. «Працюючи день і ніч, готові кожну мить потрапити до ...катівні, ми діяли бадьоро і жваво...», — писала вона. — Робота нашої Колегії... мене задовольняла, бо переконливі результати її ми бачили на власні очі, і йшла ця робота швидко і споро. Кожен з нас був на своєму місці»⁴. Як секретар обласного комітету партії С. І. Соколовська дбала про налагодження конспіративної роботи, активно працювала в редакціях газет «Коммунист» і «Le communiste», писала статті, листівки, звернення до солдатів і матросів. Вона відповідала за розповсюдження революційної літератури в Одесі, за доставку її в Миколаїв, Херсон, Севастополь та інші міста, а також за кордон.

Після трагічної загибелі Ж. Ляурб і її товаришів (1—2 березня 1919 р.), арешту і вбивства інтервентами І. Ф. Смирнова (середина березня), одеське більшовицьке підпілля очолила С. І. Соколовська.

Їй теж загрожувала смертельна небезпека. Так, у лютому 1919 р. Софія Іванівна була заарештована білогвардійцями, але зуміла втекти...

Тяжкі випробування не зломали більшовиків-підпільників, не похитнули їх волі до боротьби. Підпільний обком продовжував діяти. 30 березня того ж року С. І. Соколовська повідомила ЦК КП(б)У: «Вдалося відновити інтернаціональну колегію і знову встановити зв'язок з французами, Є зв'язок і з румунськими солдатами. Випускаємо листівки всіма мовами, включаючи й грецьку»⁵.

2 квітня командуючий військами Антанти французький генерал д'Ансельм змушений був прийняти делегацію від Одеської Ради робітничих депутатів на чолі з С. І. Соколовською. Дізнавшись, що Олені (Соколовській) всього 24 роки, д'Ансельм був надзвичайно здивований: очолювати більшовиків у такому молодому віці! «Так, ви розклали половину нашої армії», — сказав д'Ансельм у розмові з делегатами, — але все ж я

² Ю. Коцюбинский. Черниговская организация большевиков во время войны. — «Літопис революції», 1927, № 2, стор. 184—185; В. Коновалов. Елена, Одесса, 1969, стор. 31—32.

³ Женщины в революции, М., 1959, стор. 262.

⁴ «Вопросы истории КПСС», 1969, № 3, стор. 96.

⁵ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 142, арк. 1.

сподіваюся, що друга половина лишилася незачепленою». Торкаючись цих слів, С. І. Соколовська писала Центральному Комітетові РКП(б): «Генерал Антанти звичайно не міг зізнатися, що він залишився генералом без армії, але й це визнання, яке вирвалося у нього, досить показове»⁶. 6 квітня 1919 р. радянські війська визволили місто від інтервентів і білогвардійців.

У зв'язку з цим ЦК КП(б)У привітав одеських більшовиків: «Одеса. Обласному комітетові Комуністичної партії (більшовиків) України. Товаришу Олені.

Центральний Комітет КП(б)У вітає у Вашій особі всіх комуністів Одеси, які самовіддано і невтомно, справді героїєски виконували свої революційні обов'язки у важких умовах, що склалися у головному форпості контрреволюції. Партія з напруженою увагою стежила за вашою роботою... Шлемо всім Вам, дорогі товариші, наш комуністичний привіт»⁷.

Після визволення Одеси С. І. Соколовська працювала секретарем губернського комітету партії, входила до складу президії губвиконкому. Багатий досвід революційної діяльності відважної більшовички відіграв велику роль у підготовці більшовицького підпілля в Одесі і губернії, що розпочалася ще до захоплення міста денікінцями⁸.

23 серпня 1919 р. в Одесі спалахнуло контрреволюційне повстання. Бунтівники заарештували Соколовську. Разом з нею був заарештований і голова ЧК К. Калиниченко (Саджая). Незабаром пішли чутки, що білогвардійці розстріляли Олену. На засіданні ЦК КП(б)У С. В. Косіор повідомив про загибель Соколовської, її пам'ять вшанували на засіданні ВУЦВКУ, газети опублікували некролог.

Але відважна Олена була жива. Її врятували червоноармійці з караульного полку, які ще знаходилися в місті. Вона знову працювала в одеському підпіллі⁹. Однак реальна загроза арешту змусила С. І. Соколовську залишити Одесу. У грудні 1919 р. за завданням партії Софія Іванівна виїхала до Італії, а потім до Франції. Це був час її роботи у Комінтерні.

Після повернення на Батьківщину в лютому 1921 р. С. І. Соколовська працювала у Московській губполітпросвіті, потім — пропагандистом на Коломенському машинобудівному заводі, інструктором Сокольницького райкому і Московського міськкому ВКП(б), завідувала оргвідділом Пролетарського РК ВКП(б) м. Москви¹⁰. 1930 р. на XVI з'їзді партії вона була обрана членом ЦК ВКП(б), до 1934 р. працювала в апараті ЦК—РСІ. Софія Іванівна була делегатом XVII партійної конференції і XVII з'їзду ВКП(б). З 1935 р. працювала директором кіностудії «Мосфільм». У серпні 1938 р. життя С. І. Соколовської передчасно обірвалося. Про своїх товаришів підпільників, що загинули у боротьбі за владу Рад, вона писала так: «Іх імена не треба заносити на золоту дошку, бо вони будуть жити в серці кожного борця за світову соціалістичну революцію, і пам'ять про них надирає на боротьбу»¹¹. Ці слова з повним правом можна сказати й про саму Олену Соколовську.

В. Ю. Мельниченко

⁶ «Вопросы истории КПСС», 1969, № 3, стор. 99.

⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 197, арк. 7.

⁸ Там же, оп. 3, спр. 26, арк. 25, 28, 49; В. Логинов. Заметки о денкинском подполье.— «Літопис революції», 1929, № 2, стор. 186.

⁹ В. Лапина. Одесское подполье во время денкинщины.— «Літопис революції», 1929, № 2, стор. 179; В. Логинов. Назв. праця, стор. 191.

¹⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 39, оп. 4, спр. 155, арк. 3.

¹¹ «Вопросы истории КПСС», 1969, № 3, стор. 99.

СЛАВНА СТОРІНКА В ІСТОРІЇ
РЕВОЛЮЦІЙНОЇ БОРОТЬБИ
ТРУДЯЩИХ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
(До 50-річчя першотравневої
демонстрації трудящих у Заболотіві)

З 1924 р. у зв'язку з тимчасовою капіталістичною стабілізацією Польщі революційний рух на західноукраїнських землях вступив у свій новий етап.

У цей час значно зріс авторитет КПЗУ як організатора і керівника революційного руху трудящих краю проти сил реакції і фашизму, насамперед українських буржуазних націоналістів, за возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. Протягом 1924 р. на Західній Україні відбулося 577 виступів проти окупаційного режиму буржуазно-поміщицької Польщі¹. Найбільш організованим і відомим з них був виступ робітників і селян Покуття — першотравнева демонстрація трудящих у місті Заболотіві, яка проходила під лозунгами пролетарського інтернаціоналізму, зміцнення робітничо-селянської єдності, боротьби проти буржуазії, за встановлення на західно-

¹ Українська Радянська Енциклопедія, т. 7, К., 1962, стор. 85.

українських землях Радянської влади і возз'єднання їх з УРСР у складі Союзу РСР². Ще в 1922 р. комсомольський журнал «Наш стяг», виражаючи настрої широких мас західноукраїнського населення, писав: «Галицьке селянство і робітники звертають свої погляди до Радянських республік, і всі їх політичні стремління і поняття фіксуються в короткому формулюванні: об'єднання з Радянською Україною. І це є один з найбільш популярних і найбільш живих зв'язків. Проти цих виступів безсилі люті виступи»³.

Заболотів не випадково став місцем проведення першотравневої демонстрації 1924 р. Під впливом Великого Жовтня тут у революційній боротьбі помітно зміцнів союз робітників і селян, зросла їх політична свідомість. У 1923 р. робітники Заболотівської тютюнової фабрики разом з жителями сіл Балинці, Трофанівка, Бучачки організували першотравневу демонстрацію, в якій взяло участь більше 200 чол.⁴ Перше масове відзначення Дня міжнародної солідарності трудящих на Покутті значно зміцнило їх віру в свої сили у боротьбі за соціальне й національне визволення⁵.

Підготовку до святкування 1 Травня 1924 р. Коломийський окружком КПЗУ розпочав ще в лютому. На початку квітня відбулися збори заболотівської партійної організації, на яких було створено комітет у складі 5 комуністів. Безпосереднє керівництво підготовкою до першотравневої демонстрації здійснював М. О. Рога*. Було вирішено, що в голові колони будуть іти робітники тютюнової фабрики. Основна увага зверталася на те, щоб залучити на демонстрацію якомога більше людей усіх національностей — українців, поляків, євреїв, і цим самим показати приклад інтернаціональної солідарності трудящих.

Щоб надати демонстрації легального характеру й уникнути кровопролиття, комуністи М. О. Рога та П. М. Бортей в офіційному проханні до снятинського повітового старости зробили наголос на проведенні «свята весни». Подібні прохання надійшли також з Рудників, Тростянець, Трійці, Іллінців та інших сіл, де були найчисленніші та найактивніші осередки КПЗУ. Власти категорично відхилили ці прохання й пригрозили, що за порушення порядку до винуватців будуть вжиті суворі заходи⁶. Та, незважаючи на заборону, заболотівські комуністи продовжували активно готуватися до свята. У Заболотові та сусідніх селах були розповсюджені листівки, які закликали трудящих відзначити День міжнародної пролетарської солідарності масовими мітингами та демонстраціями, і зокрема, взяти участь у першотравневій демонстрації в Заболотові. Оголошувалася програма першотравневого свята в місті: 1. Завдання боротьби трудящих проти капіталізму; 2. Завдання зміцнення союзу робітників і селян; 3. Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР; 4. Маніфестаційний похід⁷.

Загальною підготовкою до першотравневої демонстрації безпосередньо керував секретар окружному В. Ю. Корбутяк**. Він часто виїжджав у села Покуття, де проводив велику роз'яснювальну роботу серед населення. 25 квітня у Заболотові відбулася нарада окружного комітету КПЗУ, на якій були присутні представники від усіх сіл Покуття. Одноголосно була прийнята пропозиція В. Корбутяка про проведення першотравневої демонстрації за будь-яких умов⁸. Кожен комуніст дістав конкретне завдання. Працювати в ті дні доводилося в тяжких умовах: до Заболотова та навколишніх сіл прибули великі загони поліції з Коломиї та Снятина, які всіляко намагалися не допустити демонстрації, зривали листівки, заарештовували активістів, залякували селян⁹.

Проте ніщо вже не могло перешкодити проведенню демонстрації. У ніч на 1 Травня на будинках Заболотова, в тому числі й будинку місцевої поліції, були вивішені червоні прапори. А вранці на вулицях міста почали збиратися люди. Сюди прибували все нові й нові колони із Снятинського, Городенківського, Косівського та Коло-

² Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі, Львів, 1968, стор. 459—460.

³ За владу Рад. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та боротьби за Радянську владу на західноукраїнських землях, Львів, 1957, стор. 142.

⁴ Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною. Документи і матеріали (1921—1939 рр.), Станіслав, 1957, стор. 30—31.

⁵ За волю народну. Біографічні нариси про видатних діячів революційного руху в Західній Україні, Львів, 1959, стор. 82.

* Секретар заболотівської міської організації КПЗУ. За революційну діяльність був по-злодійському вбитий 27 жовтня 1935 р. польськими поспіаками.

⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область, К., 1971, стор. 538.

⁷ За владу Рад, стор. 146.

** Один з керівних діячів КПЗУ. На V кенференції в 1924 р. був обраний членом ЦК КПЗУ, брав участь у роботі II з'їзду Компартії Західної України. З 1930 р. навчався в Москві на ленінських курсах при Виконкомі Комінтерну, після закінчення яких працював у Харкові.

⁸ За владу Рад, стор. 146.

⁹ Львівський обласний державний архів, ф. 1, оп. 57, спр. 1210, арк. 22.

мийського повітів. Лунали революційні пісні, майоріли червоні стяги, виднілися портрети Маркса, Енгельса, Леніна. На транспарантах українською, польською та єврейською мовами було написано: «Хай живе Союз Радянських Республік і прилучення Західної України до Радянської України», «Хай живе робітничо-селянський уряд!», «Хай живе Польська Радянська Республіка!»¹⁰. На майдані зібралося майже 5 тис. чол. Відбувся мітинг. На трибуну вийшов В. Ю. Корбутяк, який поздоровив трудящих із святом міжнародної пролетарської солідарності й розповів про значення для робітників і селян святкування Першотравня. Свою промову він закінчив закликами: «Хай живе комунізм!», «Хай живе революція!», «Хай живе Радянська Україна і Радянська Росія!»¹¹.

Після мітингу демонстранти вирушили до центру міста. Поліція намагалася переродити їм шлях, але безуспішно.

На міській площі відбувся новий мітинг, на якому знову пролунали запальні слова В. Корбутяка «Геть душителей народу!», «Геть польських окупантів!», «Хай живе Радянська влада!»¹². Поліція та жандарми намагалися заарештувати промовця, а демонстрантів почали бити прикладами і колоти багнетами, потім відкрили вогонь. Від куль загинули активісти КПЗУ Василь Дашкевич, Олекса Гнатюк, Микита Харинюк, Петро Андрусак. Більше 50 чол. було поранено, а 130 заарештовано і кинуті до Коломиїської в'язниці¹³. Кати заборонили прилюдно ховати загиблих. Але, незважаючи на це, похорон убитих комуністів перетворився на демонстрацію протесту проти свавілля буржуазних окупаційних властей. Заарештовані робітники і селяни були звинувачені у виступі проти польської влади, симпатія до Радянського Союзу та «порушенні порядку» й засуджені на строк від 6 місяців до одного року тюрмного ув'язнення.

Після кривавих подій у Заболотів боротьба проти гнобителів розгорілася з новою силою. У місті та навколишніх селах з'явилося багато листівок українською, польською та єврейською мовами із закликом до населення подвоїти зусилля у боротьбі проти диктатури польських капіталістів і поміщиків¹⁴.

ЦК КПЗУ у відозві до робітників, селян і прогресивної інтелігенції вказував на необхідність продовжувати боротьбу за возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. «Най пролита кров ваших товаришів — зазначалося у відозві, — буде Вам дороговказом у завзятій боротьбі за свої права. Докажіть, що ви є гідними наслідниками упавших героїв»¹⁵.

Демонстрація у Заболотів показала політичну зрілість західноукраїнських трудящих, їх готовність боротися за робітничо-селянську владу і возз'єднання з Радянською Україною. Оцінюючи значення цієї події для розгортання революційної боротьби, журнал ЦК КПЗУ «Наша правда» писав: «Виступ заболотівських селян був величезним досягненням Компартії Західної України... Щодо форми — це був перший дійсно масовий, дійсно організований, дійсно революційний акт західноукраїнського селянства з ясно усвідомленою метою: повалення влади буржуазії та обшарників (поміщиків) з ясно усвідомленим засобом до мети: бойовий союз робітників і селян»¹⁶. Після цього революційний рух на західноукраїнських землях значно посилювався. Не тільки у Східній Галичині, а й по всій Польщі прокотилася хвиля селянських виступів, пройнятих полум'яною любов'ю до Радянського Союзу.

Першотравневу демонстрацію в Заболотів радо вітав письменник-демократ, юрист за освітою Марко Черемшина. Виступаючи під час суду на захист заарештованих селян, він викрив гнилість і лицемірство буржуазної демократії, з гнівом і обуренням говорив про «діяльність» українських буржуазних націоналістів.

Надії і прагнення трудящих Прикарпаття до возз'єднання з Радянською Україною в єдиній радянській державі збулися у вересневі дні 1939 р., коли Червона Армія подала галичанам руку братньої допомоги. Трудящі Прикарпаття, разом з усім радянським народом успішно здійснюють величні плани побудови комунізму в нашій країні, вшановують пам'ять тих, хто боровся й загинув у боротьбі за щастя народу.

В. М. Солонинко

¹⁰ М. Герасименко, Б. Дудикевич. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921—1939), К., 1955, стор. 68.

¹¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 205, оп. 1, спр. 544, арк. 34.

¹² За владу Рад, стор. 150.

¹³ Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область, стор. 538.

¹⁴ Івано-Франківський обласний державний архів (далі І-ФОДА), ф. 9, оп. 1, спр. 18, арк. 59.

¹⁵ І-ФОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 135, арк. 63.

¹⁶ «Наша правда», 1926, № 5, стор. 10.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ПРО СТАН ДОСЛІДЖЕНЬ СТРУКТУРИ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР в 1946—1970 рр.

Історична роль робітничого класу як вирішальної сили в процесі побудови комуністичного суспільства привертає постійну увагу дослідників.

Зростання провідної ролі робітничого класу, як відзначається в Матеріалах XXIV з'їзду КПРС, зумовлене не лише тим, що він є найчисленнішим класом нашого суспільства, кількість якого дедалі зростатиме, а й тим, що на вищий рівень підносяться притаманні йому риси — революційність, дисциплінованість, організованість і колективізм. Зростає його культура, освіченість, політична активність¹.

Радянські історики збагатили науку фундаментальними дослідженнями з історії робітничого класу нашої країни повоєнного періоду. Загальне визнання дістали праці М. П. Кіма, А. В. Митрофанової, В. Є. Полетаєва, С. Л. Сенявського, В. Б. Тельпуховського, О. І. Шкаратана, в яких переконливо розкрито титанічні зусилля робітників, спрямовані на відбудову та дальший розвиток народного господарства.

Робітники Української РСР становлять один з найбільших загонів робітничого класу Радянського Союзу. На кінець восьмої п'ятирічки в народному господарстві республіки було зайнято 12,059 млн. робітників, тобто 18,7% їх загальносоюзної кількості². Цілком природно, що вивчення діяльності такого великого загону робітників має важливе значення для створення фундаментальної історії всього багатонаціонального робітничого класу Радянського Союзу.

Вчені України створили чимало праць з історії робітничого класу республіки. Тільки післявоєнним його звершенням присвятили ґрунтовні монографії О. С. Кудлай, Л. А. Мягчилов, М. М. Матвійчук, О. Г. Мітюков, Г. М. Окладной, В. І. Полурез, П. Т. Рущенко, В. П. Шевчук, В. І. Юрчук.

Істотним внеском у комплексну розробку цієї проблематики є двотомник «Історія робітничого класу Української РСР»³, де розкрито вирішальну роль робітників у економічному, суспільно-політичному та культурному житті республіки.

У працях українських істориків досить повно розглянуто творчу діяльність робітників, їх політичну і виробничу активність, участь в управлінні державою, боротьбу за комуністичне ставлення до праці, прискорення темпів науково-технічного прогресу тощо. В даному разі робітничий клас виступає як суб'єкт історії, клас-будівник, творець нового суспільства. Але водночас він є не лише творцем історії, її суб'єктом, а й об'єктом. Розвиток продуктивних сил, вдосконалення виробничих відносин безпосередньо впливають на структуру робітничого класу. В його середовищі відбуваються глибокі соціально-економічні процеси. Цей бік справи українськими істориками досліджено ще недостатньо⁴.

Тим часом у загальносоюзній історіографії в цьому напрямку вже дещо зроблено. Особливо слід відзначити статтю В. М. Селунської, історіографічний огляд, зроблений у книзі С. Л. Сенявського і В. Б. Тельпуховського, та проблемну працю ряду авторів⁵.

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 83.

² Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года, т. V, М., 1973, стор. 26.

³ Історія робітничого класу Української РСР у двох томах, К., 1967.

⁴ А. В. Санцевич. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії, К., 1967, стор. 90; Вопросы историографии рабочего класса СССР, М., 1970, стор. 271.

⁵ В. М. Селунская. Разработка некоторых вопросов классовой структуры советского общества в новейшей историографии.— «История СССР», 1971, № 6; С. Л. Сенявский, В. Б. Тельпуховский. Рабочий класс СССР. 1938—1965 гг., М., 1971; Ю. В. Воскресенский, А. В. Митрофанова, В. Е. Полетаев, Л. С. Рогачевская, С. Л. Сенявский, А. А. Твердохлеб. Актуальные проблемы изучения истории советского рабочего класса.— «История СССР», 1973, № 4.

Змістовний аналіз наукової літератури з історії робітничого класу УРСР подано в редакційній статті «Наукова розробка історії робітничого класу — важливе завдання радянської історичної науки» («Комуніст України», 1963, № 11) та в розвідках Ф. Є. Лося і О. С. Кудлая⁶, А. В. Санцевича⁷, В. П. Сидоренко, І. О. Гуржія і В. Г. Сарбея⁸. У цій літературі йдеться про стан розробки історії робітничого класу в цілому, і, мабуть, тому автори не змогли уникнути описовості при аналізі досліджень з ряду важливих питань, зокрема про кількісні та якісні зміни у складі робітничого класу УРСР. Навіть у недавно виданій монографічній праці з історіографії про них лише згадується⁹.

Оскільки в наявній літературі порушено майже всі питання, пов'язані з історією робітничого класу повоєнного періоду, метою історіографічних досліджень повинен стати й критичний аналіз окремих важливих аспектів цієї проблеми. Вчені республіки вже мають у цій справі певний позитивний досвід. Так, історіографії зростання культурно-технічного рівня робітничого класу присвятили свої праці Д. А. Клейман, Р. А. Худяк¹⁰ та ін.

Автор даного огляду поставив за мету розглянути стан розвитку наукових досліджень з питань кількісних та якісних змін у складі робітничого класу Української РСР в 1946—1970 рр. Це важливо зробити ще й тому, що через некритичне використання архівних джерел та поверховий аналіз статистичних матеріалів окремі дослідники припускаються фактичних помилок, наводячи ті чи інші дані.

Чи не першою спробою в українській історіографії окремо дослідити зміни у складі робітників вугільної промисловості Донбасу була стаття В. Ф. Близнюка¹¹. Він не лише порушив питання про підготовку кваліфікованих кадрів для вугільної промисловості, але й на конкретному фактичному матеріалі показав, що в роки другої повоєнної п'ятирічки у зв'язку з підвищенням механізації видобутку вугілля темпи кількісного зростання шахтарів уповільнилися. В. Ф. Близнюк проаналізував зміни, що відбулися у ставово-віковій структурі робітників. Певне місце у статті відведено висвітленню боротьби з плинністю робітничих кадрів, аналізу і професійно-кваліфікаційної структури. Такою широкоплановістю питань у статті можна до певної міри пояснити і її недоліки. Так, автор не досить чітко розрізняє джерела та форми поповнення робітників вугільної промисловості.

Висвітлення змін у складі робітничого класу Української РСР знайшло місце також у монографічних дослідженнях. В. І. Юрчук у книзі «Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.)» (К., 1965) характеризує зміни, що відбулися серед зайнятого населення за досліджуваний ним період, розглядає питання про відновлення трудових ресурсів у найважливіших галузях народного господарства, дає характеристику національного складу робітників і службовців тощо. Але слід зазначити, що окремі дані про чисельність робітників і службовців у народному господарстві потребують уточнення.

У монографії О. С. Кудлая¹² йдеться про зміни у складі робітничого класу УРСР, зростання його чисельності, підвищення культурно-технічного рівня, підготовку робітничих кадрів, винахідництво і раціоналізаторство тощо. Проте автор часто наводить дані про робітників і службовців загалом.

Безумовно, досліджуючи історію робітничого класу, не можна не використовувати матеріали, що стосуються всього населення, зайнятого в народному господарстві, бо робітничий клас та інтелігенція перебувають у тісному зв'язку і межі між

⁶ «УІЖ», 1962, № 5.

⁷ «УІЖ», 1966, № 3; А. В. Санцевич. Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 2, К., 1969, стор. 18—41; вип. 4, К., 1971, стор. 3—33; вип. 5, 1972, стор. 3—19.

⁸ «УІЖ», 1969, № 7; «Комуніст України», 1965, № 6.

⁹ Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади, К., 1973, стор. 235, 236.

¹⁰ Д. А. Клейман. Деякі питання історіографії керівництва Комуністичної партії України підвищенням культурно-технічного рівня робітничого класу республіки в 1945—1965 рр.—Наукові праці з історії КПРС, вип. 42, стор. 139—141; Р. А. Худяк. Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу України у висвітленні радянської історіографії (1946—1969 рр.).—«УІЖ», 1971, № 2.

¹¹ В. Ф. Близнюк. Подготовка квалифицированных рабочих и инженерно-технических кадров угольной промышленности Донбасса в годы пятой пятилетки.—Сборник статей по истории рабочего класса и советской историографии. М., 1958, стор. 100—141. Цій же проблемі присвячений і виступ В. Ф. Близнюка «Источники пополнения, численность и состав рабочих угольной промышленности Донбасса в годы пятой пятилетки (1951—1955 гг.)».—(Тезисы докладов республиканской конференции «История рабочего класса УССР в период социализма», Харьков, 1967, стор. 107—110).

¹² О. С. Кудлай. Робітничий клас України в боротьбі за відбудову і розвиток промисловості у післявоєнний період, К., 1965.

класами соціалістичного суспільства та соціальним прошарком — інтелігенцією — поступово нівелюються. Та все ж дослідник повинен виділяти насамперед робітничий клас, його загони, аналізувати процеси, що відбуваються в його середовищі¹³.

Надмірне захоплення автора архівними матеріалами призводить іноді до фактичних помилок. Так, він стверджує, що частка жінок у промисловості й на транспорті республіки на початку 1949 р. становила 41,6%, а на початку 1952 р. — 49% (стор. 235), тобто за три роки кількість жінок у цих галузях зросла на 7,4%. Це спростовують офіційні статистичні дані, в яких наводиться питома вага жінок у 1951 р. серед робітників і службовців промисловості — 37% і транспорту — 25%¹⁴.

Авторові слід було підкреслити те, що Комуністична партія, проводячи курс на широке залучення жінок до суспільно корисної діяльності, водночас вживає заходів до вивільнення їх від важкої фізичної праці.

Помилковим є також твердження автора про те, що основну частину кваліфікованих робітничих кадрів готували училища і школи трудових резервів. За роки першої післявоєнної п'ятирічки в системі профтехосвіти було підготовлено лише 859 тис. робітників, тоді як на підприємствах і будовах республіки в цей же час новими професіями оволоділи понад 2,4 млн. чол., або 71%¹⁵ від загальної кількості підготовлених для народного господарства Української РСР фахівців.

Привертає увагу монографія О. Г. Мітюкова¹⁶, зокрема розділ про розвиток промисловості і зміни у складі робітничого класу України в період між ХХ і ХХІІ з'їздами КПРС. Автор вдало поєднує дослідження цих змін у складі робітників, зайнятих у промисловості в цілому і в провідних її галузях, з характеристикою промислового розвитку республіки. Та не можна погодитися з автором у тій частині, де йдеться про випереджаючі темпи зростання чисельності робітників відносно всього промислово-виробничого персоналу. Якщо в 1957—1959 рр. це мало місце, то в 1960 і 1961 рр. відмінності в темпах зростання промислово-виробничого персоналу і робітників не було¹⁷.

Щоб глибше дослідити зміни у складі робітників, зайнятих у промисловості, доцільно поділити всіх їх на три групи — високої, середньої і низької кваліфікації. Підвищення рівня автоматизації й механізації виробничих процесів зумовлює швидкі темпи зростання загальної кількості й питомої ваги робітників перших двох категорій.

За даними О. Г. Мітюкова, в 1957 р. у машинобудуванні і металообробці працювало 20,9% всіх промислових робітників, в паливній промисловості — 20,9% (стор. 27). Однак, за офіційними даними, у цих галузях було зайнято відповідно 27,3 і 17% робітників¹⁸. Автор мав би це врахувати.

1966 р. опубліковано статті, спеціально присвячені кількісним і якісним змінам у робітничому класі промисловості республіки в післявоєнний період¹⁹. Про те, що увага дослідників до цієї проблеми зростає, свідчить Перша республіканська конференція, темою якої була історія робітничого класу УРСР в період соціалізму (Донецьк, 12—14 квітня 1967 р.)²⁰. З 51 доповіді та виступів, виголошених на конференції, в 7 йшлося про кількісні та якісні зміни у складі робітничого класу республіки у повоєнні роки²¹.

У квітні 1972 р. в Донецьку відбулася Всесоюзна наукова конференція, присвячена 50-річчю утворення Союзу РСР, на тему «Робітничий клас та індустріальний розвиток СРСР». За період, що розділяв Всесоюзну і Республіканську конференції, було досягнуто значних успіхів у науковій розробці найважливіших проблем історії робітничого класу УРСР, зокрема змін у його складі²².

¹³ В. О. Романцов. До питання про вивчення історії робітничого класу Української РСР у післявоєнний період.— «УІЖ», 1969, № 4.

¹⁴ Народне господарство Української РСР в 1961 році, К., 1962, стор. 526.

¹⁵ Народне господарство Української РСР в 1961 році, стор. 534, 535. Підраховано автором.

¹⁶ А. Г. Мітюков. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности (1956—1961 гг.), К., 1965.

¹⁷ Народне господарство Української РСР в 1963 році, К., 1964, стор. 47; Українська РСР в цифрах у 1964 році, К., 1965, стор. 35.

¹⁸ Народне господарство Української РСР, К., 1958, стор. 8.

¹⁹ В. О. Романцов. Кількісні зміни в робітничому класі промисловості Української РСР (1946—1964 рр.).— «УІЖ», 1966, № 2; його ж. Зміни у якісному складі робітничого класу промисловості Української РСР у післявоєнний період.— «УІЖ», 1966, № 12.

²⁰ История рабочего класса УССР в период социализма. Тезисы докладов республиканской конференции, Харьков, 1967.

²¹ Там же, стор. 12, 13.

²² Рабочий класс и индустриальное развитие СССР. (Донецк, 11—14 апреля 1972 г.), М., 1972, стор. 11—14.

Кількісне збільшення працівників у народному господарстві, їх статево-вікова структура, культурно-технічний рівень, підготовка кваліфікованих робітничих кадрів, розвиток винахідництва і раціоналізаторства, зростання ролі робітничого класу в управлінні державою, виробництвом, в усьому суспільно-політичному житті республіки показані у двотомнику «Історія робітничого класу Української РСР». Але до виходу томів в українській історичній літературі у дослідженні цих питань були істотні прогалини (не було видано жодного монографічного дослідження, лише кілька статей), що значною мірою позначилося на повноті їх висвітлення. Ця узагальнююча праця стала своєрідним дзеркалом наукової розробки питань про кількісні та якісні зміни у складі робітничого класу республіки.

На жаль, автори наводять цифрові дані здебільшого не по робітничому класу чи його загонах, а по робітниках та службовцях у цілому.

Окремий параграф у розділі монографії — про відбудову народного господарства в роки першої післявоєнної п'ятирічки — відведено аналізу змін у складі робітничого класу республіки. Але автори, говорячи про чисельність промислово-виробничого персоналу, не визначили серед нього кількості робітників, зайнятих у промисловості²³. Тим часом це легко зробити, оскільки на тій сторінці, де наведено дані про загальну чисельність промислово-виробничого персоналу, є співвідношення у процентах окремих його категорій, в тому числі й робітників.

Автори могли б скористатися статистичним щорічником за 1964 р., згідно з яким кількість робітників у промисловості УРСР в 1950 р. становила 1862 тис. чол.²⁴

Неуважне вивчення статистичних матеріалів спричинилося до помилкових припущень і висновків. Так, кількість робітників, зайнятих у промисловості в 1958 р., визначено в 2931 тис. чол., у будівництві — 662 тис. і на транспорті — 783 тис. чол. (стор. 378). З такими підрахунками не можна погодитися. За статистичним збірником 1965 р., чисельність робітників, зайнятих у промисловості в 1958 р., становила 3118 тис. чол.²⁵

Підраховуючи кількість робітників у будівництві, автори використовують дані лише про працівників, зайнятих на будівельно-монтажних роботах, — 787 тис. чол. Тимчасом як у капітальному будівництві УРСР в 1958 р. всього налічувалося 979 тис. чол.²⁶ Та й частка робітників серед усіх працівників у будівництві не була такою ж, як і в промисловості. Майже 89% будівельників становили робітники та учні.

Окремі фактичні помилки є і в наступних розділах. Так, автори твердять, що в містах республіки працювало 7980 тис. робітників (стор. 386)²⁷; насправді ж це їх загальна кількість серед міського та сільського населення. Незрозуміло, чим керувались автори, коли писали, що у 1959 р. «найбільшими загонами робітничого класу Української РСР були металісти та робітники електро- і радіопромисловості — близько 1030 тис. ...» (стор. 386)²⁸. Але ж останні, як видно з матеріалів, на які даються посилання, — це робітники, зайняті в електро- і радіовиробництві, а отже, такі, що не належать до електро- і радіопромисловості України.

До найчисленніших загонів робітничого класу УРСР автори відносять будівельників, яких нібито налічується 475 тис. чол. (стор. 387). Але ж на стор. 378 зазначалося, що в будівництві республіки у 1958 р. було зайнято 662 тис. чол.

Такі помилки у фундаментальній праці з історії робітничого класу — прикре явище.

Про зміни у складі робітничого класу республіки йдеться і в переробленому, доповненому виданні «Історії Української РСР»²⁹. У ньому порівняно з попереднім виданням³⁰, де це питання майже зовсім не висвітлювалося, зроблено значний крок уперед. Але оскільки книга вийшла того ж року, що й двотомна «Історія робітничого класу Української РСР», і авторами відповідних розділів були ті ж самі науковці, тлумачення цих змін фактично однакове.

Кількісні та якісні зміни в робітничому класі республіки розглянуто і в окремих статтях. Одному з його найбільших загонів — робітникам Донбасу — присвячена праця С. М. Мельника³¹.

²³ Народне господарство Української РСР в 1961 році, стор. 118. За нашими підрахунками, кількість робітників, зайнятих у промисловості Української РСР в 1950 р., становила приблизно 1844 тис. чол.

²⁴ Народне господарство Української РСР у 1964 році, К., 1965, стор. 65.

²⁵ Народне господарство Української РСР у 1965 році, К., 1966, стор. 89.

²⁶ Там же, стор. 455.

²⁷ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР, М., 1963, стор. 80.

²⁸ Там же, стор. 130.

²⁹ Історія Української РСР, т. II, К., 1967.

³⁰ Історія Української РСР, т. II К., 1957.

³¹ С. М. Мельник. Рабочий класс Донбасса на современном этапе строительства коммунизма. — «История СССР», 1970, № 5.

Використавши матеріали Всесоюзного перепису населення 1959 р. та професійних обліків 1959, 1962 і 1965 рр., а також статистичні збірники і дані соціологічних досліджень, що проводилися в останні роки на підприємствах Донбасу, автор розглянув зміни в чисельності робітників Донбасу, їх професійно-кваліфікаційну структуру, зростання загальноосвітнього та культурно-технічного рівня робітничих кадрів протягом 1959—1969 рр.

Але, на жаль, змістовна стаття Мельника не позбавлена й помилок. Так, посилаючись на підсумки Всесоюзного перепису населення 1959 р., автор твердить, що в Донбасі, поряд з українцями, брали участь у комуністичному будівництві і представники інших національностей. Це безсумнівно, але щодо наведених конкретних даних про питому вагу окремих національностей слід зробити зауваження. Як пише автор, українці становили понад 56%, росіяни — 38% та ін. Однак на основі матеріалів, на які посилається С. М. Мельник, можна підрахувати національний склад усього населення Донецької та Луганської (нині — Ворошиловградської) областей³², а не робітників.

На прикладах окремих загонів робітничого класу УРСР показують зростання його культурно-технічного рівня дослідники М. П. Ковальський, С. І. Уваров, В. Д. Левченко, В. П. Шкварець, Б. Д. Лановик³³.

Проте серед науковців ще не склалося єдиної точки зору щодо самого поняття «культурно-технічний рівень». Частина дослідників розуміє його як сукупність суспільно-виробничого досвіду робітників, їх загальної політичної і технічної підготовки, що вдосконалюється і дістає свій вияв у процесі праці³⁴.

Більшість істориків, і зокрема автор цього огляду, під цим поняттям розуміють сукупність загальноосвітніх і технічних знань, виробничого досвіду і професійної підготовки³⁵. Це питання досліджується в різних аспектах у ряді узагальнюючих праць з історії нашої республіки, і зокрема її робітничого класу³⁶. Йому присвячені спеціальні монографії, брошури, статті³⁷. Правильно розуміючи під зростанням

³² Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР, стор. 174.

³³ «УІЖ», 1966, № 2; «УІЖ», 1966, № 12; «УІЖ», 1970, № 5; «УІЖ», 1970, № 2; «УІЖ», 1971, № 4, та ін.

³⁴ Подъем культурно-технического уровня советского рабочего класса, М., 1961, стор. 14; А. Н. Красин. О преодолении существенных различий между городом и деревней, между физическим и умственным трудом, М., 1960, стор. 54.

³⁵ А. Г. Рашин. Рост культурно-технического уровня рабочего класса СССР в 1917—1958 гг.—«История СССР», 1961, № 2; В. Е. Полетаев. Рабочие Москвы на завершающем этапе строительства социализма, М., 1967; Рабочий класс СССР. 1951—1965 гг., М., 1969, та ін.

³⁶ Названі праці В. І. Юрчука, О. С. Кудлая, М. М. Матвійчука, О. Г. Мітюкова; Історія робітничого класу Української РСР, т. II; Історія Української РСР, т. II.

³⁷ Г. М. Окладной. Подъем культурно-технического уровня рабочего класса, Харьков, 1957; А. С. Ковальчук. Комуністична партія — організатор боротьби за підвищення загальної і технічної культури робітничого класу України в період четвертої п'ятирічки (1946—1950 рр.).—Наукові записки Ровенського педінституту, т. 7, Ровно, 1962; М. П. Хоролець. Піклування Комуністичної партії про підвищення культурно-технічного рівня трудящих західних областей Української РСР (1946—1950 рр.).—«УІЖ», 1960, № 5; О. С. Кудлай. Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу в післявоєнний період (1945—1953).—«УІЖ», 1964, № 7; Т. М. Кольяк. З досвіду підвищення виробничої кваліфікації робітників важкої промисловості в роки п'ятої п'ятирічки.—Наукові записки Київського педінституту, т. XXVI, вип. 1, К., 1957; Л. Ф. Слободинська. Піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу УРСР в післявоєнний період.—Наукові записки Київського педінституту, т. 23, К., 1958; Г. С. Смирнова. Підвищення загальноосвітнього і технічного рівня робітників у м. Львові.—Питання історії КПРС, Львів, 1959; М. П. Титенко. Решающее условие. Из опыта работы партийных организаций Донбасса за повышение производственной квалификации рабочих в 1953—1958 гг., Донецк, 1962; І. Я. Кошарний. Піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу західних областей УРСР у післявоєнні роки.—«Вісник ЛДУ», серія історична, Львів, 1962, № 1; Ю. С. Никольский. Подъем культурно-технического уровня рабочих металлургов Украины и их роль в техническом прогрессе.—Развитие рабочего класса в национальных республиках СССР, М., 1962; Н. В. Сущенко. Подъем общеобразовательного и технического уровня рабочего класса Украины (1956—1961).—Рост творческой активности рабочего класса СССР, М., 1967; В. М. Фененко. Діяльність партійних організацій Донбасу по підвищенню культурно-технічного рівня працівників вугільної промисловості (1956—1961 рр.).—Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 2, К., 1965; В. М. Бачинський. Боротьба КП України за підвищення загальноосвітнього рівня робітничого класу в роки семирічки.—Наукові праці з історії КПРС, вип. 32, К., 1969;

культурно-технічного рівня робітників насамперед підвищення їх загальної освіти, дослідники на численних прикладах показують навчання робітничої молоді у вечірніх школах, на вечірніх та заочних відділеннях вузів і технікумів, висвітлюють діяльність партійних, профспілкових, комсомольських організацій та адміністрації підприємств у цьому напрямі. Але, як правило, вони не наводять даних про зміни у рівні загальної освіти робітничого класу Української РСР або його окремих заго-нів, що є недоліком.

Аналізуючи підвищення професійно-виробничої майстерності, історики мало приділяють уваги тому, як під впливом науково-технічного прогресу поліпшується професійно-кваліфікаційна підготовка робітників. Тим часом цей аспект істотно до-повнює характеристику робітничого класу, в діяльності якого дедалі більшу роль відіграють інженерно-технічні знання. З цього приводу заслуговує на увагу моно-графія Р. П. Обуховського та П. І. Пастера³⁸.

Більш чітке уявлення про зростання культурно-технічного рівня робітничого класу дає дослідження форм і методів підготовки робітничих кадрів та підвищення їх кваліфікації в умовах науково-технічного прогресу. У зв'язку з цим слід відзна-чити праці Г. П. Прошарука³⁹, який розглядає питання раціонального використання трудових ресурсів, підготовку кваліфікованих робітничих кадрів на виробництві і в системі навчальних закладів професійно-технічної освіти у 1959—1970 рр. Значний інтерес з цього боку становить і монографія М. П. Пузанова⁴⁰.

Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу завжди привертало увагу науковців. У той же час вивчення джерел і форм поповнення його рядів було чи не найвідсталішою ланкою досліджень.

Дуже довго в науковій літературі навіть не були визначені самі поняття дже-рел і форм поповнення робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму. Чітко сформульовані вони лише в кінці 50-х і протягом 60-х років зусиллями економістів та істориків, зокрема М. П. Кіма, С. Л. Сенявського, М. Я. Соніна⁴¹.

В українській історіографії активна розробка цих питань практично розпо-члася наприкінці 60-х років. Певна заслуга в цьому належить «Українському істо-ричному журналу», на сторінках якого з'явилися статті Я. В. Підпригорщука, М. П. Ковальського, С. І. Уваротова, В. П. Шкварця, Б. Д. Лановика⁴² та інших, при-свячені названій тематичі.

В кінці 1971 р. вийшла книга Д. С. Шелеста, в якій досліджуються кількісні та якісні зміни у складі робітничого класу УРСР на протязі 1959—1970 рр.⁴³

На основі значної кількості архівних джерел, матеріалів поточного діловодства та іншої літератури автор дійшов ряду цікавих висновків. Найбільш вдалі з них стосуються питань про зростання ролі робітників у діяльності первинних партійних організацій, форми підготовки робітничих кадрів та ін. У книзі вперше до науко-вого обігу введено дані про національний склад загонів робітничого класу в 1967 р., групування промислових підприємств за кількістю в них робітників тощо.

На жаль, праця не позбавлена й серйозних недоліків. Так, при висвітленні про-цесу зростання культурно-технічного рівня робітничого класу поза увагою автора лишилися професійно-кваліфікаційні зміни, що відбуваються в робітничому середо-вищі. Кількісні та якісні зміни в робітничому класі Д. С. Шелесту слід було пока-зати на матеріалах за всі 12 досліджуваних років, а не обмежуватись одним або кількома роками⁴⁴. У праці фактично немає даних за 1970 р. Уривчасті відомості не дають повного уявлення про динаміку змін, а це іноді може призвести до помилкових висновків.

М. В. Белік. Підвищення загальноосвітнього рівня виробничників. (Досвід парт-організацій України) (1959—1965 рр.).— «Радянська школа», 1968, № 6. (Більш до-кладна історіографія з цього питання наводиться у статті Р. А. Худяк «Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу України у висвітленні радянської істо-ріографії» (1946—1969 рр.).— «УІЖ», 1971, № 1).

³⁸ Р. П. Обуховський, П. І. Пастер. Технічний прогрес і зміни в струк-турі робочої сили в соціалістичному виробництві, Львів, 1967.

³⁹ Г. П. Прошарук. Підготовка робітничих кадрів для промисловості, К., 1965; його ж. Комуністичне будівництво і кадри, К., 1968; його ж. Відтворення робочої сили на сучасному етапі комуністичного будівництва, К., 1973.

⁴⁰ М. Ф. Пузанов. Развитие форм и методов подготовки рабочих, М., 1967.

⁴¹ М. П. Ким, С. Л. Сенявский. Рост рабочего класса СССР в 1953—1961 гг.— «Вопросы истории», 1963, № 3; С. Л. Сенявский. Рост рабочего класса СССР в 1951—1965 гг., М., 1966; М. Я. Сонин. Воспроизводство рабочей силы в СССР и баланс труда, М., 1959.

⁴² «УІЖ», 1968, № 11; «УІЖ», 1970, № 2; «УІЖ», 1970, № 9.

⁴³ Д. С. Шелест. Количественные и качественные изменения в составе рабо-чего класса Украинской ССР (1959—1970 гг.), Днепропетровск, 1971.

⁴⁴ Д. С. Шелест. Количественные и качественные изменения в составе рабо-чего класса Украинской ССР (1959—1970 гг.), стор. 42, 57, 66, 118 та ін.

У монографії трапляються непоодинокі випадки, коли автор наводить як архівні матеріали цифрові дані, що вже увійшли до наукового обігу (стор. 17, 18, 122 та ін.). Це стосується кількості робітників УРСР та їх співвідношення за галузями промисловості, вікової й статевої структури, стажу безперервної роботи тощо⁴⁵.

Не можна погодитися з автором і у визначенні меж робітничого класу. Адже штучне включення до його складу інженерно-технічних працівників безпідставно розширює рамки робітничого класу СРСР на сучасному етапі. В цьому питанні Д. С. Шелест поділяє точку зору О. І. Шкаратана⁴⁶, спростовану в багатьох працях радянських істориків та філософів.

На початку 1973 р. була опублікована стаття, в якій Д. С. Шелест уточнив своє ставлення до визначення меж робітничого класу⁴⁷.

У своєму авторефераті⁴⁸, виданому через два роки після монографії, Д. С. Шелест виступає проти намагань включити до складу робітничого класу інтелігенцію, в тому числі й інженерно-технічну (стор. 20), тобто фактично критикує й себе за думки, висловлені у згаданій монографії. На сторінці ж 19-й сказано, що кількість робітників в УРСР становить 16 млн. чол.* За даними офіційної статистики, в 1970 р. у республіці працювало 16,2 млн. робітників і службовців⁴⁹. Таким чином, Д. С. Шелест знову включає до складу робітничого класу всі соціальні групи, зайняті в народному господарстві, зокрема й інженерно-технічну інтелігенцію. Тому читачеві невідома остаточна точка зору автора: чи він відмовляється від думки щодо меж робітничого класу, висловленої ним у монографії, чи дотримується її?

Короткий огляд стану досліджень кількісних та якісних змін у складі робітничого класу Української РСР свідчить про значні успіхи в науковій розробці цього важливого питання. Поряд з тим в історичній літературі ще не знайшли ґрунтовного висвітлення зміни у складі окремих великих загонів робітничого класу республіки, які відіграють важливу роль у будівництві комунізму. Так, майже поза увагою лишилися робітники, зайняті в сільському господарстві, на транспорті, у машинобудіванні, будівництві тощо. Дослідження змін в їх складі, а також особливостей, притаманних цим загонам робітничого класу, дасть змогу науковцям всебічно розкрити ті глибинні соціальні зрушення, що відбуваються серед робітників, дослідити процес поступового стирання відмінностей між розумовою і фізичною працею, формування суспільства повної соціальної єдності.

Перед науковцями республіки стоїть завдання величезної ваги — у фундаментальних працях з історії робітничого класу висвітлити титанічну діяльність трудящих у будівництві комунізму, показати керівну і спрямовуючу роль КПРС, яка, спираючись на об'єктивні закони розвитку соціалістичного суспільства, вживає дійових заходів до підвищення провідної ролі робітничого класу в усіх галузях життя.

І в цьому плані важливе місце займає всебічна характеристика робітничого класу, аналіз змін у його складі. «Передовий робітник сьогодні, — зазначає у промові на XV з'їзді профспілок СРСР Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, — це людина, яка має глибокі знання, широкий культурний кругозір, свідомо і творчо ставиться до праці. Він почуває себе господарем виробництва, людиною, відповідальною за все, що відбувається в нашому суспільстві»⁵⁰.

В. О. РОМАНЦОВ

⁴⁵ Історія робітничого класу Української РСР, т. II, К., 1967, стор. 378; Изменение внутриклассовой структуры рабочего класса. (Тезисы докладов на Всесоюзной научной конференции «Изучение социальной структуры советского общества»), К., 1965, стор. 37—43; «УІЖ», 1966, № 12, стор. 14, 15, 17; «УІЖ», 1971, № 4, стор. 29, 32; Классы, социальные слои и группы в СССР, М., 1968, стор. 48, та ін.

⁴⁶ О. И. Шкаратан. Проблемы социальной структуры рабочего класса СССР, М., 1970, стор. 130.

⁴⁷ Д. С. Шелест, О. Ф. Павлова. Некоторые проблемы истории рабочего класса Украинской ССР периода развитого социалистического общества в советской историографии. — Зб. «Коммунистическая партия Украины в борьбе за осуществление ленинских идей строительства социализма», Днепропетровск, 1973, стор. 214.

⁴⁸ Д. С. Шелест. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР в период коммунистического строительства (1959—1970 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, К., 1973.

* Наводячи ці цифри, автор посилається на газ. «Правда Украины» від 27 червня 1972 р. Але ж він сам досліджує кількісні та якісні зміни у складі робітничого класу, а тому має ставитися до даних, якими він користується, більш уважно і критично.

⁴⁹ Народне господарство Української РСР в 1970 р., К., 1971, стор. 377.

⁵⁰ «Радянська Україна», 21 березня 1972 р.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

*Л. Ю. БЕРЕНШТЕЙН, Д. Ф. ВІРНИК,
В. В. ГОРАК, М. Ф. САГАЧ, В. І. ЮРЧУК.
АГРАРНА ПОЛІТИКА КІРС
НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ,*

Політвидав України, К., 1973, 190 с.

Серед проблем, які досліджують радянські історики, важливе місце займає аграрна політика КІРС. Вже опубліковано ряд узагальнюючих праць з історії радянського села. Вихід у світ рецензованої монографії — вагомий внесок в аграрну проблематику.

Автори книжки правильно зазначають, що основні принципи аграрної політики нашої партії розробив В. І. Ленін. Постійно керуючись його настановами, враховуючи умови та особливості кожного історичного періоду, КІРС проводить аграрну політику, яка відображає інтереси трудящих.

У першому розділі праці показано розвиток Комуністичною партією теоретичних питань аграрної політики та втілення їх у життя в процесі будівництва комунізму. Автори цілком слушно зазначають, що фундаментом аграрної політики КІРС є союз робітничого класу і селянства — політична основа радянського суспільства.

У монографії висвітлено розвиток сільського господарства СРСР у післявоєнні роки, особливо після жовтневого (1964 р.) та березневого (1965 р.) Пленумів ЦК КІРС, коли, як правильно підкреслюють автори, досягнуто найвищого рівня колгоспного і радгоспного виробництва; всебічно і глибоко проаналізовано досягнення працівників сільського господарства УРСР, показано втілення в життя накреслень партії з аграрних питань, зокрема ХХІІІ і ХХІV з'їздів КІРС, що дало змогу значно поліпшити життєвий рівень трудящих. На величезному документальному матеріалі висвітлено вплив аграрної політики Комуністичної партії Радянського Союзу на докорінні соціальні зміни, які відбулися в радянському селі за останнє півстоліття.

Автори рецензованої праці приділяють багато уваги діяльності колгоспних і радгоспних партійних організацій, спрямованій на розвиток політичної й трудової активності мешканців села, впровадження НОП та передового досвіду новаторів у сільськогосподарське виробництво, вшанування

та матеріальне стимулювання трудівників ланів.

У книжці не тільки розкрито шляхи і методи підвищення ролі спеціалістів сільського господарства в колгоспному і радгоспному виробництві, але й показано їх місце в соціальній структурі населення.

У другому розділі праці дається детальна характеристика науково-технічного прогресу — важливої підйоми матеріально-технічного оснащення сільського господарства, процесу перетворення сільськогосподарської праці в різновидність індустріальної, показано ступінь механізації, електрифікації та автоматизації виробничих процесів у колгоспах і радгоспах, зокрема України. У рецензованому дослідженні вперше показано, який економічний ефект дає застосування автоматизованих систем управління і обчислювальних систем у сільському господарстві, як проводиться меліорація громадських земель, зростає продуктивність праці на основі машинного виробництва тощо.

Автори цілком слушно підкреслюють відповідну роль робітничого класу в комуністичному будівництві, зокрема у переведенні колгоспно-радгоспного виробництва на індустріальні рейки.

У третьому розділі автори характеризують найголовніші зміни в соціальній структурі радянського села за умов розвинутого соціалістичного суспільства. Правда, автори чомусь не зазначили, що за характером і змістом праці колгоспне селянство поділяється на такі соціальні групи: механізатори — найбільш кваліфікована і близька до робітничого класу група (їх у складі селянства Української РСР в 1973 р. було майже 13%), спеціалісти сільського господарства (3%), працівники, що виконують фізичну кваліфіковану і малокваліфіковану роботу (близько 78%), і працівники міжколгоспних будівельних організацій (6%).

Загалом у рецензованій праці на великому фактичному матеріалі розкривається роль Комуністичної партії у піднесенні сільського господарства країни. Автори книжки показують взаємозв'язок між різними аспектами аграрної політики партії та важливими проблемами комуністичного будівництва в нашій країні.

У книжці переколиво викриваються псевдонаукові «теорії» буржуазних фальсифікаторів, правих і «лівих» опортуністів,

зокрема про нібито негативну роль науково-технічного прогресу в розвитку соціалістичного суспільства.

Проте монографія не позбавлена й окремих недоліків. Так, автори не завжди дають чіткі визначення, зокрема на стор. 29, на нашу думку, слід було б уточнити поняття «інтенсифікація». Інколи вони наводять застарілі дані, наприклад, на стор. 113 про кількість колгоспів, в яких здійснюється диспетчерська служба. У праці багато ува-

ги приділено визначним ученим-аграрникам, але не названо навіть жодного з Героїв Соціалістичної Праці — спеціалістів у галузі тваринництва.

Однак ці недоліки не знижують наукової цінності рецензованої монографії. Її з інтересом прочитають працівники сільського господарства, партійних та господарських органів, викладачі кафедр суспільних наук вузів.

В. С. Петренко

З. Г. ЛИХОЛОБОВА.
РАБОЧИЕ ДОНБАССА В ГОДЫ
ПЕРВЫХ ПЯТИЛЕТОК

(1928—1937 гг.),

Издательство Донецкого Государственного университета, 1973, 180 с.

Тема робітничого класу привертає увагу багатьох істориків, економістів, філософів. Пояснюється це тим, що робітничий клас займає важливе місце у суспільному житті нашої країни.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії Л. І. Брежнев підкреслював: «Робітничий клас був і лишається основною продуктивною силою суспільства. Його революційність, дисциплінованість, організованість і колективізм визначають провідне становище його в системі соціалістичних суспільних відносин»¹.

Важливість всебічного дослідження названої теми посилюється ще й тим, що навколо питань про роль робітничого класу точиться гостра політична та ідеологічна боротьба на міжнародній арені.

Вивчення історичного досвіду окремих регіонів робітничого класу дає змогу глибше з'ясувати його загальні закономірності. У зв'язку з цим значний науковий інтерес викликає рецензована книжка, яка присвячена розвитку одного із значних загонів радянського робітничого класу, широко відомого своїми славними революційними та трудовими традиціями.

Праця З. Г. Лихолобової є першим узагальнюючим дослідженням з історії робітників Донбасу в роки перших п'ятирічок. В її основу покладено ретельно проаналізовані та узагальнені автором документи й матеріали партійних і державних архівів, археографічних та статистичних збірників, періодичної преси, а також дослідження радянських істориків та економістів з даного питання.

Історія робітників Донбасу досліджена на протязі двох важливих етапів соціалістичного будівництва — першої та другої п'ятирічок. Тема подана у таких напрямках: розвиток промисловості, джерела й форми поповнення робітничих кадрів, зростання

їх чисельності та зміни у якісному складі; культурно-технічний рівень робітників, підвищення їх матеріального добробуту; трудова та громадсько-політична активність мас.

Найбільша увага приділяється слабо вивченим питанням. Так, автор виявляє особливості формування кадрів робітників, обумовлені зростанням індустріальної могутності одного з найстаріших промислових районів країни. При цьому підкреслює, що поповнення робітничих рядів відбувалося за класовою та соціальною ознаками, що головну роль тут «відігравали селяни і кадрові робітники» (стор. 22). У праці простежується, як у процесі зміцнення соціалістичної системи господарства й розвитку соціалістичних виробничих відносин запроваджувалися планові засади у комплектуванні промислових кадрів, висвітлюється практична діяльність партійних організацій Донбасу в цьому напрямку. У книжці наведено й проаналізовано значний статистичний матеріал, що показує динаміку зростання кількості трудящих, зайнятих у народному господарстві країни і, зокрема, Донбасу. Зміни у складі робітників охарактеризовано за належністю їх до тієї чи іншої галузі промисловості, віком, кваліфікацією, соціальним походженням, зв'язком з сільським господарством і т. д. Автор досліджує соціальні процеси, які відбувалися в робітничих рядах Донбасу в 1928—1937 рр., простежує, як поступово зростала їх соціальна однорідність.

Важливе місце у праці відводиться й висвітленню таких ще мало вивчених проблем, як підвищення матеріального становища та культурно-технічного рівня робітників. На яскравих прикладах автор доводить, як з успіхами соціалістичної індустріалізації поліпшувалися умови праці й життя трудящих Донбасу. Культурно-технічний ріст, у свою чергу, мав велике значення для розвитку виробництва й підвищення продуктивності праці, сприяв покращенню соціального складу робітничого класу, зростання його провідного загону — кадрових робітників.

У монографії на основі аналізу змін у робітничому класі розкривається його трудова й громадсько-політична діяльність, наводиться цікавий матеріал про роль партійних організацій Донбасу в мобілізації мас

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 83.

на виконання завдань соціалістичного будівництва. Висвітлюючи основні етапи соціалістичного змагання, історик приділяє головну увагу показові тих його форм, які зародилися в Донбасі: «громадський буксир», змінно-зустрічне планування, ізотовський та стахановський рухи, господарювання без державних дотацій. В книжці знаходимо імена новаторів виробництва, розповіді про їх трудові подвиги в ім'я перемоги соціалізму.

Автор характеризує й різні форми політичної діяльності робітничого класу як провідної сили суспільства, класу, який здійснював диктатуру: його участь в управлінні виробництвом, у формуванні та діяльності Рад, допомога селянству в здійсненні соціалістичних перетворень сільського господарства. На конкретних прикладах розкривається творча співдружність трудящих Донбасу і промислових центрів братніх республік у процесі будівництва соціалізму.

З. Г. Лихолобова вперше вводить у науковий обіг багатий фактичний матеріал. Наукову цінність і аргументованість праці підвищують таблиці, складені та проаналізовані автором.

ЛУЦЬК — ЛЮБЛІН
LUCK — LUBLIN,

вид-во «Каменяр», Львів, 1973, 88 с.*

Епіграфом до рецензованої книжки-збірника взято слова про братерську дружбу і тісне співробітництво між Радянським Союзом і Польською Народною Республікою, висловлені Генеральним секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежневим і Першим секретарем ЦК ПОРП Е. Гереком на спільному урочистому засіданні в Москві 21—22 грудня 1972 р., присвяченому 50-річчю утворення Союзу РСР.

«...В нинішніх умовах, — говорив Л. І. Брежнев, — необхідність згуртування і найтіснішого співробітництва країн соціалізму не тільки не зменшилась, а, навпаки, зростає. Єдність, співробітництво, спільні дії потрібні нам тепер насамперед для того, щоб швидше й ефективніше розв'язати завдання розвитку соціалістичного суспільства і будівництва комунізму»¹.

«Братерська дружба і тісна взаємодія з Радянським Союзом, — підкреслював Е. Герек, — відкрили перед Польщею нові перспективи соціалістичного розвитку. Радянська допомога мала величезне значення для побудови нашої соціалістичної економіки, а

Безперечно, монографія тільки виграла б, коли б у ній була менша кількість цифрових даних, що певною мірою утруднюють сприймання основного тексту. Характеризуючи шефську допомогу селу, варто було б глибше розкрити її значення. Суть у тому, що робітничий клас ніс на село свою революційність, яка була особливо потрібна в боротьбі з куркульством; організованість і дисциплінованість, що допомагали селянству перебудувати сільське господарство на соціалістичний лад; високий рівень політичної свідомості.

Розкриваючи досягнення в господарському будівництві, автор бачить основну їх причину лише в ентузіазмі робітничого класу. Безперечно, це мало неабияке значення, але слід виразніше підкреслити і ту допомогу, яку подавали партія та уряд для успішного розв'язання поставлених завдань.

В цілому ж монографія Лихолобової З. Г. заслуговує позитивної оцінки і є важливим вкладом у радянську історіографію з питань розвитку робітничого класу Донбасу.

А. Д. Скаба

всебічне економічне співробітництво з Радянським Союзом є сьогодні основою її дальшого успішного зростання і створює умови для соціалістичної інтеграції»².

І далі ця головна ідея — про плідотворні результати дружби, необхідність ще міцнішого згуртування сил соціалізму — розкривається на прикладах і фактах північного співробітництва трудящих Волинської області Української РСР і Люблінського воеводства Польської Народної Республіки.

Книга, що складається з двох тісно зв'язаних між собою частин — «У борні гартувалося братерство» і «Одним шляхом, до однієї мети», — ілюстрована багатьма фотографіями, які відображають найяскравіші епізоди у взаємовідносинах двох братніх народів.

Збірку відкриває стаття секретаря Волинського обкому Компартії України Н. Л. Алексеевої, де розповідається про ті великі соціально-економічні зміни, що відбулися на Волині в радянський час, про тісне співробітництво в господарському і культурному будівництві між робітниками, селянами, інтелігенцією Волинської області і Люблінського воеводства.

У статті доктора історичних наук О. Г. Михайлюка висвітлена боротьба трудящих Волині і Люблінщини проти соціального і національного гніту, проти поміщицько-капіталістичної експлуатації, спільні дії КРПП і КПЗУ в 1921—1939 рр. На основі архівних і документальних матеріалів переконливо доведено, як «у процесі класової боротьби зміцнювався союз робітничого класу і селянства, зростала інтернаціональ-

* Упорядкування і загальна редакція В. П. Колесника.

¹ 50 років утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Спільне урочисте засідання Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР 21—22 грудня 1972 р. Стенографічний звіт, М., 1973, стор. 32.

² Там же, стор. 64—65.

на єдність трудящих» (стор. 18), дружба польського і українського народів.

Знайшла своє відображення героїчна сторінка в історії радянсько-польських братерських зв'язків — бойова співдружність і спільна боротьба проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни. Про це йдеться в уривках з мемуарів Юзефа Собесяка «Земля горить» і Героя Радянського Союзу А. П. Бринського «По ту сторону фронту», розповіді підполковника у відставці С. Д. Боднарєвського «Зустріч у Майданеку».

Друга частина збірки — це захоплююча, насичена багатьма фактами розповідь про щасливе спогодення українського і польського народів, про дальше зміцнення і розширення дружніх зв'язків, урізноманітнення їх форм і методів. Її ведуть голова правління Волинського відділення Товариства радянсько-польської дружби О. Д. Сурвачева, кандидат сільськогосподарських наук П. С. Теслюк, редактор обласної газети «Радян-

ська Волинь» П. Г. Шафета та інші. Вони підкреслюють дуже характерну рису в розвитку братерської дружби між народами обох соціалістичних країн — передачу естафети від старшого молодшому поколінню радянських і польських людей. А це означає, що «дружбі нашій ніколи не буде кінця» (стор. 38).

Звичайно, в невеликій за обсягом книжці автори не могли всебічно й ґрунтовно висвітлити всю 50-річну історію становлення і розвитку братерських зв'язків і співробітництва між трудящими Волині і Люблінщини. Але, поза всяким сумнівом, ця збірка добре послужить справі дальшого розвитку добросусідських відносин між СРСР і ПНР. Вона стане в пригоді вчителям-історикам, краєзнавцям, пропагандистам, членам клубів інтернаціональної дружби, активістам Товариства радянсько-польської дружби.

Д. П. Барабасевич

М. Д. ДИХАН.
БОЛГАРИ-ПОЛІТЕМІГРАНТИ
У СОЦІАЛІСТИЧНОМУ
БУДІВНИЦТВІ НА УКРАЇНІ
в 1924—1929 рр.,

*Видавництво Київського університету,
К., 1973, 159 с.*

Дослідження революційної діяльності зарубіжних трудящих у Радянській країні в період Жовтневої революції та громадянської війни привертає в останні роки пильну увагу фахівців-істориків, які створили ряд цінних праць, в тому числі й про болгарських інтернаціоналістів. Що ж до участі політемігрантів з капіталістичних країн і зокрема найчисленнішого загону політеміграції — болгар у соціалістичному будівництві СРСР, то ця тема майже зовсім не розроблена.

Рецензована монографія присвячена братерській дружбі радянського і болгарського народів та зміцненню зв'язків між СРСР і Болгарією на прикладі діяльності болгарських політемігрантів на Україні в 1924—1929 рр. і є наслідком тривалої та копіткої роботи по збиранню унікальних і цінних фактичних даних, широко залучення яких — одна з найбільш сильних сторінок книжки. Основний матеріал взято з багатьох різних радянських та болгарських архівів. Особливо хотілося б відзначити широке використання в книзі багатьох джерел з особистого фонду Г. Димитрова. Автор ввів у науковий обіг ряд нових, раніше невідомих документів із спадщини великого сина болгарського народу, а також пресу тих років і спогади очевидців.

Все це дозволило йому відтворити історичну картину братерських зв'язків між КПРС та БКП з часу поразки Вересневого повстання 1923 р. в Болгарії, коли багато

болгарських революційних діячів були змушені покинути свою батьківщину й емігрувати за кордон, зокрема в СРСР.

Вазуючись на великому фактичному матеріалі, М. Д. Дихан показав, що радянські люди зробили все, щоб створити політемігрантам найкращі умови для життя, праці та політичної діяльності. Це мало велике значення у справі збереження найактивніших болгарських революційних діячів для майбутніх битв у рідній Болгарії. Дуже цікаві сторінки книжки, які розкривають зовсім невідомі раніше сторони діяльності МОДР СРСР по прийняттю, поданню допомоги, працевлаштуванню емігрантів тощо. Багато нового в книзі про діяльність клубів та секцій болгарських політемігрантів, які у своїй діяльності охоплювали широке коло питань від марксистсько-ленінського виховання своїх членів до культурно-масових заходів.

Значне місце в праці відведено допомозі політемігрантів Болгарській комуністичній партії в її боротьбі проти фашистської диктатури. Емігранти-комуністи створювали групи сприяння БКП, якими безпосередньо керувало і контролювало Закордонне представництво. Дослідник спирається на велику кількість виявлених ним документів В. Коларова, Г. Димитрова, Ст. Димитрова та інших керівників партії, які свідчать про їх турботу за емігрантами-співвітчизниками.

Нарешті, неабияким внеском автора в історичну науку є детальна розробка ним проблеми участі болгар-емігрантів у партійному та державному будівництві, колективізації сільського господарства та вирішенні питань культурної революції в болгарських районах Радянської України. Автор розкриває мало відомі, а то й зовсім невідомі сторінки діяльності Центрального болгарського бюро при ЦК КП(б)У, болгарських секцій при окружках партії, відповідних органів

Центральної комісії національних меншостей ВУЦВК тощо. Це тим більш важливо, що у керівництві всіх названих органів брали участь політемігранти. М. Д. Дихан наводить десятки імен славних болгарських революціонерів, які мужньо боролися у себе на батьківщині, а пізніше всіляко сприяли перемозі соціалізму на Україні. Історик наводить цікаві дані про підготовку в радянських політичних, технічних, військових та інших навчальних закладах кваліфікованих кадрів болгар-комуністів, багато з яких стали пізніше видатними державними, партійними діячами народної Болгарії, вченими, спеціалістами в різних галузях економіки та культури. В цьому аспекті особливо слід відзначити уперше досліджене в рецензованій монографії питання про діяльність Дніпропетровської (пізніше Одеської) болгарської радянсько-партійної школи.

Болгарські політемігранти виступали перед радянськими людьми з доповідями про свою країну, про становище в Болгарії, про боротьбу проти фашистського режиму, що сприяла зміцненню дружніх зв'язків між радянськими і болгарськими людьми, вихованню їх в дусі пролетарського інтернаціоналізму. Цей принципний момент добре прослідковується на протязі всієї книги.

Книжка М. Д. Дихана — серйозний вклад в історичну науку і заповнює значну прогалину у вітчизняній історіографії.

Разом з тим, у дослідженні є ряд суттєвих недоліків та упущень. Перш за все, автор не виправдано розширив тематичні рамки своєї праці, включивши у неї об-

ширні відомості не лише про болгар-політемігрантів, але й, по-перше, про болгар — потомків переселенців, які стали корінним населенням України і разом з радянським народом будували соціалізм у Країні Рад. По-друге, багато місця в книзі відведено внутрішнім процесам соціалістичного будівництва у болгарських районах України поза прямим зв'язком з діяльністю політемігрантів. Книжка перевантажена обширними цитатами про виборчі кампанії, діяльність кооперативних організацій і комнезамів, часто поза зв'язками з особистою роботою політемігрантів, які дійсно в багатьох випадках очолювали відповідні партійні, радянські органи та громадські організації. Слід було б зосередити більше уваги на особистій участі політемігрантів у житті болгарських районів.

У ряді місць є неточності. Так, болгарські газети «Новини», «Работническо дело», «Единство», «Младежка дума» та ін. науковець відносить до нелегальної літератури (стор. 33), в той час як саме вони виходили в Болгарії легально, хоч, безумовно, й були замаскованими друкованими партійними органами.

В цілому книга М. Д. Дихана є цінним документальним джерелом з історії співдружності болгарського та радянського народів. Будучи гідним внеском в історичну науку, вона сприятиме дальшому розвитку болгаро-радянської дружби.

Г. Й. Чернявський,
В. Ф. Ширяєва

В. І. ІЛЬКО.
ЗАКАРПАТСЬКЕ СЕЛО
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.,

*Видавництво Львівського університету,
1973, 180 с.*

Рецензована монографія — це перша узагальнююча праця в радянській історіографії, присвячена аграрній історії Закарпаття 1900—1919 рр.* В ній порушується ряд важливих питань соціально-економічного розвитку і революційно-визвольної боротьби трудящих краю доби капіталізму.

Слід відзначити, що праця написана на основі різноманітних першоджерел та літератури. Велику кількість архівних матеріалів автор ввів у науковий обіг вперше. У вступі дослідник дає історіографічний огляд джерел і літератури. Тут же критикує буржуазних і особливо українських буржуазно-націоналістичних істориків, які фальсифікували різні аспекти аграрної історії Закарпаття, намагаючись заперечити за-

кономірність возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною.

У першому розділі йдеться про особливості аграрного розвитку краю, його колоніальне становище в період імперіалізму. Належне місце відведено викриттю реакційної аграрної політики, яку проводив угорський буржуазно-поміщицький уряд на Закарпатті протягом другої половини XIX — початку ХХ ст. На великому архівному матеріалі показано, що аграрні перетворення проводились в інтересах великих поміщиків, яким належало 50% сільськогосподарських угідь краю. Панування на Закарпатті великого поміщицького землеволодіння, робить висновок автор, визначило прусський тип аграрної еволюції зі збереженням значних залишків феодалізму (відробітків та ін.), які впливали на соціально-економічні процеси в закарпатському селі.

У наступному розділі ґрунтовно висвітлюється процес капіталістичного розвитку в сільському господарстві, який уповільнювався значними залишками кріпосництва й колоніальною політикою уряду. На основі різноманітних джерел у праці показано розвиток ряду галузей землеробства і тваринництва, ріст торгово-промислового підприємництва й селянських домашніх промис-

* Радянські історики І. І. Компанієць, В. І. Неточаєв, І. Г. Коломієць, П. К. Сміян, П. В. Свежинський та ін. висвітлювали лише окремі питання даної теми.

лів, застосування у поміщицьких і куркульських господарствах удосконалених знарядь та машин, а також найманій праці тощо. Становлять інтерес і наведені в цьому ж розділі відомості про капіталістичну сільськогосподарську кооперацію. Про буржуазно-консервативну еволюцію сільського господарства на Закарпатті свідчать також орендно-поземельні відносини, іпотечна заборгованість і практика розподілу кредиту.

Великою насиченістю фактичним матеріалом і глибиною аналізу відзначається третій розділ, у якому на основі ленінської методології досліджується питання класового розшарування селянства і його становище. Детально проаналізовано в праці дані про розподіл землі, домашньої худоби й сільськогосподарського реманенту між різними групами селян, а також визначено ступінь диференціації селянства краю. За підрахунками автора, біднота тут становила 78%, середняки — 12%, куркулі — 10% загального числа селянських господарств. Заслугує схвалення спроба автора дослідити класову диференціацію закарпатського селянства за його національним складом. Це дозволило, по-перше, спростувати вигадку українських буржуазних націоналістів про соціальну «однорідність» і «безбуржуазність» українського селянства на Закарпатті, і, по-друге, висвітлити спільність класових інтересів трудящих, незалежно від їх національної належності.

Чимало сторінок розкривають різні форми капіталістичної та напівфеодальної експлуатації трудівників села, показують національний гніт і політичне безправ'я трудящих, їх жахливі побутові умови, злидні і напівголодне існування. Дослідженню класової боротьби в закарпатському селі на початку ХХ ст. присвячено останній розділ монографії.

На основі вивчення першоджерел автор докладно розкрив різноманітні форми селянської боротьби, простежив процес формування союзу робітничого класу й селянства, вплив революційних подій в Росії та в Угорщині на розвиток класового й національно-визвольного руху на Закарпатті.

Характеризуючи селянський рух 1900—1914 рр., спрямований проти кріпосництва

та капіталістичної експлуатації, історик водночас розглянув його політичний аспект, який полягав у прагненні народних мас до возз'єднання зі своїми єдинокровними братами на Сході.

У рецензованій праці ґрунтовно висвітлюється вплив Великого Жовтня на піднесення в краї масового селянського руху, вершиною якого було встановлення у березні 1919 р. в Угорщині та на Закарпатті Радянської влади. І хоч земельне питання в період існування Угорської Радянської Республіки так і не було розв'язане, трудящі маси Закарпаття ще раз переконалися в тому, що лише під керівництвом марксистсько-ленінської партії, в союзі з робітничим класом можна домогтися соціальної справедливості.

Дослідник показав також роль комуністичних груп та організацій, які виникли наприкінці 1918 р. на Закарпатті, в керівництві революційною селянською боротьбою. Змістова в цілому монографія не позбавлена окремих недоліків.

Так, досліджуючи складну соціально-економічну структуру поміщицького господарства, бажано було б навести узагальнюючі дані по окремих господарствах, щоб на їх основі встановити співвідношення систем і методів господарювання різних груп поміщиків. Це має значення ще й для визначення ступеня розвитку капіталізму в поміщицькому господарстві, від чого залежали соціально-економічні процеси в закарпатському селі.

Автор мав би приділити більше уваги статистичним дослідженням і для розкриття протиріч не тільки між селянами та поміщиками, а й між сільськими пролетарями та куркулями, що свідчило про поглиблення класового розшарування в селі й розвиток в ньому капіталістичних відносин.

Монографія перевантажена цифровим матеріалом, який слід було дати в окремих таблицях.

Проте вказані недоліки не знижують цінності рецензованої праці, яка, безперечно, є важливим внеском у радянську історіографію.

І. К. Васюта

**KSCĀ A NAŠE PRIATEL'STVO
A SPOJENECTVO SO ZSSR.**

*Vydavateľ'stvo Slovenskej akademie vied,
Bratislava, 1972, strán 544.*

**КПЧ ТА НАША ДРУЖБА
І СОЮЗ З СРСР.**

*Видавництво Словацької Академії Наук,
Братіслава, 1972, 544 с.*

Дослідження проблем, зв'язаних із становленням і розвитком радянсько-чехословацької дружби і співробітництва, привертає увагу як радянських, так і чехословаць-

ких істориків. Ця проблематика зараз особливо актуальна в історіографії ЧССР у зв'язку з тим, що в 60-х роках і в період кризи 1968—1969 рр. питання радянсько-чехословацької дружби зазнало найбільших нападок з боку антисоціалістичних сил як у чехословацькій, так і в західній буржуазній історіографії. Якраз у той час у Чехословаччині з'явилося чимало праць, антинаукових концепцій, метою яких було приниження ролі дружби і співробітництва радянського і чехословацького народів, наклепи на радянсько-чехословацькі відносини, перекручування фактів і подій, відхід від історичної правди.

Рецензована праця — ювілейне видання, присвячене 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік — складається з 4-х окремих статей, об'єднаних композиційно і сюжетно в єдине ціле. Хронологічно вони охоплюють важливий етап в історії революційно-визвольної боротьби трудящих Чехословаччини — з 1918 по 1948 рр.

Книжка відкривається статтею Л. Губенака — «З історії чехословацько-радянських взаємин у міжвоєнний період». Переконаливо мовою фактів автор розповідає про величезну роль, яку відіграла Велика Жовтнева соціалістична революція у піднесенні революційної боротьби пролетаріату і всіх трудящих Чехословаччини. Особлива увага приділена розгортанню руху класової солідарності трудящих Словаччини з народами Країни Рад, які першими в світі стали на шлях будівництва нового соціалістичного суспільства. Це яскраво проявилось в проголошенні у червні 1919 р. Словацької Республіки Рад у м. Пряшеві, перші кроки діяльності якої були спрямовані на встановлення найтісніших зв'язків з російським пролетаріатом. Про це також свідчать телеграми, адресовані В. І. Леніну, призначення повноважного представника Словацької Республіки Рад в Українській Радянській Республіці (стор. 21), масові виступи трудящих Словаччини на захист молоді Радянської держави проти імперіалістичних інтервентів.

Л. Губенак відзначає, що значна частина чехів і словаків, — всього близько 10 тис. чол., що перебували в Росії як військово-полонені, добровільно вступили у підрозділи чехословацьких червоноармійців і пліч-о-пліч з бійцями Червоної Армії на всіх фронтах громадянської війни «билися і вмирали за Радянську Росію, усвідомлюючи, що вони борються за визволення своєї батьківщини, за соціалістичну Чехословаччину» (стор. 19).

Зупиняючись на питаннях боротьби прогресивних сил республіки за визнання Радянської держави, допомоги робітничого класу Чехословаччини у подоланні господарської розрухи, викликаній громадянською війною, автор акцентує увагу читача на тій ролі, яку відіграла Комуністична партія Чехословаччини у боротьбі за дружбу і співробітництво з СРСР в інтересах національної незалежності. Помітне місце у статті відводиться розкриттю діяльності «Товариства культурного і економічного зближення з новою Росією», на чолі якого стояв відомий вчений, громадський і політичний діяч, великий друг Радянського Союзу Зденек Неєдлі, і такої масової пролетарської організації, як «Союз друзів СРСР», створеної з ініціативи КПЧ на початку 30-х років. На основі великого фактичного матеріалу дослідник розкриває ту величезну роль, яку відіграли згадані організації у справі популяризації успіхів радянського народу в будівництві соціалізму, поширенні ленінських ідей у середовищі робітничого класу, трудового селянства і

прогресивної інтелігенції та вихованні їх у дусі пролетарського інтернаціоналізму.

В статті Л. Губенака перед читачем постає багатогранна діяльність Компартії Чехословаччини, яка через свої масові організації сприяла встановленню, розширенню і зміцненню дружніх зв'язків між народами Радянського Союзу і Чехословаччини. Це — поїздки делегацій до СРСР, організація тижнів дружби, днів радянської культури, виставок радянської книги, святкування Ленінських ювілеїв та річниць Великого Жовтня тощо. Автор підводить читача до логічного висновку, що більш як півсторічний розвиток чехословацько-радянських відносин, набутий за цей час історичний досвід і славі інтернаціоналістські традиції народів Радянського Союзу і Чехословаччини є незаперечним доказом того, що тільки в дружбі з СРСР і країнами соціалістичної співдружності — запорука незалежності і суверенітету соціалістичної Чехословаччини, гарантія мирної творчої праці та успішного будівництва соціалізму і комунізму.

Проблемам боротьби КПЧ за братерську дружбу між народами Радянського Союзу і Чехословаччини у 1934—1938 рр. присвячена стаття Є. Райсової. Правильно підкресливши, що цей період в історії характеризується посиленням загрози внутрішнього і зовнішнього фашизму, автор розкриває діяльність КПЧ, спрямовану на створення єдиного робітничого і народного антифашистського фронту, на захист єдності республіки. В статті наголошується на послідовності миролюбної політики КПРС і Радянського уряду у боротьбі за збереження миру в Європі і приборканні імперіалістичних агресорів, на рішучості СРСР стати на захист державної цілісності й незалежності Чехословаччини, викривається антинародна політика панівних кіл республіки та її буржуазного уряду на чолі з тодішнім президентом Е. Бенешем, які принесли в жертву своїм вузькокласовим інтересам національні інтереси чеського і словацького народів.

У статті «Національно-визвольний рух у Словаччині і Радянський Союз. 1939—1945» Я. Пиволуска висвітлює боротьбу словацького народу під керівництвом Компартії проти фашистських поневолювачів в один з найважчих періодів в історії країни. Враховуючи історичний досвід та зраду чехословацької буржуазії, яка привела республіку до мюнхенської трагедії, КПЧ і КП Словаччини ще міцніше зв'язали долю своєї країни та її визволення з Радянським Союзом, який не визнав мюнхенського диктату. Увагу читача привертає копійка теоретична, масово-політична і практична діяльність комуністів у роки фашистської окупації, що здійснювалася з глибокого підпілля керівництвом антифашистського руху й була спрямована на те, щоб довести до свідомості широких кіл трудящих, що єдиною опорою в національно-визвольній боротьбі чеського і словацького народів є СРСР.

В статті окремо виділено роль і значення Словацького національного повстання восени 1944 р. по дальшому розширенню й зміцненню чехословацько-радянських дружніх зв'язків. На заклик Комуністичної партії і під її керівництвом словацький народ піднявся на збройну боротьбу проти фашистських загарбників, розуміючи, що його місце на боці Радянського Союзу і героїчної Радянської Армії.

Заключна стаття рецензованої книги — «До вирішальних боїв за чехословацько-радянський союз» також належить перу Я. Пиволуски й охоплює період з 1945 по 1948 рр. Аналізуючи прорадянську зовнішню політику післявоєнної, нової народно-демократичної Чехословаччини, автор показує, як КПЧ та її бойовий загін КП Словаччини вели боротьбу проти реакції, за зовнішню орієнтацію країни на Радянський Союз. У цій боротьбі з усією силою проявилися воля, прагнення і великий історичний досвід чеського і словацького народів. У лютому 1948 р. революційні сили

подолали опір внутрішньої реакції. З цього часу, як зазначає автор, чехословацько-радянські відносини вступають у новий етап свого розвитку.

Рецензована праця цікава за змістом, написана з класових партійних позицій і має важливе політико-виховне і наукове значення. В ній зібрано значний фактичний матеріал з історії Словаччини. Виклад змісту, не дивлячись на широке використання архівних джерел, поданий авторами популярною, доступно широкому читачеві мовою і є переконливим свідченням глибокої любові й відданості народів Чехословаччини першій батьківщині світового пролетаріату.

На нашу думку, книжка значно б виграла, якби в ній було вміщено окремий розділ або розгорнутий вступ, присвячений історіографії досліджуваної проблеми. При певній доброті її варто було б видати в СРСР.

*Х. М. Олексик,
С. Ю. Пруниця*

*И. С. ЯЖБОРОВСКАЯ.
ИДЕЙНОЕ РАЗВИТИЕ ПОЛЬСКОГО
РЕВОЛЮЦИОННОГО РАБОЧЕГО
ДВИЖЕНИЯ*

*(КОНЕЦ ХІХ — ПЕРВАЯ ЧЕТВЕРТЬ
ХХ в.),*

изд-во «Наука», М., 1973, 415 с.

Рецензована праця присвячена розвитку польського революційного робітничого руху протягом майже тридцятиріччя. Автор поставила перед собою досить складне й важке завдання: «дослідити перш за все політичну ідеологію — соціально-політичні переконання, політичні програмні установки і основи політичної стратегії польського революційного робітничого руху, а також філософські, правові та інші погляди, що розвивалися в його рамках» (стор. 22).

В основу дослідження покладено проблемно-хронологічний принцип. Він визначив і структуру книжки, яка складається з трьох розділів — відповідно до етапів розвитку руху.

Увагу історика привертають науково-теоретичні передумови формування поглядів ідеологів польської соціал-демократії, закономірності революційного процесу, які стали основою політичної стратегії польського робітничого руху, його ідейно-політичного й теоретичного розвитку, проблема рушійних сил революції, аграрне й національне питання, авангардна роль робітничого класу, співробітництво пролетаріату Росії і Польщі та їх марксистських партій.

Однак завдання, поставлені автором, реалізуються не повністю. Це стосується, передусім, аналізу філософських, правових поглядів. Окрім того, розкриваючи закономірності революційного процесу, політичну

стратегію й тактику, внесення соціалістичної свідомості в боротьбу пригноблених мас, І. С. Яжборовська обминає й такі важливі питання, як об'єктивний і суб'єктивний фактори, свобода й необхідність, закономірність і випадковість. Розгляд цих проблем і з'ясування того, як їх розуміли ідеологи польської соціал-демократії, безсумнівно, підвищили б теоретичний рівень монографії і сприяли б розкриттю глибинних причин, які лежали в основі розв'язання аграрного, національного та ряду інших питань.

І все ж дослідження І. С. Яжборовської вигідно відрізняється від багатьох попередніх праць історичного плану. Послідовно дотриманий проблемно-хронологічний принцип дав змогу показати складний і суперечливий процес теоретичного та ідеологічного розвитку польського революційного робітничого руху, розкрити його особливості й специфіку. Перед читачем виразно вимальовується генеральна лінія боротьби пролетаріату Польщі під керівництвом марксистських партій за соціальне й національне визволення, логіка цієї боротьби.

Монографія написана на основі ретельного і ґрунтовного вивчення широкого кола літературних джерел російською, польською та німецькою мовами, документів міжнародного робітничого й комуністичного руху. Особливо заслугою автора є те, що вона вперше використовує багатий і надзвичайно цінний фактичний матеріал, взятий з архівів Радянського Союзу й Польської Народної Республіки. Завдяки цьому в праці переконливо обґрунтовано теоретичні положення, уточнено й конкретизовано деякі точки зору, поширені в історичній літературі (див. стор. 196, 273, 320).

Простежуючи розвиток польського революційного робітничого руху, дослідник виділяє, як уже згадувалось, три його етапи. Перший хронологічно охоплює 90-і роки

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 26, стор. 66—67.

XIX—початок 900-х років XX ст. У цей період на основі узагальнення теорії та практики пролетарської боротьби оформилася марксистська, інтернаціоналістська партія — Соціал-демократія Королівства Польського (СДКП), а в Польській соціалістичній партії (ППС) виразно намітилося ліве крило. Другий етап характеризується як «осмислення й узагальнення революційними силами польського робітничого руху досвіду буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр.» (стор. 14). Третій являє собою дальший розвиток марксистської думки про перспективи соціальної революції, її рушійні сили й політичну стратегію, зміцнення теоретичних та ідеологічних основ комуністичного руху в Польщі 1918—1923 рр.

Точного хронологічного розмежування другого й третього етапів дослідник не встановлює. Але зі змісту останнього розділу випливає, що роки першої світової війни включені до третього етапу (див. стор. 265—323). Навряд чи є для цього достатні підстави. Адже роки першої світової війни не стали переломним моментом ні в розвитку польського революційного робітничого руху, ні в розробці марксистської думки. Лише перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції знаменує собою нову епоху в історії людства. Під її впливом піднімається на вищий ступінь міжнародний робітничий рух, зароджується і формується міжнародний комуністичний рух. Треба гадати, цей час і слід вважати початком третього етапу.

В праці І. С. Яжборовської переконливо доведено, що вже з самого початку свого виникнення польський революційний робітничий рух базувався на марксистській ідеології. З цих позицій його теоретики розглядали закономірність суспільного розвитку, взаємовідносини між націями, співвідношення «класових і національних вимог» (стор. 149), визначали політичну стратегію партії. Зокрема, Соціал-демократія Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) висувала як найближчу й кінцеву мету — в союзі з революційною Росією повалити царизм і встановити диктатуру пролетаріату. Але для практичного розв'язання цих завдань, справедливо відзначає автор, не була вироблена «розгорнута програма польської соціал-демократії, не доведена до кінця розробка стратегічної лінії, недостатньо з'ясовані рушійні сили революції, основні принципи керівництва боротьбою пролетаріату і його можливих союзників» (стор. 150).

В наступних розділах історик крок за кроком простежує дальший розвиток не тільки поставлених проблем, але й ряду нових, які виникали в ході революційної боротьби. Так, на досвіді революції 1905—1907 рр. СДКПіЛ прийшла до важливого висновку про те, що не можна «перескочити» через буржуазно-демократичний етап

розвитку. Здійснивши буржуазно-демократичну революцію, слід негайно приступати до підготовки революції соціалістичної, перехід до якої полегшувався тим, що в загальнодемократичній боротьбі вже застосовувалися загальний політичний страйк, збройне повстання, створювалися Ради. «Таким чином,— відзначає І. С. Яжборовська,— СДКПіЛ продемонструвала близьке до більшовицького розуміння завдань революції й аналогічну з ленінською оцінку моменту, підтримала ленінську стратегію, а також тактичну лінію в боротьбі з меншовиками, позитивно оцінюючи революційні можливості селянства в Росії...» (стор. 263).

Польський революційний робітничий рух, як це показано в рецензованій книжці, поступово ставав на позиції ленінізму. В ході цього процесу поглиблювалися й розвивалися, долаючи труднощі й помилки, погляди польських марксистів — Р. Люксембург, Ю. Мархлевського, Ф. Держинського, А. Варського, М. Кошутського та багатьох інших. Щоправда, як справедливо підкреслює автор, СДКПіЛ «не змогла при виробленні своєї стратегії правильно врахувати ріст національно-визвольного і потенціальні можливості селянського руху в польських землях, тобто знайти можливість здійснення гегемонії пролетаріату на етапі буржуазно-демократичної революції» (стор. 264).

Наступний крок у засвоєнні ленінізму зв'язаний з виникненням і становленням комуністичного руху в Польщі. Комуністична робітнича партія (КРПП) утворена в 1918 р., а її II з'їзд, який відбувся в 1923 р., знаменував перемогу творчого, марксистсько-ленінського начала в польському робітничому русі. Партія, пише історик, «правильно поставила основні вузлові питання розстановки сил у країні, ретельніше, ніж коли б то не було, проаналізувала становище на селі і вимоги селян, яких вона стала розглядати як союзників. Національне питання також ставилося по-ленінськи. Партія знайшла правильне співвідношення між революційною теорією і практикою...» (стор. 404—405).

Загалом книга І. С. Яжборовської справляє хороше враження. Написана вона з позицій марксистсько-ленінської партійності, на високому професійному рівні, хоч авторові й не вдалося уникнути окремих недоліків у висвітленні теми. До вже названих раніше слід додати ще деякі. Так, назва книги не зовсім точно відповідає її змістові. В праці майже не вживається вираз «ідейний розвиток», а йдеться про ідеологічний і теоретичний розвиток. Трапляються неточності мовного характеру.

Проте всі ці вади не зменшують значення наукової праці, яка, до речі, вперше комплексно висвітлює підняту проблематику. Книгу І. С. Яжборовської з інтересом зустрінуть читачі як у нашій країні, так і за рубежем.

А. С. Клевченя

Хроніка та інформація

ВСЕСОЮЗНА КОНФЕРЕНЦІЯ З ІСТОРІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

4—6 лютого 1974 р. у Москві проходила Всесоюзна наукова конференція «Актуальні проблеми історії соціалістичного будівництва в європейських країнах соціалізму». Її організатор — Інститут слов'язнавства і балканістики АН СРСР. У роботі конференції взяли участь 223 науковці країни.

Вступним словом конференцію відкрив академік-секретар Відділення історії АН СРСР Б. О. Рибakov, який також повідомив про рішення бюро Відділення створити наукову Раду з історії соціалістичного будівництва у країнах Центральної та Південно-Східної Європи з метою координації досліджень у цій галузі знань.

На першому пленарному засіданні присутні заслухали три доповіді. Першу з них «Стан вивчення історії соціалістичного будівництва в європейських країнах соціалізму, завдання її розробки та координації» виголосив заст. директора Інституту слов'язнавства і балканістики АН СРСР, голова оргкомітету конференції, д. і. н. О. І. Недорезов. Він, зокрема, відзначив, що за 12 років, які минули від попередньої конференції, проведено чимало досліджень, в науку влилося багато нових молодих сил. О. І. Недорезов охарактеризував стан вивчення проблеми науковцями як Радянського Союзу, так і зарубіжних соціалістичних країн Європи, вказавши при цьому на недостатню координацію їх дій. Доповідач підкреслив важливість глибокого марксистсько-ленінського висвітлення історії соціалістичних перетворень у країнах Центральної і Південно-Східної Європи. Цього вимагає ще й той факт, що на Заході близько 300 центрів займається її «вивченням», всіляко спотворюючи справжню історію народів. У заключній частині доповіді О. І. Недорезов наголосив на необхідності розвитку комплексних досліджень питання, не відмовляючись при цьому від країнознавчого принципу, який може стати базою для проблемного вивчення тематики.

Змістовною була доповідь директора Інституту історії АН БРСР, чл.-кор. АН БРСР І. М. Ігнатенка «Роль народних мас у будівництві соціалістичного суспільства». Оперуючи значною кількістю фактичних даних, доповідач переконливо пока-

зав роль трудящих під керівництвом марксистсько-ленінських партій у здійсненні революції, створенні основ соціалізму та розгортанні соціалістичного будівництва в зарубіжних соціалістичних країнах Європи.

З інтересом та увагою зустріли присутні доповідь зав. відділом історії та міжнародних відносин зарубіжних соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникової «Головні принципи і етапи розвитку співробітництва соціалістичних держав». Доповідач запропонувала періодизацію відносин між соціалістичними країнами.

На першому пленарному засіданні до учасників конференції звернувся акад. І. І. Мінц, який від імені фахівців з питань вітчизняної історії привітав колег, котрі предметом свого вивчення обрали історію зарубіжних соціалістичних країн. І. І. Мінц підкреслив, що вченим обох напрямків належить спільними зусиллями поглибити дослідження ряду проблем соціалістичного будівництва, які базуються на загальних закономірностях розвитку суспільства.

Протягом трьох днів творчо і напружено працювали учасники конференції в її п'яти секціях, де обговорювалися проблеми народно-демократичних і соціалістичних революцій, соціально-політичного розвитку, розвитку соціалістичної культури, класової боротьби та ідеологічного виховання трудящих, формування світової соціалістичної системи і співробітництва соціалістичних країн.

Чималий вклад у роботу конференції внесли вчені України, які загалом на пленарних і секційних засіданнях виголосили 35 з 105 доповідей та повідомлень. На засіданнях першої секції виступили зав. відділом Інституту історії АН УРСР, д. і. н. П. М. Калениченко, проф. Г. В. Марченко (Ужгородський університет), доц. І. І. Белякевич (Львівський університет), доц. Ю. І. Макар (Чернівецький університет), В. Н. Кутик, Л. О. Зашильняк (Львівський університет), І. М. Мірошніченко (Тернопільський медінститут), які висвітлювали значення народно-демократичних і соціалістичних революцій у країнах Центральної та Півден-

но-Східної Європи, розширення та зміцнення впливу марксистсько-ленінських партій на маси у ході революційно-демократичних перетворень, роль радянських військ у визволенні народів від фашистського поневолення.

В роботі другої секції взяли участь ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР, д. і. н. І. М. Кулинич, співробітник Інституту культури УРСР, к. і. н. Б. І. Лукач, співробітники Ужгородського відділення Інституту історії АН УРСР к. і. н. Ф. П. Ілку та к. екон. н. О. І. Русин, ст. наук. співробіт. Інституту суспільних наук, д. екон. н. Я. С. Хонігсман (Львів), доц. М. І. Леднев (Харківський політехнічний інститут), Р. Г. Руденко (Харківський університет), В. С. Поляк (Ужгородський університет), доц. А. С. Зав'ялов (Дніпропетровський університет). Їх виступи стосувалися питань соціально-політичного розвитку зарубіжних соціалістичних країн Європи, етапів соціалістичного будівництва, зміцнення союзу робітничого класу і трудового селянства тощо.

У третій секції при обговоренні проблем розвитку соціалістичної культури виступили д. і. н., проф. Г. М. Попов, В. В. Бойко (Харківський університет), Г. В. Божук, А. А. Керекеш, Є. П. Чейпеш (Ужгородський університет), к. пед. н. І. П. Стецяк (директор Великоберезнянської школи-інтернату Закарпатської обл.), доц. Ю. І. Єгоров (Комунарський гірничо-металургійний інститут), доц. М. І. Турівненко (Донецький університет), к. і. н. Л. Я. Зрезарцева (Київський університет). Проф. Г. М. Попов зупинився на ролі культурної революції у будівництві соціалістичного суспільства. Інші українські науковці присвятили свої виступи культурним перетворенням в окремих соціалістичних країнах.

На засіданні четвертої секції доповідь

про класову боротьбу в Болгарії у перехідний період вилосив д. і. н., проф. І. В. Ганевич (Одеса). З повідомленнями виступили к. і. н. С. Ю. Пруниця (Ужгородське відділення Інституту історії АН УРСР) та І. І. Мельник (Львівське вище військово-політичне училище).

Українські історики взяли активну участь у роботі і п'ятої секції, де виступили к. і. н. П. С. Сохань (Інститут історії АН УРСР), к. філос. н. А. І. Доронченков (Інститут філософії АН УРСР), д. і. н. А. Ф. Кізченко, Є. В. Панкова (Київський університет), М. Д. Римша (Вінницький педінститут). Виступи присвячувалися становленню й розвитку нового типу міжнародних відносин соціалістичних країн.

На заключному пленарному засіданні керівники секцій відзвітували про роботу.

Підсумував роботу конференції О. І. Недорезов. Він зазначив, що розпочався новий етап у вивченні історії соціалістичних країн Європи, зв'язаний з переходом до порівняльно-дослідницьких робіт, і це вимагає дедалі серйознішої координації зусиль істориків. О. І. Недорезов назвав відрадним той факт, що в роботі конференції поряд з відомими вченими взяла участь велика група наукової молоді, що, в свою чергу, свідчить про розширення досліджень проблематики як за змістом, так і за охопленням все зростаючої кількості наукових центрів.

Високо оцінив роботу конференції директор Інституту словознавства і балканістики чл.-кор. АН СРСР Д. Ф. Марков.

У прийнятому рішенні накреслено головні напрямки розвитку досліджень з історії соціалістичного будівництва в європейських соціалістичних країнах, а також висловлено думку про необхідність систематичного проведення подібних конференцій.

Ю. М.

НОВА ЕКСПОЗИЦІЯ В КИЇВСЬКОМУ ФІЛІАЛІ ЦЕНТРАЛЬНОГО МУЗЕЮ В. І. ЛЕНІНА

Київ, Володимирська, 57. Ніколи не припиняється людський потік до красивого білокам'яного будинку, де зберігаються скарби української Ленініани. Тут зібрано понад 9 тис. експонатів, які розкривають образ вождя, його титанічну працю, розповідають про те, як втілюються в життя ленінські ідеї сьогодні, як допомагають вони будувати комунізм.

З часу відкриття філіалу Центрального музею В. І. Леніна у Києві його експозицію оглянуло понад 9 млн. чол. Лише минулого року тут побувало більше 340 тис. трудящих. Серед них чимало зарубіжних гостей.

Багато людей приходило до музею у дні, коли наша країна відзначала 50-річний

шлях, пройдений Комуністичною партією і радянським народом без Леніна ленінським шляхом.

Документи розповідають про В. І. Леніна — геніального революціонера і мислителя, вождя світового пролетаріату, ілюструють його працьовитість, непримиренність до ворогів марксизму, вимогливість до себе і до інших, чуйне ставлення до людей, скромність і простоту.

Впливовість і ефективність музейної пропаганди значною мірою залежить від наукового й художнього рівня, політичної спрямованості та ідейного змісту експонованих матеріалів. Тому працівники музею приділяють експозиції значну увагу, домагаючись, щоб вона відбивала хід суспільно-

го розвитку, ті великі революційні перетворення, які докорінно змінили соціальне обличчя світу, показувала історичну правоту ленінізму, його нездоланну силу.

Музейні виставки постійно вдосконалюються, поповнюються новими експонатами. Слідом за експозицією про побудову в нашій країні соціалістичного суспільства, основи якого були закладені під керівництвом і при безпосередній участі В. І. Леніна, відбувається перебудова й інших розділів. У спеціальному залі напередодні 104-ї річниці з дня народження В. І. Леніна відкривається експозиція, присвячена сучасним досягненням нашої країни. Документи стендів і вітрин розповідають про розвиток світової системи соціалізму, неминуче народження якої науково передбачав Ленін, про політичне та економічне співробітництво країн соціалістичної співдружності. Експозиція відображає послідовне і неухильне здійснення виробленого XXIV з'їздом КПРС ленінського курсу, спрямованого на подальше зміцнення могутності Радянської Вітчизни, зростання народного добробуту, на створення сприятливих зовнішньополітичних умов для побудови комунізму. Фотоілюстрації, діаграми, таблиці, соціалістичні зобов'язання передових колективів розповідають про трудові звершення радянських людей у дев'ятій п'ятирічці.

Складовою частиною роботи над експозицією було виготовлення стаціонарних і пересувних виставок фотодокументів, присвячених життю й діяльності В. І. Леніна.

Загальне схвалення, наприклад, здобула виставка «КПРС — розум, честь і совість нашої епохи», створена напередодні 70-річчя II з'їзду РСДРП. Понад 160 документів відбивають героїчний шлях, пройдений ленінською партією: з невеликої підпільної організації Комуністична партія перетворилася в могутню, згуртовану, майже 15-мільйонну армію комуністів — правлячу партію першої в світі соціалістичної держави.

Чимало замовлень надходить від партійних організацій на огляд виставки, присвяченої історії партійного квитка та обмінні партійних документів.

Для широкої пропаганди успіхів радянського народу в будівництві комуністичного суспільства, у боротьбі за мир і соціальний прогрес наукові працівники музею створили напередодні 50-ї річниці з дня кончини В. І. Леніна пересувну фотодокументальну виставку «Вічно живий». В іншій пересувній виставці, виготовленій на основі документів, надісланих Центральним музеєм В. І. Леніна, висвітлюється життя і діяльність Володимира Ілліча.

Виставки розраховані для експонування у клубах, бібліотеках, Палацах культури, червоних кутках, на підприємствах, в установах, колгоспах. На конкретних документах і матеріалах вони розкривають основні етапи життя і революційної діяльності вождя, торжество ленінських ідей, керівну роль Комуністичної партії в будівництві соціалізму й комунізму, у здійсненні ленін-

ської зовнішньої політики Радянської держави, підкреслюють значення XXIV з'їзду КПРС у творчому розвитку ідей марксизму-ленінізму.

Крім роботи над експозицією, колектив музею провадить лекційну роботу, насамперед — з відвідувачами. В музеї систематично практикуються лекції-екскурсії як оглядові по всіх залах, так і тематичні, присвячені окремим періодам життя і діяльності В. І. Леніна, тим чи іншим розділам історії КПРС; демонструються документальні та науково-популярні фільми про Володимира Ілліча. Науково-лекторський колектив музею регулярно виступає з лекціями перед трудящими на промислових підприємствах, будовах, у навчальних закладах, установах.

Однією з форм вивчення марксистсько-ленінської теорії є лекторій «50 років без Леніна по ленінському шляху», організований міським комітетом Комуністичної партії України разом з філіалом Центрального музею В. І. Леніна і правлінням міської організації товариства «Знання». Завдання лекторію — вивчення ідейної і теоретичної спадщини В. І. Леніна, його революційної діяльності.

Навчання в лекторії допомагає доповідачам, лекторам, пропагандистам, політінформаторам у пропаганді ідей марксизму-ленінізму, мобілізації трудящих на виконання рішень XXIV з'їзду КПРС. З лекціями перед слухачами лекторію виступають партійні працівники та провідні вчені м. Києва.

У філіалі організовано також лекторій учнів профтехучилищ м. Києва «Життя та діяльність В. І. Леніна — приклад самовідданого служіння народів».

Велике виховне значення мали й такі заходи, що були проведені у музеї: теоретичний семінар пропагандистів частин Київського гарнізону на тему: «Боротьба В. І. Леніна за створення марксистської партії нового типу», зліт переможців конкурсу шкільних ленінських залів м. Києва (організований екскурсійно-масовим відділом музею і Київським палацом піонерів), прийом присяги молодими воїнами-прикордонниками тощо. Цікаво пройшов вечір на тему «50 років без Леніна по ленінському шляху», підготовлений колективом музею, Спілкою письменників України і міським хором товариством.

Хвилюючими були піонерські лінійки, зустріч комуністів трьох поколінь: ленінського призову, перших п'ятирічок і 70-х років.

Для пропаганди матеріалів про Леніна, ленінської теоретичної спадщини науково-лекторський колектив музею широко використовує радіо, телебачення, республіканську пресу.

Працівники музею прагнуть постійно урізноманітнювати форми і методи роботи, спрямовують усі свої зусилля на те, щоб якнайповніше показати велич ленінських ідей.

В. І. Головенко

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

АНКЕТНІ ДАНІ ПРО СОЦІАЛЬНИЙ І ПАРТІЙНИЙ СКЛАД ДЕЛЕГАТІВ ІІ З'ЇЗДУ РУМЧЕРОДУ

В період підготовки й проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції відбулося ряд обласних і всеросійських з'їздів Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, які відіграли велику роль у боротьбі за встановлення Радянської влади. Політична лінія цих з'їздів і характер прийнятих ними рішень визначалися соціальним і партійним складом делегатів. Саме тому в ході виборів більшовицька партія вела гостру боротьбу з меншовиками, есерами та націоналістичними партіями, які, порушуючи елементарні норми демократизму, намагалися обрати на з'їзди Рад якомога більше службовців, інтелігентів та дрібнобуржуазних елементів.

Питання про соціальний і партійний склад учасників місцевих і всеросійських з'їздів Рад у період Жовтневої революції досліджено ще недостатньо. Тимчасом воно має певне значення для того, щоб повніше показати, як зростає вплив більшовиків у масах, як вони під керівництвом В. І. Леніна забезпечували союз робітничого класу з іншими верствами трудящих і, насамперед, з найбіднішим селянством.

З'їзди Рад, на яких широке представництво мали народні маси, ухвалювали рішення про встановлення робітничо-селянської влади на місцях. Це яскраво підтверджувало, що Велика Жовтнева соціалістична революція була всенародною, і спростувало наклепи ворогів Радянської влади — кадетів, меншовиків, есерів та буржуазних націоналістів різних мастей, — які звинувачували більшовицьку партію в узурпації влади.

Крах угодовської політики дрібнобуржуазних партій навіть у непромислових районах країни яскраво засвідчив ІІ з'їзд Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одеського військового округу (Румчероду), який відбувся 10—23 грудня 1917 р. в Одесі. З усіх питань — про владу, мир, землю тощо — з'їзд ухвалив більшовицькі резолюції.

В історичній літературі названо загальну кількість учасників цього з'їзду — 1090 чол., наведено неповні дані про чисельність основних партійних фракцій, але зовсім не розглянуто питання про соціальний склад делегатів¹. Зробити це і має намір автор даної замітки. В ЦДАЖР УРСР зберігається 1 тис. анкет*, зброшурованих в алфавітному порядку мандатною комісією в грудні 1917 р.² Вони дають змогу повніше й глибше проаналізувати партійний склад з'їзду, псказати питому вагу робітників, селян і службовців серед його учасників, висвітлити питання про вік і освіту

Назва партії або групи	Кількість		Чисельність фракції
	членів партії або групи	співчуваючих	
Більшовики	193	187	380
Ліві есери	156	70	226
Ліві українські есери	3	1	4
ППС-лівиця	1	—	1
Анархісти	6	2	8
Есери	130	51	181
Соціал-демократи	50	12	62
Народні соціалісти	1	1	2
Українські есери	40	20	60
Українські соціал-демократи	3	—	3
Українські самостійники	1	—	1

¹ С. М. Короливський, М. А. Рубач, Н. И. Супруненко. Победа Советской власти на Украине, М., 1967, стор. 418; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, К., 1967, стор. 256; Н. М. Якупов. Большевики во главе революционных солдатских масс, К., 1967, стор. 207; Л. Д. Суркіс. Другий з'їзд Румчероду.— «УІЖ», 1970, № 9, стор. 78.

* Близько 10% делегатів не представили своїх анкет.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 2, спр. 16, арк. 1—615; спр. 17, арк. 1—401.

Назва партії або групи	Кількість		Чисельність фракції
	членів партії або групи	співчуваючих	
Бунд	1	—	1
Цейре-Ціон	1	—	1
Поалей-Ціон	1	—	1
ППС	1	—	1
Кадети	1	—	1
Безпартійні	—	—	62
Не вказали партійну належність	—	—	5
Всього:	589	344	1000

делегатів. Підрахунки відповідей делегатів про їх партійну належність можна проілюструвати такою таблицею (див. вище).

Отже, склад II з'їзду Румчероду був дуже строкатим — на ньому відстоювали свою лінію представники 16 партій і течій. Найчисельнішою була більшовицька фракція, яка разом зі співчуваючими становила 38% загального числа делегатів. Після більшовиків йшла фракція лівих есерів — 22,6%. Фракції есерів усіх інших напрямків, меншовиків та народних соціалістів, які неподільно панували на I з'їзді Румчероду в травні 1917 р., тепер мали менше чверті делегатів — 24,5%. Українські націоналістичні фракції налічували всього 6,4%. Наявність на з'їзді трьох лівих українських есерів свідчила про початок розколу серед членів цієї партії. Ще меншим впливом користувалися єврейські дрібнобуржуазні партії, представники яких становили 0,3% делегатів. Польська соціалістична партія (ППС) була розколота і мала на з'їзді по одному представнику від лівої та правої течій. Лише один назвав себе представником буржуазної партії кадетів.

В роботі з'їзду брало участь 406 безпартійних делегатів (40,6%), з яких 344 оголосили себе співчуваючими різним партіям і розподілилися за фракціями. Цей розподіл, ніби своєрідний політичний «барометр», яскраво показував, на чиєму боці були симпатії безпартійних мас.

Найвпливовішою на з'їзді була РСДРП(б). В її фракцію записалося співчуваючими 187 чол. Отже, в грудні 1917 р. широкі трудящі маси Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу підтримували політику більшовицької партії.

Лівим есерам співчувало 70 чол. Есери всіх інших напрямків, меншовики й народні соціалісти мали серед безпартійних делегатів тільки 64 прихильників. Таким чином, і на півдні країни соціальна база угодовських дрібнобуржуазних партій надзвичайно звужилася, вони втратили довір'я мас.

Українських есерів підтримувала група в кількості 20 чол., а українські соціал-демократи і єврейські дрібнобуржуазні партії взагалі не мали співчуваючих. Характерно, що основна частина делегатів, у тому числі й безпартійних, виступала проти буржуазного націоналізму, з позицій пролетарського інтернаціоналізму.

Анкетні дані про соціальний склад делегатів свідчать, що більшість учасників II з'їзду Румчероду становили робітники й селяни: 27,4% — робітники, 34,3% — селяни, 30% — службовці. Крім того, в роботі з'їзду брали участь 30 торговців, 10 ремісників, 31 студент і 2 козаки, які загалом становили 7,3%. 10 чол. не вказали своїх занять.

За віком делегати з'їзду поділялися так: 14 чол. мали 19—20 років, 311 чол. — 21—25 років, 379 чол. — 26—30 років, 227 чол. — 31—35 років, 65 чол. — 36—40 років, 3 чол. — 41—45 років і 1 чол. — 46 років. Отже, 931 делегат (93,1%) були віком до 35 років, з них 704 чол. (70,4%) — до 30 років. Все це була, в основному, робітничо-селянська трудова молодь.

Аналіз анкетних даних делегатів II з'їзду Румчероду свідчить, що до грудня 1917 р. в розстановці класових сил відбулися докорінні зміни навіть у раніше відсталіх у політичному відношенні районах країни. Основна маса робітників, службовців, селян, солдатів і матросів Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу вже йшла за більшовиками і тому делегатами на з'їзд обрала насамперед членів більшовицької партії або співчуваючих їм. Процент робітників серед делегатів з'їзду був значно вищим, ніж питома вага пролетаріату серед трудящих країни та Одеського військового округу. Особливий склад з'їзду, обраного на демократичних засадах, відобразив зростання впливу більшовиків серед трудящих мас, політичний крах та ізоляцію дрібнобуржуазних і націоналістичних партій.

П. І. ГАРЧЕВ

РЕЗЮМЕ

Ленинские принципы социалистического хозяйствования — в действии. В статье показано, как на основе ленинских принципов развития социалистического производства в настоящее время осуществляется дальнейший подъем советской экономики. Особенное внимание уделяется социалистическому соревнованию, борьбе трудящихся за выполнение девятой пятилетки, создание материально-технической базы коммунизма.

М. С. Казакова. — В. И. Ленин и охрана природы. В статье раскрыта огромная теоретическая и практическая деятельность В. И. Ленина по организации охраны и наиболее эффективного использования природных ресурсов нашей страны, показано развитие ленинских идей в этой области в решениях партии и правительства.

Л. А. Шевченко. — Сотрудничество народов СССР в области культуры. В статье на основе марксистско-ленинского учения рассматриваются различные формы культурного сотрудничества народов СССР преимущественно в условиях развитого социалистического общества. Автор уделяет значительное внимание процессу взаимобогащения национальных культур, его характерным особенностям и результативности.

В. Б. Вилинбахов. — Галицко-Волынская летопись как военно-исторический источник. Галицко-Волынская летопись является одним из важнейших источников для изучения военного дела в Древней Руси. Она свидетельствует о том, что войско Галицко-Волынского княжества имело достаточно сложную организацию и развитую тактику ведения боя в самых различных условиях. Об этом и рассказывает автор статьи.

А. В. Потехин. — Коммунистическая партия США в борьбе за интересы трудящейся молодежи. В статье на основе официальных изданий Компартии США, решений ее съездов, выступлений ее руководителей, американской марксистской периодики освещаются основные программные требования, выдвинутые коммунистами для улучшения социально-экономического положения трудящейся молодежи США. Автор подчеркивает, что эта категория населения, подвергающаяся социально-экономической дискриминации в американском обществе, в перспективе станет участником единой коалиции антимонаполистических сил.

SUMMARIES

Lenin's Principles of Socialist System of Economy — in Action. The paper shows how on the basis of Lenin's principles of socialist production development the further progress of Soviet economy is realised nowadays. Peculiar attention is paid to socialist competition, struggle of the working people for fulfilling the Ninth Five-Year Plan, creation of the material and technical basis for Communism.

M. S. Kazakova. — V. I. Lenin and Protection of Nature. The paper deals with V. I. Lenin's immense theoretical and practical activity on organizing protection and most efficient utilization of nature resources of our country. The development of Lenin's ideas in this field is shown as reflected in the Communist Party and Soviet Government decisions.

L. A. Shevchenko. — Cooperation of the Peoples of the USSR in the Field of Culture. Different forms of cultural cooperation of the peoples of the USSR mainly under conditions of the developed socialist society are considered in the article on the basis of the Marxist-Leninist teaching. The author pays much attention to the process of mutual enrichment of national cultures, its characteristic peculiarities and results.

V. B. Vilinbakhov. — Galitsian-Volynian Chronicle as a Military-Historical Source. The paper deals with the Galitsian-Volynian chronicle as one of most important sources for studying military art in Old Rus. It evidences for the fact that the army of the Galitsian-Volynian principality had rather complex organization and developed battle tactics under very different conditions.

A. V. Potekhin. — Communist Party of the USA in the Struggle for the Interests of the Working Youth. Main program demands advanced by communists for improvement of the social and economical position of the USA working youth are dealt with on the basis of the official editions of the USA Communist party, decisions of its congresses, speeches of its leaders, the American Marxist periodicals. The author emphasizes that this category of the population, subjected to social and economical discrimination in the American society in the future will be a participant of a united coalition of anti-monopolistic forces.

Технічний редактор *Т. Р. Спекторова.*

Коректор *Н. М. Кухоль.*

БФ 39210. Здано до складання 27.II 1974 р. Підписано до друку 24.IV 1974 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 16,09. Тираж 7217. Зам. К-31. Ціна 40 коп.

Друкарня вид-ва «Київська правда». Київ, вул. Леніна, 19.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСЬКИЙ ЖУРНАЛ», № 4, 1974 г. (на українском языке). Ежемесячный общественно-политический журнал. Адрес редакции: Киев, 5, Горького, 3. Телефон: 24-29-92. Издательство «Наукова думка», Киев, Репина, 3. Типография издательства «Київська правда», Киев, ул. Леніна, 19. Печ. листов 10,0. Условно-печ. листов 14,0. Учетно-издат листов 16,09. Тираж 7217. Цена 40 коп.